

Ба 234508

~~22~~
~~450~~
~~460~~

ЯЗЭП ЛЁСІК

СЫНТАКС БЕЛАРУСКАЕ МОВЫ

ВЫДАЊНЕ ДРУГОЕ, ПЕРАРОБЛЕНАЕ
20-ая тысяча

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВYДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
М Е Н С К—1926

5
4464

Lesik, Ja.

Wr. 2538

Syntaks Belaruskajaj movy.
Vydan'ne II.

Minsk-1926 god.

Syntex der weißrussischen Sprache,
Minsk-1926.

19. 26. 544.
4464

5M 4

2538

12

12

12

12

Ба 234508

Ба 234507

~~aa~~
450

ЯЗЭП ЛЁСІК

Арх ~~1926~~
328

СЫНТАКС БЕЛАРУСКАЕ МОВЫ

~~Ба 234507~~
~~450~~
1961

234508

Бел. 2005

ВЫДАЊНЕ ДРУГОЕ, ПЕРАРОБЛЕНАЕ
20-я тысяча

Дзяржаўнае Выдавецтва Беларусі
М Е Н С К—1926

Дзяржаўная
Бібліятэка БССР
імя У. І. Леніна

1800
1800

СЫНТАКС
БЕЛАРУСКАЕ МОВЫ

2005 1997

БДВ № 116

Галоўлігбел № 18235.

1-я дзярж. друк. Зак. № 483. У ліку 10.000 экз.

10.03.2010

ПРАДМОВА

1. Морфолёгічныя тэрміны, прынятыя ў гэтым падручніку.

У морфолёгіі галоўнае значэнне маюць формы словаз'меннасці. Паводле гэтага ўвесь слоўны матэрыял беларускае мовы лёгка падзяляецца на дзве асноўныя групы: словы *зьменныя* і словы *нязьменныя*, або словы з *формай* і словы *бяз формы*. Пад формай слова трэба разумець здольнасць яго раскладацца на аснову і канчатак (формальную прыналежнасць) у залежнасці ад скланення ці спражэння, а таксама ад роду і ліку.

Разглядаючы першую групу слоў з формамі словаз'меннасці (зьменныя словы), лёгка ўстанавіць тры віды формальных зьмен: *формы асобы*, *формы склону* і *формы роду* (асабовыя, склонавыя і радавыя канчаткі, або флексіі). Паводле гэтага першая група слоў (зьменныя часьціны мовы) у сваю чаргу раскладаюцца на тры групы: 1) словы з формамі асобы—*дзеясловы*, 2) словы з формамі склону—*назоўнікі*, 3) словы з формамі роду—*прыметнікі* і *дзеяпрыметнікі*. Першую групу становяць словы *спрагальныя*, а другую і трэцюю—словы *скланяльныя*, бо і сярод слоў з формамі роду пераважная большасць мае асаблівыя займенныя формы склонаў (*ага—яга*, *аму—яму*, як—*яго*, *яму* і г. далей).

Да слоў нязьменных, што ня маюць формы, належаць: 1) прыслоўі, 2) дзеяпрыслоўі, 3) прыназоўнікі, 4) злучнікі, 5) выклічнікі, 6) дапаможнікі. Гэтыя часьціны мовы самі па сабе, незалежна ад зьменных часьцін, ня ўжываюцца або ўжываюцца вельмі рэдка; звычайна яны служаць для сувязі адных формаў слоў з другімі ды зьяўляюцца толькі дапаможнымі, служэбнымі словамі, апрача выклічнікаў.

Назоўнікі, як і прыметнікі, таксама можна падзяліць на паасобныя групы, але ўжо не паводле формы, а паводле іх значэння ў мове. Так, напрыклад, сярод назоўнікаў знаходзім: 1) назоўнікі іменныя, або проста—*іменьнікі* (стол, вол, брат, акно, поле, кніга, дачка, праўда, жаль, туман, хараство, сон, работа, малацьба); 2) назоўнікі *лічэбныя* (два, тры, пяць, дванаццаць, сто, сорак, паўтара, паўчварта); 3) назоўнікі *займенныя* (я, ты, мы, сябе, што, хто).

Прыметнікі паводле іх значэння таксама можна падзяліць на тры групы: 1) прыметнікі—*якасныя* і *адносныя*

(добры, сіні, каменны, раменны, лугавы, матчыны); 2) прыметнікі *лічэбныя* (адзін, першы, шосты, дваццаты); 3) прыметнікі *займенныя* (твой, свой, наш, ваш, чый, каторы). Часам назоўнікі і прыметнікі *займенныя* агулам называюцца *займеньнікамі*.

Такім парадкам, паводле значэння мы маем назоўнікі і прыметнікі іменныя, лічэбныя і займенныя. Дзеясловы таксама можна падзяліць на: а) дзеясловы-дзеяньні і б) дзеясловы-станы. Але гэта—падзел старой граматычна-лёгічнай тэрмінолёгіі.

2. Склад падручніка.

Падручнік гэты складаецца з дзвюх частак: 1) Сказ і яго склад; формы і віды сказаў. 2) Выражэнне часьцін сказаў і цэлых сказаў.

Першая частка становіць агульна-тэорэтычны зьмест гэтага падручніка. Тут даюцца паняцьці аб сказе, яго складзе, аб відах і формах сказаў (простых і складаных) з належнымі задачкамі-практыкаваньнямі. Гэтая частка, агулам кажучы, патрэбна не сама па сабе, а дзеля таго, каб можна было прыступіць да высьленьня сынтаксычных асаблівасьцяў мовы.

У другой частцы высьняюцца выдатнейшыя сынтаксычныя асаблівасьці беларускае літаратурнае мовы. Гэтая частка можа праходзіцца, калі школьнікі добра знаёмы ўжо з першаю, тэорэтычнаю часткаю, дзе высьняюцца патрэбныя сынтаксычныя катэгорыі ды паняцьці, якія становяць сабою толькі падсобнае, дапаможнае значэньне ў сынтаксе. Выкладчык не павінен глядзець на іх, як на нешта самастойнае, само для сябе патрэбнае, бо гэта булзе схолястыка, на якую хварэла старая школа. Трэба памятаць, што граматыка—навука, навука аб фактах мовы, як фізыка—навука аб фактах (зь'явах) прыроды. Граматыка знаёміць нас з фактамі мовы і з тымі законамі, якім падпарадкаваны гэтыя факты, незалежна ад таго, якія практычныя вывады мы з іх зробім. Таксама, калі фізыка знаёміць нас, скажам, з электрычнай сілай ці з уласьцівасьцямі вады, то гэта ня значыць, што яна павінна навучыць нас, як карыстацца ў штодзённым жыцьці электрычнай сілай ці ўласьцівасьцямі вады. Гэта справа прыкладная. Так і граматыка; яна навучае нас разумець факты мовы і законы мовы, каб сьвядома ставіцца да жыцьця мовы. Мова—гэта найвялікшы набытак, найпрыгажэйшы скарб чалавечае культуры. Бяз мовы ня было-б нашае культуры. І граматыка, як першая ступень да агульнай навукі аб мове, мае агульна-асьветнае значэньне, як фізыка, альгебра, ботаніка ці іншыя навукі.

Такім парадкам, калі сынтакс на пачатку раскладае мову на сказы, а сказы на паасобныя часьціны, то гэтым будуюцца толькі тья, так сказаць, рыштаваньні, стоячы на каторых

можна ўжо выясьняць сынтаксычныя асаблівасьці тае ці іншае мовы. Гэтыя папярэднія сынтаксычныя пачленаваньні можна прыраўнаваць да розных умоўных матэматычных значкоў, якія самі па сабе, разумеецца, ніякага значэньня ня маюць.

Укладаючы першую частку гэтага падручніка, я кіраваўся лепшымі падручнікамі расійскіх граматыстых (М. Пешковский „Русский синтаксис в научном освещении“, Д. Н. Овсяннико-Куликовский і П. Н. Сакулин „Практический курс синтаксиса русского языка“, В. Гипиус „Синтаксис современного русского языка“, А. В. Ветухов „Учебник русской грамматики. Синтаксис“, Г. Г. Тумим „Грамматика в школе“, А. В. Миртов „Грамматика русского языка“) і некаторымі іншымі.

У васнову другой часткі, дзе выясьняюцца асаблівасьці беларускае мовы, паложаны ўсім вядомыя працы профэсара і акадэміка Е. Карскага „Белорусы“, том II, 1, 2, 3, у некаторых мясцох *тэкстуальна*, толькі ў перакладзе пабеларуску.

Што-ж датычыць мяне, як аўтара гэтага падручніка, то я зьяўляюся толькі *папулярызатарам*. Як я справіўся з сваім заданьнем—аб гэтым няхай судзіць наша маладая школа.

10—1—24.
Менск.

Я. Лёсік.

ДА ДРУГОГА ВЫДАНЬНЯ.

Другое выданьне выходзіць з наступнымі зьменамі:

- 1) зроблена іншае разьмеркаваньне матэрыялу ў некаторых параграфрах;
- 2) выпраўлены тыя пункты, дзе былі заўважаны недакладнасьці або няправільнасьці;
- 3) выкінуты месцы морфолёгічнага характару, ня зьвязаныя з агульным зьместам падручніка.

Апроч таго, да некаторых пунктаў даданы новыя прыклады, што выразней перадаюць тое ці іншае сынтаксычнае палажэньне.

Гэтыя зьмены і дадаткі значна зьмянілі надворны выгляд кнігі, тым больш, што некаторыя параграфы ў першай часьці падручніка пазлучаны ў адзін, але агульны зьмест кнігі застаўся нязьменным.

Параграф 31-ы (цяперашні 24-ы) у яго часьці „Ўжываньне прыназоўнікаў“ застаўся ў старой рэдакцыі. Тут прыназоўнікі разглядаюцца ў альфабэтным парадку, але гэты парадак, добры для слоўніка, каб лягчэй знайсці патрэбнае слова, не падходзіць для граматыкі. У граматычным падручніку лепш, калі ў аснову паложан не прыназоўнік, а склон. Падзел прыназоўнікаў у парадку склону дае магчымасьць дакладней азнаёміцца з ужываньнем прыназоўнікаў.

Гэты параграф у сваёй старой рэдакцыі можа служыць добрым матэрыялам для задачак, прыкладам, гэткага характару: выпісаць дапаўненьні з прыназоўнікамі ў вінавальным склоне, у родным, давальным і г. д. і паказаць, што яны выражаюць.

Папраўкі ў гэтых кнігі зроблены паводле ўваг брата майго і настаўніка Антона—стараго практычнага пэдагога, за што вялікае яму *дзякуй*.

15—III—1926. Менск.

У в о д з і н ы .

§ 1. Граматыка і яе склад.

Адзінае мовы няма і быць ня можа. Кожны народ выражае свае думкі ў сваёй уласнай мове. А мова кожнага народу мае свае асаблівасці—свае асобныя гукі, свае словы, сваю асобную зьмену і злучэньне слоў,—адным словам, мова кожнага народу мае свае асобныя спосабы і сродкі для выражэньня сваіх думак у размове. Гэтыя спосабы і сродкі называюцца *фактамі мовы* і дасьледжваюцца граматыкай кожнай паасобнай мовы.

Значыць, кожная мова мае сваю асобную граматыку. Граматыка можа быць ангельскае мовы, мовы французскае, нямецкае, польскае, беларускае, расійскае, украінскае, турэцкае, японскае і г. далей.

Граматыка беларускае мовы дасьледжвае тыя спосабы і сродкі, якімі беларускі народ выражае свае думкі, сваё мысьленьне, свае пачуваньні ці перажываньні.

Мова кожнага народу звычайна складаецца з паасобных гутарак, гаворак, або дыялектаў. Школьная граматыка знаёміць нас толькі з фактамі *літаратурнае мовы*, г. зн. з фактамі агульна-прынятымі, як найбольш пашыранымі; факты паасобных гутарак становяць прадмет дасьледзін асобнай навукі аб мове (дыялекталёгіі).

Літаратурная мова складаецца з фактаў паасобных дыялектаў, але гэтыя факты стылізуюцца, гармонізуюцца, як гармонізуюцца, напрыклад, народныя песні. Стылізацыя, або гармонізацыя, народных

дыялектаў адбываецца праз пісьменьнікаў, літаратараў. Пісьменьнікі ў сваіх творах звычайна ўжываюць факты найбольш пашыраныя ў народных масах, каб іх разумелі самыя шырокія колы грамадзянства, і калі творцаць новыя словы, новыя звароты ў мове, то стараюцца пагадзіць іх з духам народнае мовы. Дзеля гэтага мова пісьменьнікаў, літаратараў звычайна становіцца мовай літаратурнай, агульна-прынятай.

Граматыка—навука, якая знаёміць нас з фактамі мовы. Факты мовы, як факты (зьявы) прыроды, падпарадкаваны пэўным, цвёрдым законам. Задача школьнай граматыкі—апісаць факты літаратурнае мовы ды пазнаёміць з тымі законамі, якім гэтыя факты падпарадкаваны.

Школьная граматыка складаецца з трох асноўных частак:

1. Фонэтыка—навука аб гуках мовы, аб іх зьмене і аб умовах іх злучэньня. Значыць, фонэтыку, агулам кажучы, пабеларуску можна назваць *гукаўніцай*.

2. Морфолёгія—навука аб формах слоў, аб іх зьменах і вытварэньні. Пабеларуску морфолёгію можна назваць *формаслоўніцай*.

3. Сынтакс—навука аб злучэньні слоў у мове (бач. § 2).

Увага. 1) *Граматыка*—слова грэцкае; панашаму слова „граматыка“ значыць „літарніца“, г. зн. літарная навука, навука аб літарах, аб пісьме.

Гэты непраўдзівы погляд на граматыку, як на навуку аб правілах пісьма, перанялі ад грэкаў рымляне, а ад рымлян—уся Эўропа, і такі погляд панаваў аж да нашага часу. Толькі апошнім часам гэты погляд адкідаецца і нават правапіс зусім выключаецца з граматыкі. Граматыка—навука аб фактах мовы, а не аб правілах пісьма. Праўда, граматыка часам (у фонэтыцы) гаворыць пра літары, аб азбуцы, але гэта дзеля таго, што выясненьне фактаў мовы звязана з пісьмом. Правапіс—справа ўмоўная, і правапіс можа быць розны—фонэтычны, гістарычны і так званы „этымолёгічны“, або спосабу параўнаваньня слоў. У васнову, напрыклад, беларускага сучаснага правапісу паложаны два прынцыпы: фонэтычны для галосных гукаў і этымолёгічны для зычных, а правапіс некаторых паасобных слоў асноваў проста на прывычы, на традыцыі.

Праўда і тое, што на знаёмстее з фактамі мовы звычайна будуецца правапіс, як на геомэтрыі—каморніцтва, але задача

граматыкі—ня правапіс і не вымаўленьне слоў. Граматыка навучае нас разумець, разьбірацца ў фактах мовы незалежна ад таго, якія практычныя вывады мы з гэтага зробім, і такім парадкам, яна мае агульна-асьветнае значэньне.

2) *Фонэтыка*—паходзіць ад грэцкага слова „фонэ“—гук, голас.

Морфолёгія—ад грэцкага слова „морфэ“—форма, „лёгос“—слова, навука.

Этымолёгія—навука аб прычынах („этыя“—прычына) вытварэньня паасобных слоў.

Сынтакс—грэцкае слова; панашаму—*складаньне*.

§ 2. Сынтакс.

Выражэньне нашых думак ці нашых перажываньняў пры дапамозе слова называецца *мовай*. Ведаць кожнае паасобнае слова (яго склад, форму) навучае нас фонэтыка і морфолёгія. Але каб дакладна пазнаць мову, трэба даведацца яшчэ, як словы злучаюцца паміж сабою, каб выказаць тое, што нам трэба.

У мове словы рэдка ўжываюцца самі па сабе; звычайна бывае так, што словы ў мове для выражэньня кожнай паасобнай думкі ставяцца ў пэўным парадку і ў пэўным злучэньні. Без парадку і бяз злучэньня словы, агулам кажучы, думкі выказаць ня могуць. Напрыклад, калі мы скажам: *цераз, пазірае, вокны, няпрыветна, ночка*, то гэтыя словы ня выкажуць нічога, а калі скажам: „Няпрыветна цераз вокны ночка пазірае“, то тыя самыя словы ўжо выкажуць думку, бо яны пастаўлены ў пэўным парадку ды пэўным спосабам злучаны паміж сабой (нельга, напрыклад, сказаць: „Ночка пазіраюць“ ці „пазіраю“, „пазіралі“).

Для дакладнага выражэньня словам ці злучэньнем слоў нашае думкі патрэбна яшчэ пэўная вымова або інтонацыя голасу. Калі мы скажам, напрыклад, слова „пожар“ без патрэбнай інтонацыі голасу, то яно нічога ня *выкажа*, а толькі *назаве*; а калі скажам: „пожар!“ то нешта выкажам. Таксама, калі скажам: „Ты быў у грыбох?“ з націскам на слове „быў“, то выкажам нешта адно, а калі мацней, галасьней вымавім

слова „грыбох“, то будзе нешта другое і г. далей. Значыць, для поўнае дакладнасці ў выражэнні нашае думкі трэба: 1) злучэнне слоў, 2) парадак слоў і 3) адпаведная вымова, або інтонацыя голасу. Сучасная школьная граматыка ў сынтаксе даследуе толькі спосабы злучэння слоў.

*Тая частка граматыкі, што знаёміць нас з тым, як паасобныя словы злучаюцца ў мове ды якія бываюць формы гэтых злучэнняў, называецца **сынтаксам**.*

Заданьне сынтаксу—1) пазнаёміць з строем сказа, 2) выясьніць розныя спосабы выражэння членаў, або часьцін, сказа часьцінамі мовы, 3) апісаць розныя звароты ў сказе ды 4) паказаць, як з паасобных сказаў складаецца сувязная мова.

§ 3. Кіраваньне і дапасаваньне.

Большасьць злучаных у мову слоў залежыць адно ад другога. Гэтая залежнасьць слоў паміж сабою выражаецца або ў форме *кіраванья*, або ў форме *дапасаванья*. Словы, звязаныя дапасаваньнем або кіраваньнем, становяць *моўнае злучэнне*, напр.: *прыткі бераг рэчкі, Народны Камісарыят Асьветы Беларусі*.

1. Кіраваньне. Калі адно слова патрабуе, каб другое стаяла ў залежным склоне, з прыназоўнікам ці без прыназоўніка, то такая залежнасьць слоў называецца *кіраваньнем*. Напрыклад: 1) „Абцёр бацька вус рукою“. 2) „Вышлі на поле жнеі з сярпамі“.

У першым прыкладзе вінавальны склон слова „вус“ і творны склон слова „рукою“ кіруюцца дзеясловам *абцёр* (*абцёр*—што? *вус*; *абцёр*—чым? *рукою*).

У другім прыкладзе вінавальны склон слова „поле“ і творны склон „сярпамі“ залежыць ад слова „вышлі“, якое кіруе склонамі слоў „поле“ і „сярпамі“ пры дапамозе прыназоўнікаў „на“ і „з“.

У моўных злучэннях: „рог вуліцы, збан малака, кусок хлеба, пяць штук авец“ першыя словы *рог*,

збан, кусоқ, пяць—кіруюць наступнымі словамі ды патрабуюць, каб яны стаялі ў родным склоне.

2. Дапасаваньне. Калі адно слова ставіцца ў тым-жа родзе, ліку і склоне або ў тым-жа ліку і асобе, што і другое слова, то такая залежнасьць паміж словамі называецца *дапасаваньнем*. Напрыклад: *Мяккі сьнег лятае пухам*.

У гэтым прыкладзе слова „мяккі“ стаіць у тым-жа самым родзе, ліку і склоне, што і слова „сьнег“, да якога яно дапасована, а слова „лятае“ стаіць у тым-жа ліку і асобе, што і слова „сьнег“, да якога яно дапасована.

Каб слова магло дапасавацца ў якой-небудзь форме, трэба, каб яно магло зьмяняцца ў гэтай форме. Значыць, дзеясловы цяперашняга і будучага часу могуць дапасавацца ў асобе і ліку; дзеясловы прошлага часу—у ліку і родзе, а прыметнікі і дзеяпрыметнікі—таксама ў ліку і родзе, а пры поўнай форме (з нескарочанымі канчаткамі) і ў склоне.

Зьмена ў родзе, а значыць, і дапасаваньне ў родзе—гэта ўласьцівасьць *прыметнікаў*. Дзеяпрыметнікі зьмяняюцца ў родзе, бо яны маюць усе ўласьцівасьці прыметнікаў (апроч таго, яны маюць яшчэ адну ўласьцівасьць—якую?). Дзеясловы прошлага часу зьмяняюцца ў родах, бо ў праславянскай мове яны былі прыметнікамі ды толькі потым абярнуліся ў дзеясловы. Памяць аб тым, што сучасныя дзеясловы прошлага часу былі прыметнікі, мы знаходзім у такіх прыметніках, як *знілы, вялы, рослы, прошлы, прышлы, бывалы, ляжалы, пасівелы, спаракнелы, парызэлы, нядбалы, пажылы* і шмат іншых.

Такім парадкам, зьмяняцца ў родзе і дапасавацца ў родзе могуць: 1) прыметнікі, 2) дзеяпрыметнікі і 3) дзеясловы ў прошлым часе.

3. Дапасаваньне неграматычнае. У нашай мове часам бывае асобнае дапасаваньне, якое называецца *дапасаваньнем неграматычным*. Напрыклад: „Цякла

тут з лесу невялічка травой зарослая крынічка, абодва берагі катогай лазьняк, алешнік *абступалі*" (Я. Кол.).

У гэтым прыкладзе слова „абступалі“ мае форму множнага ліку, тады як словы „лазьняк“, „алешнік“, да якіх яно дапасована, стаяць у вадзіночным ліку. Таксама ў народнай прыказцы „Лета на зіму, а зіму на лета *працуюць*“ слова „працуюць“ стаіць у множным ліку, а словы „лета“, „зіма“, да якіх яно дапасована, стаяць у вадзіночным ліку.

Тут няма прыпадабнення канчатку дапасованага слова да канчаткаў тых слоў, да якіх яно адносіцца, а ёсьць толькі дапасаваньне ў сэнсе.

Такім парадкам, даданья, граматычна залёжныя часьціны сказу падпарадкаваны другім: 1) *у форме кіраванья*, калі склон аднаго слова (таго, што кіруецца) залежыць ад склону другога слова (таго, што кіруе); 2) *у форме дапасаванья*, калі адно слова прымае род, лік і склон другога слова.

4. Словы кіроўныя і дапасоўныя. Прыметнікі, дзеяпрыметнікі і дзеясловы падлягаюць *дапасаваньню*, а назоўнікі—*кіраваньню*.

Але 1) назоўнікі лічэбныя (*лічныя*): „два“, „дзьве“, „тры“, „чатыры“ і *дробныя* ў беларускай мове заўсёды дапасоўваюцца да назоўнікаў іменных, напр.: *два дні, тры дні, чатыры дні; паўтара рублі, паўчварта хунты, паўтары нядзелі; тры рублі, чатыры сталы, два локці. У полі тры войскі стаялі. Было ў бацькі тры сыны. Арала трох гаспадароў. Конь і на чатырох нагах спатыкаецца.*

2) Назоўнікі лічэбныя *лічныя*, пачынаючы з „пяць“, і ўсе зборныя падлягаюць дапасаваньню толькі ў тых разох, калі стаяць *не ў назоўным і не ў падобным* да яго вінавальным склоне, напр.: *На сямі стаўбох, у дзевяці вярстах. Дастаў вады з дванаццаті крыніц. Зьвіў гняздо на сямі дубох. У мяне пастушок бярэ больш дваццаці рублёў. Лапаць з дванаццаць-*

мі вушкамі. Привязалі да слупа дванаццацьма ланцугамі. Не хватала пяцёх гусянят.

3) Калі тыя назоўнікі лічэбныя (бач. 2) стаяць у назоўным і вінавальным склоне без прыназоўніка або ў вінавальным склоне з прыназоўнікамі „па“ і „за“, дык яны ня толькі не дапасоўваюцца да свайго назоўніка йменнага, а патрабуюць яшчэ, каб гэтыя назоўнікі стаялі ў родным склоне, напр.: *пяць дзён, шэсьць дзён, шэсьць рублёў, дзесяць кніг, сем месяцаў, сто міль, пятнаццаць вокан; трое гусянят, сямёра дачок, шасьцёра парасят. Сям'я душ трыста. Раве вол на сем сёл. За пяць пальцаў купіў. Далі па пяць рублёў. Купілі па пяць коп жэрдзя на плот. За трыццаць коп грошай. За дзесяць рублёў.*

4) Падобна да назоўнікаў лічэбных лічных, пачынаючы з „пяць“, і зборных, у нашай мове ўжываюцца такія словы, як: *многа, шмат, мала, даволі, колькі, некалькі* і інш. Назоўнікі йменныя пры іх заўсёды стаяць у родным склоне, напрыклад: „*Шмат* у нашым жыцці ёсьць дарог“ (М. Багд.). „*Многа* тут гразі ў ня году, *многа* пылу ў летні жар“ (Я. Кол.), *даволі* сьлёз, *колькі* рублёў, праз *некалькі* дзён і т. далей*).

5. **Словы прымыкальныя.** У моўных злучэньнях могуць быць словы, што ня кіруюцца і не дапасуюцца, а толькі прымыкаюць да другіх слоў. Да такіх слоў належаць: прыслоўі і дзеяпрыслоўі. Напрыклад: „*Глуха* лес гамоніць“. „*Усьлед* думкам *неспакойна* вецер падпявае“. „*Баба* перапалохалася *насьмерць* ды *няпрытомна* кінулася бегчы“. *Салавей* пяе *прыпяваючы*, а я, *млада*, плачу *прылягаючы*.

У гэтых прыкладах словы „*глуха*“, „*неспакойна*“, „*няпрытомна*“, „*прыпяваючы*“, „*прылягаючы*“ не дапасованы і ня кіруюцца. Прыслоўі і дзеяпрыслоўі не дапасуюцца і ня кіруюцца, як нескланяльныя і неспрагальныя (нязьменныя) часьціны мовы.

* У М. Багдановіча знаходзім вінавальны склон пры *шмат*: „*Шмат* што зрабілі іх чорныя рукі“, дзе „што“—назоўнік займенны; у Купалы— „*Курганы шмат* чаго нам гавораць“.

Такім парадкам, прыслоўі, дзеяпрыслоўі называюцца словамі *прымыкальнымі*.

Неазначальная форма (інфінітыў), як нязьменная часьціна мовы, таксама не дапасуецца і ня кіруецца, але неазначальная форма найчасьцей ужываецца, як дзеяслоў.

У мове сваё асобнае значэньне маюць толькі часьціны мовы *наzywальныя*—назоўнікі, прыметнікі, дзеяпрыметнікі, дзеясловы, прыслоўі і дзеяпрыслоўі, а *не-наzywальныя*, дапаможныя часьціны мовы—прыназоўнікі, злучнікі, выклічнікі, дапаможнікі—дапамагаюць толькі называльным словам і свайго асобнага значэньня ня маюць.

Задача 1-ая. Знайсьці кіраваньне, дапасаваньне і дапасаваньне неграматычнае.

Поўнач пеўні пракрычалі. Сьнегам вецер сыпле ў дзевы. Глуха вербы плачуць. Добра ў лузе ў час палудны. Ветрык краскі чуць калыша, чараты шуршаць, луг зялёны жыцьцем дыша, конікі трашчаць. Ёшло хлопцаў дваццаць пяць—пасья зімы сьяды знаць (барана). У ваднае мацеры пяць сыноў (пальцы на руцэ). Сям'я душ трыста, багата, а ўсяго два локці хата (вулей). Няхай нас рада разьбяруць! Жыцьцё чуваць з усіх старон. Ціха па мяккай траве сінявокая ноч прахадзіла. Птушкі прысталай марудны палёт. Ёскрацца зорак сьняжынкі маркотна. У ваднэй дзежачцы два цесьцечкі (яйцо). Сінім стэпам-даліною ходзяць хмаркі веснавыя. Нізка зьвісьлі над зямлёю хмары сьнегавыя, нудна плачуць над ракою лазьнякі густыя. Лес гудзе, дрыжаць галіны, стогне бор хваёвы, глуха стогнуць верхавіны, гнуць свае галовы. Конік, сошка і араты мерна йдуць па полі. Pole, луг, лес і гай схаваліся ў цемнаце ночы. Яшчэ горш раззваліся сын з нявесткаю.

Задача 2-ая. Знайсьці ў наступных прыкладах спачатку словы кіроўныя і дапасоўныя, а потым—прымыкальныя.

Запахла дымам. Прыткі бераг рэчкі. Цэлая куча сухіх грыбоў. Сутунее. Прыляцела ластаўка з далёкага выраю. Села яна на стрэху старога гумна ды зашчабятала. „Комуністычны Маніфэст“ К. Маркса і Энгельса. Дождж і град і голалёд. Гразь, плюхота, холад, цьма. Белаватаю пялёнкай уздымаецца туман над лугамі. Сьвітае. Разьвіднелася. Апавяданьні Тараса Гушчы. Даль няласкава туманам-смагаю па-

крыта. Каласочки на саломках галоўкай качаюць. Гэта надта хітрая работа. Хоць віхры шалеюць, хоць песьні нямеюць, хоць страшна замучаны ты—за добрую справу, за шчасьце і славу душу вырывавай з цемнаты! Народны Камісарыят Асьветы Беларусі. На прыгуменьні, поруч з садам, павець з гумчом стаяла радам. Сонца навукі скрозь хмары цёмныя прагляне ясна над нашаю ніваю, і будуць жыці дзеткі патомныя добраю доляй, доляй шчасьліваю. Ліпы старыя шумяць за сыцяною. Цёплы вечар. Даставайце з вышак сані—гайда сьцежкі пракладаць!

Просты сказ і яго склад.

§ 4. Сказ.

Часам некалькі злучаных паміж сабою слоў (моўнае злучэньне) нічога ня выказваюць — ні думкі, ні пачуцьця, ні пажаданьня, а толькі называюць, напр.: *Прыткі бераг рэчкі. Дзяўчынка з поўным кошыкам грыбоў. Народны Камісарыят Асьветы Беларусі.* Але бывае і так, што адно слова нешта выказвае, напр.: *Сьцягнула. Захаладала. Сутунее. Дабранач! Ратуйце! Пожар!*

Найчасьцей-жа, гаворачы, мы ўжываем па некалькі злучаных паміж сабою слоў, каб выказаць тое, што нам трэба, напр.: *Нетры лясныя спрадвеку хаваюць некую тайну ад вока людзей.*

Граматычнае злучэньне з асабовым дзеясловам або з такім словам, што падмяняе асабовы дзеяслоў, называецца **сказам**, напр.: *Час прамінаецца. Глядзіць прыветна з неба сонца. Лёгкі ветрык сад калыша.* Новае жыцьце прыйшло. *Праляцела* борзда лета. Дык яны *бабух* у воду.

У некаторых разох сказ можа выражацца адным дзеясловам (*Сьвітае. Ратуйце! Захаладала*) або іншым словам (*Дабранач! Пожар!*); бываюць сказы без дзеяслова (*Даль паўнютка ціхай смуты*), але звычайны сказ становіць сабою **граматычнае злучэньне слоў з асабовым дзеясловам.**

Словы, з якіх складаецца сказ, называюцца *часьцінамі сказу* (яго членамі). Прыназоўнікі, злучнікі, выклічнікі і дапаможнікі, як *няхай, хіба, ці, не, ні*, ня могуць быць часьцінамі сказу, бо яны самі па сабе,

незалежна ад другіх слоў, ня маюць свайго ўласнага значэння ў мове; яны ня могуць ні назваць, ні выказаць нічога ды ўжываюцца толькі для памацнення другіх слоў, а найчасцей і звычайна служаць сувяззю адных слоў з другімі, як канчаткі кіроўных і дапасоўных слоў. Значыць, часьцінамі сказа могуць быць толькі словы называльныя—назоўнікі, прыметнікі, дзеяпрыметнікі, дзеясловы, прыслоўі, інфінітывы (неазначальная форма). Каб прыназоўнік, злучнік, выклічнік ці які дапаможнік маглі стаць часьцінамі сказа (членамі сказа), то трэба, каб яны набралі значэння кіравальнага або дапасавальнага слова. Напрыклад: *Авось нябосю брат. Няхай*—нядобры чалавек. Ой, ляцела зязюлечка ды сказала куку. *І*—злучнік.

§ 5. Асноўныя часьціны сказа.

Калі мы возьмем моўнае злучэнне „Дзяўчынка з поўным кошыкам грыбоў“, то гэта ня будзе сказ, бо тут усе словы толькі называюць, але няма слова, якое-б нешта выказвала. Такім выказальным словам у сказе звычайна бывае *дзеяслоў у васабовай форме*—адзін або злучаны з другою часьцінаю мовы. Каб моўнае злучэнне „Дзяўчынка з поўным кошыкам грыбоў“ стала сказам, да яго трэба дадаць які-небудзь дзеяслоў у васабовай форме, напр., „ідзе“: *Ідзе дзяўчынка з поўным кошыкам грыбоў*. Цяпер гэтае моўнае злучэнне як-бы ажыло: яно стала гаварыць, выказаць, жыць.

Але каб моўнае злучэнне стала сказам, то мы асабовы дзеяслоў „ідзе“ дапасавалі да слова „дзяўчынка“, г. зн. да назоўніка йменнага ў форме назоўнага склону (на пытаньне *хто?*), а не да іншага слова. Гэта вельмі важна. Значыць, каб злучэнне слоў стала сказам, трэба, каб у гэтым злучэнні слоў быў асабовы дзеяслоў, дапасаваны да назоўніка йменнага ў назоўным склоне на пытаньне *хто?* або *што?*

Вось чаму часта кажуць яшчэ, што *сказам называецца дзеяслоў у васабовай форме*—адзін або

дапасованы да назоўніка йменнага ў назоўным склоне ў злучэньні з іншымі словамі.

Такія сказы зьяўляюцца найбольш важнаю і найбольш пашыранаю формаю нашае мовы. Бываюць сказы, як мы бачылі вышэй, з аднаго слова (*Сьцям-нела. Ратуйце! Пожар!*); у вапошнім прыкладзе — „Пожар!“ — няма нават дзеяслова, але такія сказы рэдка ўжываюцца ў мове. З імі мы пазнаёмімся потым, калі будзем гаварыць пра розныя *формы сказаў* у мове. Раней-жа трэба азнаёміцца з складам звычайнага сказу, дзе ёсьць дзеяслоў у васабовай форме, дапасованы да назоўніка йменнага ў назоўным склоне.

1. а) Выказьнік. Асноўнае значэньне ў сказе маюць словы не называльныя, а выказальныя — ня тыя, што называюць, а тыя, што выказваюць. Такім выказальным словам звычайна бывае дзеяслоў у васабовай форме. Мы бачылі, што якраз такі дзеяслоў і абарачае моўнае злучэньне слоў у сказ.

Гаварыць ці выказваць што-небудзь без дзеяслова можна толькі ў некаторых выпадках, аб якіх будзе гутарка пасьля.

Кожная часьціна сказу мае свой уласны назоў, які даецца ёй па яе значэньні ў мове.

Асавовая форма дзеяслова, адна ці ў злучэньні з іншаю часьцінаю мовы, называецца ў сказе выказьнікам. Напрыклад: *Поўнач пеўні пракрычалі. Гасьне корчык на камінку. Глуха лес гамоніць. Прырода пачынае ажываць. Касцы сталі касіць. Жыта было каласістае.*

У гэтых сказах словы „пракрычалі“, „гасьне“, „гамоніць“, „пачынае ажываць“, „сталі касіць“, „было каласістае“ будуць *выказьнікі*.

Чаму пры некаторых асавовых дзеясловах стаць яшчэ і іншыя словы (пачынае *ажываць*, сталі *ка-*

сіць, было каласістае) — аб гэтым даведаемся з „б) формы выказьніка“.

б) Формы выказьніка. Выказьнік можа быць просты, сустаўны і падвойны.

1. *Просты выказьнік.* Выказьнік, выражаны адным дзеясловам у васабовай форме або такою часьцінай мовы, што падмяняе асобны дзеяслоў, называецца *простым*, напр.: Конік сьлепаваты *трэсе* галавою. *Насталі* туманныя дні. Дык яны *бабух* у воду.

а) Бываюць выпадкі калі просты выказьнік выражаецца неазначальнай формай (інфінітывам), напр.: Блізка *відаць*, да далёка *дыбаць*. Нашто козамі сена *травіць*?

б) Асабовая форма простага выказьніка можа быць *складанаю*. Гэта тая форма простага выказьніка, што складаецца з дапаможнага слова „быць“ у васабовай форме будучага часу і неазначальнай формы другога дзеяслова (*будучы* складаны час: *буду чытаць, будзе вучыцца*), або тая, што складаецца з дапаможнага дзеяслова „стаў“ (прошлы час) і неазначальнай формы другога дзеяслова (прошлы складаны час: *сталі чытаць, стаў гаварыць*).

в) Сюды трэба аднесці і формы простага выказьніка з слова „бывала“, якое ў злучэнні з другім асабовым дзеясловам становіць таксама складаную форму простага выказьніка, напр.: *Зьбяруцца бывала* і люлькі закураць. *Сядзе бывала ды плача. Бывала выйдзе ў поле ды ходзіць па межах.*

2. *Сустаўны выказьнік.* Бывае так, што форма простага выказьніка ня можа выказаць таго, што прыпісваецца дзейніку. У такіх разох да асабовага дзеяслова дадаецца іншая часьціна мовы, і такім парадкам вытвараюцца выказьнікі — *сустаўны і падвойны*.

Выказьнік, выражаны асабовай формай дзеяслова ў злучэнні з скланяльным словам у назоўным склоне,

называецца *сустаўным*, напр.: У маркоце дзень *здаецца вялікі*. Ноч *была зорная*. Ён *быў купец*. Цэлы дзень *сяджу адна*.

а) Значыць, у *сустаўным* *выказьніку* асабовы дзеяслоў можа мець пры сабе *скланяльнае* слова ў *назоўным* *склоне*. Гэта—*другі* *назоўны* *склон* у *сказе* (*першы* *назоўны* *склон*—*дзеінік*).

б) У *сустаўным* *выказьніку* дзеяслоў ня мае *поўнага* *значэння* ды *называецца* *сувязьцю*. Найчасьцей *сувязьцю* *служыць* дзеяслоў „*быць*“ у *форме* *цяперашняга* і *прошлага* *часу*, але *часам* *ужываюцца* і *іншыя* *дзеясловы*.

Сувязь „*быць*“ у *цяперашнім* *часе* (*ёсьць*) *звычайна* *прапускаецца*. На *пісьме* гэты *пропуск* *азначаецца* *працяжнікам* (калі *другая* *частка* *выражана* *назоўнікам* *іменным*), а ў *мове*—*перапынкам* (*паўзай*) *бяз* *зьмены* *інтонацыі* ў *голесе*. Напрыклад: *Лішняе мудраваньне—дураваньне*. *Курыца—птушка*. *Чужая сіла—асіна*.

Хоць *сувязь* „*ёсьць*“ *найчасьцей* *прапускаецца*, але *гэта* *ня* *значыць*, што *яна* *зьнікае*; *зьнікае* *толькі* *яе* *гукавая* *форма*, г. зн. *яна* *не* *называецца*, а *мысльца*, як *выражэнне* ў *сучаснай* *мове* *цяперашняга* *часу*, бо *сувязь* „*быў*“ *азначае* *прошлы* *час*, а „*буду*“—*будучы* *час*.

в) *Другая* *частка* (не *дзеяслоўная*) можа *быць* *выражана* *параўнальнай* *ступенню* *прыметніка* *якаснага* (*Старожа* *леней* *варожы*) і *нават* *прыслоўем* (*Раса* *далоў*, і *я* *дамоў*. *Гістарычна* гэта *не* *супярэчыць* *выстаўленаму* *правілу*, што *не* *дзеяслоўная* *частка* *сустаўнога* *выказьніка* *павінна* *быць* *слова* *скланяльнае*, бо *параўнальная* *ступень* *прыметніка* *якаснага* і *тыя* *прыслоўі*, што *бываюць* *часткай* *сустаўнога* *выказьніка*, *даўней* *скланяліся*.

г) *Сюды* *належыць* і *слова* „*трэба*“. *Даўней* „*трэба*“ *было* *назоўнікам* *іменным* *жаночага* *роду*, і *толькі* *цяпер* *страціла* *сваё* *даўнейшае* *значэнне* ды *абяр-*

нулася ў нязьменнае слова; яно стала нібы прыслоўем. Значыць, яно можа стаяць на месцы другой скланяльнай часткі сустаўнога выказьніка. Напрыклад: „Мне *ня трэба* (ня ёсьць трэба) твае грошы“. Даволі часта слова „трэба“ ўжываецца ў скарачанай форме — „трэ“, напр.: „Мне *трэ збірацца* ў дарогу“.

д) Вельмі часта *другі назоўны* склон падмяняецца творным склонам, і тады сустаўны выказьнік абарачаецца ў просты з дапаўненьнем у творным склоне, напр.: *Мяне завуць Савачка*.—Яго *звучуць Савачкам*. Звалі яго *Ахрэмам*. Яго *дражняць Рысь*.—Яго *дражняць Рысем*. Хто таму вінаграду *старажам будзе?* Гэты назоў стаў *мянюшкаю*. Гэтае дапаўненьне розніцца ад звычайных дапаўненьняў тым, што яно цесна звязана з выказьнікам (прэдыкатам) і яго можна назваць дапаўненьнем „*выказальным*“ (прэдыкатыўным). Напрыклад: Яна яму *пыходзіцца цёткаю*. Служыў ён *парабкам*.

У тых разох, калі *другі назоўны* склон выражаны назоўнікам іменным або тым словам, што яго падмяняе, прымае такі зварот, што азначае зьмену ў стане прадмета, сустаўны выказьнік абарачаецца ў просты з дапаўненьнем у *вінавальным* склоне з прыназоўнікам „за“, напр.: Ня ўмее ні чытаць, ні пісаць, а яго *за караля* абіраюць. *Ўзяў* сабе сірату *за дачку*. Ён мне *за бацьку* роднага стаў. Яго ўсе *за дурнога* мелі. Згадзілі яго *за пастуха*. Стаў *за настаўніка*. Засталася ў іх *за наймічку*. Каб ня была табе паветка *за хатку*, каб ня была табе суседка *за матку*.

У расійскай мове у такіх выпадках, самест вінавальнага прэдыкатыўнага з прыназоўнікам „за“, ўжываецца творна-прэдыкаўны без прыназоўніка: „Он был наставником“. „Осталась у них наймичкою“.

3. *Падвойны выказьнік*. Выказьнік, выражаны асабовай формай дзеяслова, пры каторай стаіць неазначальная форма (інфінітыў) другога дзеяслова, называецца *падвойным выказьнікам*. Напрыклад: У васьень уся прырода *пачынае заміраць*. Маці ніткі *села*

віць. Дзеці паклаліся спаць. Перад адлётам у вырай птушкі пачынаюць трывожыцца. Чалавек прымуся працаваць на сваю карысьць жывёлу.

а) Часам першая частка падвойнага выказьніка зьяўляецца сустаўным выказьнікам. Гэта бывае ў тых разох, калі скланяльным словам такога сустаўнога выказьніка бываюць такія словы: 1) назоўнікі йменныя — „ахвотнік“, „майстар“ і інш. (*Ахвотнік рэпкай па жывіцца*); г) прыметнікі — „рад“, „павінен“, „гатоў“, „ахвоч“ (*Рада ўстаці да свайго дзіцяці; павінен вучыцца, гатоў памагчы*).

б) Неазначальная форма (інфінітыў) заўсёды ставіцца пры загадным ладзе „давай“ (*Давай ці давайце гуляць у жмуркі!*) і пры выклічніку „ну“, калі ён падмяняе асабовую форму дзеяслова (*І ну з ім тузацца*).

2. Дзейнік. Назоўнік іменны ў форме назоўнага склону (на пытаньне *хто? ці што?*), да якога дапасованы выказьнік, называецца ў сказе *дзейнікам*. Напрыклад: *Прышла зіма халодная. Прыціх шум баравы. Хата будуецца цесьлямі. Лёгкі ветрык сад калыша. Сухая ложка рот дзярэ. Над вадою адзінотка пахінулася вярбіна.*

У гэтых сказах словы „зіма“, „шум“, „хата“, „ветрык“, „ложка“, „вярбіна“ будуць *дзейнікі*.

Выказьнік цяперашняга часу (і будучага, бо форма гэтых часоў аднолькавая) *дапасоўваецца з дзейнікам* у ліку і асобе, а выказьнік прошлага часу — у ліку і родзе.

Калі выказьнік стаіць у першай асобе, то дзейнікам звычайна бывае асабовы назоўнік займенны *я* або *мы*.

Калі выказьнік стаіць у другой асобе, то дзейнікам бывае асабовы назоўнік (займеньнік) *ты* ці *вы*.

Калі-ж выказьнік стаіць у трэцяй асобе, то дзейнікам можа быць як асабовы прыметнік займенны *ён*

ува ўсіх родах і ліках, так і кожны назоўнік іменны.
Напрыклад:

я стаю, *мы* стаім;
ты стаіш, *вы* стаіце;
ён стаіць, *яны* стаяць;
стол стаіць, *лямпа* стаіць;
чалавек стаіць і г. далей.

Дзейнікам звычайна бываюць *назоўнікі іменныя*, але прыметнікі і дзеяпрыметнікі часам абара-чаюцца ў назоўнікі, г. зн. перастаюць абазначаць адну толькі прымету ды ўжываюцца ў значэнні назоўніка, напр.: *убогі, соцкі, рабочы, араты, паляўнічы, арганісты, памагачы, паслугачы, сацыялісты* і іншыя.

Гэтыя прыметнікі абярнуліся ў назоўнікі, і яны могуць быць дзейнікамі нараўне з усімі назоўнікамі, напр.: *Паляўнічы* забіў зайца. *Рабочыя* сталі на работу. Дзе *араты* плача, там жняя скача.

Таксама, калі мы скажам: „*Праворны* ўсюды пасьпее“, то нам няма патрэбы паясьняць слова „*праворны*“ назоўнікам іменным, бо яно само ў гэтым сказе разумеецца, як назоўнік іменны. Вось чаму мы лічым яго дзейнікам гэтага сказу.

Такім парадкам дзейнікам можа быць: 1) назоўнік іменны (*чалавек, туман, хмара, праўда, жаль, характыво, розум*), 2) назоўнік лічэбны (*пяць, два, трыццаць, сто, тысяча, шасьцёра, двое*), 3) назоўнік займенны (*я, ты, мы, вы, хто, што, нехта*), 4) прыметнікі іменныя лічэбныя, займенныя (*стары, праворны, першы, адзін, кожны*), 5) дзеяпрыметнікі і кожная іншая часьціна мовы — пры ўмове, каб яны мысьліліся, як назоўнікі іменныя ў назоўным склоне, г. зн., каб яны падмянялі назоўны склон іменьніка ды дапускалі пытаньне назоўнага склону *хто?* або *што?* Напрыклад: *Можа* надвое варожа. *Куку* пайшло ў руку. На гару *чацьвёра* цягнуць, а з гары *адзін* сапхне.

Задача 3-я. Знайсці выказнік і дзейнік ды аб'ясніць, якою часцінаю мовы выражаны дзейнік і як форма выказніка залежыць ад формы дзейніка.

Папсавала гразь дарогу. Перавалы загулі. Наступіла чорна хмара. Глядзіць прыветна з неба сонца. На камінку корч палае. Усё прачнулася прад вачыма беднае кабеты. Жыў ён бедна. Вераценца, з рук упаўшы, грукне. Думкі думку падганяюць. Думка думку гоніць. Уздыхнула цяжка матка. Куды толькі думка тая матку не заносіць?! Скручаны-зверчаны па хаце скача (венік). Чужымі сьлязямі ніхто не разжывецца. Прыгожаму усё прыстала. Між палёў шырокіх я адзін стаю. Чужое ня грэе. Ляніваму каню і дубіна ня страшна. Адзін працуе за траіх. Адзін другога не пераважыць. Два ляжаць, два стаяць, пяты ходзіць, шосты водзіць (вушакі, чалавек, дзверы). А хто там ідзе? Хто ідзе, той паклоніцца. Ніхто ня ведае, як хто абедае. Багаты дзівіцца, чым худак жывіцца. Скупы два разы траціць. Свае бяды нікому не кажы, бо добры зьякнецца, а злы пасмяецца. Малое вялікаму завада. Куку пайшло ў руку. Кучка йдзе народу. Сіпенька, маленька ўвесь сьвет адзяе (голка). Зялёнаю шырокаю паласою раскінуўся наабапал рэчкі луг. У моры дзесьці згінулі яны. Мохам чорным абрасло яно. Я змалку там штодня гуляў. Вясёла йшлі гулянкi нашы.

Задача 4-я. Выпісаць спачатку сказы з простым выказнікам, потым з суштаўным і падвойным. Знайсці ды выпісаць сказы з прэдыкатыўным дапаўненьнем у творным і вінавальным склоне і сказы з складаным выказнікам.

Пахне павабна трава над ракою. Набытая працай кепейка пераважыць лёгкі заробтак. Ноч была зорная. Месца было вельмі сухое. Абяцаная шапка на вушы ня лезе. Атаўка—сену прыбаўка, да ня ўмеў скасіць Саўка. Шчырая праца—мазалёвая. Усё поле было пакрыта копамі і народам. Лебедзі лёгка робяцца ручнымі. Асіна бывае прыгожая ў восень. Галоднаму і пушнінка—малінка. Слова—вечер, а пісьмо—грунт. Упартая каза—воўку карысьць. Рад любавіцца я кветкай убогай. Спадзяваўся свой прыдбаць куточак. Слабаму жывату і вада завада. Прымусная работа самая цяжкая. Лішняя нітка—палатну завада. Зелена—молада. Сьляпому вочы завязаны. Жаль увагі ня мае. Пачынаюць ляцець птушкі ў вырай. Жартаваць з залезам не казала лісіца. Маці ніткі села віць. Сьнег паволі пачаў таяць. Працаваць вучыся зрана, у маладыя годы. Падарожныя прыйшлі ў вёску начаваць. Пачарнеў на полі сьнег. Рад-бы я ня думаць аб сваёй нядолі. Шанавацца кожнаму трэба. Улетку перастаюць хадзіць у школу. Валы пайшлі піць воду. Скупому цяжка плаціць даўгі. Сенажаць ужо скошана. Прайшла вя-

сёлая пара лета. Збожжа з палёў ужо сабрана. Падарожны лёг сапачыць. Ціхае поле залаціцца сьпелым збожжам. У полі работа скончана. Трэба прымацца за малацьбу. Сьветлая галоўка мыслямі занята. Не ўдалося забіць лося. Свая сіла кожнаму міла. Загадка была хітра зложена. Сядзе бывала на прызьбе ды грае. Добрае чуваць далёка, а благое яшчэ далей. Маленькі сабачка да веку шчаня. Зімняя ночка—бацьку сарочка. Збожжа пажатае з нівак пазвожана. Неба дажджліваю хмарай абложана. Сёмка служыў сторажам на чыгунцы. За гарою ёсьць даліна. Перастала грэць яснае сонейка. Чорныя думы мне спаць не даюць. Мне ня старастам садзіцца. Яна жыве адзінокаю. Мяне завуць Савачка. Была ёй паветка за хатку, была ёй суседка за матку. Усе ласы на чужыя прыпасы. Шмат у нашым жыцьці ёсьць дарог. Многа было клопату. У возеры вадзілася гібель усялякае рыбы. Сусед стаў багаты. Вялікае возера называецца морам. Хлопец стаў разумны. Адна рада добра, а дзьве лепш. Арол—найдужэйшая птушка. Хто дужэйшы, той пружэйшы. На жывой касьці мяса мусіць абрасьці.

§ 6. Даданья часьціны сказау.

Часьціны сказау дзеляцца на *асноўныя і даданья*, або паясьняльныя словы.

Асноўных часьцін дзьве: *выказьнік і дзейнік*; усе іншыя словы ў сказе называюцца даданымі, або паясьняльнымі словамі.

Самай важнай часьцінай сказау зьяўляецца *выказьнік*, але ёсьць шмат сказаў, якіх трудна было-б зразумець бяз дзейніка. Дзеля гэтага дзейнік лічыцца таксама асноўнай часьцінай сказау.

Даданья часьціны адносяцца або да дзейніка, або да выказьніка. Напрыклад, у сказе „Неспакойна зашумела жыта маладое“—*зашумела* будзе выказьнік, *жыта*—дзейнік; словы *неспакойна, маладое*—даданья часьціны, прычым слова „маладое“ адносіцца да дзейніка, а „неспакойна“—да выказьніка.

Даданья часьціны могуць мець свае даданья, або паясьняльныя словы. Напрыклад, у сказе „Пастушкі злавілі малога зайчыка“ словы „пастушкі злавілі“—гэта асноўныя часьціны (выказьнік і дзейнік);

слова „зайчыка“—даданая часьціна да выказыніка, а слова „малога“—паясьняльнае слова да даданая часьціны „зайчыка“.

Задача 5-ая. *Выдзеліць даданья часьціны сказу.*

Стары бор панура шуміць. Нудна выглядае надвор'е ў восень. Халодны вецер сьвішча ў полі. Начлежнікі выбралі высокі сухі груд. Цэлы гай старасьвецкіх дубоў раскінуўся па беразе Нёмна. На зямлі ляжаў глыбокі сьнег. І нясецца сярод жыта шчэбет іх (птушак) шчасьлівы. Шпарка коні ймчацца ў полі. Буйным жыцьцём усё чыста кіпела. Старое нешта ўсё ўспамінаецца. Некі няведамы жаль уздымаецца. Над старым вялікім садам зьбіралася навальніца. Доўга ў хаце нашыя брацьця рукі злажыўшы сядзелі. З песьняю звычайнай у працы прывычнай будзе спарней. Неба дажджліваю хмарай абложана. Траўкай ня грае сваёй сенажаць. Неспакойна зашумела жыта маладое, зранку самага трывожна шэпча зеляное. Каласочки на саломках галоўкай качаюць; каплі роскі на іх лясьці чыстым срэбрам зьзяюць. Чыстых хмараў валаконцы сталі у кружочак. Многа страшных здарэньняў успомнілі хлопцы. Акалічны народ гусьлі знаў гусьляра. Каня вечнага „піць“ не заводзіць. На гары на крутой, на абвітай ракой, белы хорам стаяў недаступнай сьцяной. У нагах у яго расьцілаўся абшар хвоек гонкіх і пахані чорнай. Туманы закрываюць ад вачэй белы сьвет. Самічка-ластатавачка несла ў гнязьдзечку свае маленькія рабенькія яечкі. Цераз тыдні два з ячак вышлі маленькія голенькія птушачкі з жоўценькімі роцікамі.

1. Дапаўненьне. *Кіраваць* могуць розныя часьціны мовы: 1) *дзеясловы* (чытаю кнігу, пішу ліст); 2) *дзеяслоўныя часьціны мовы*—*неазначальная форма, або інфінітыў* (піць воду, чытаць кнігу); *дзеяпрыслоўе* (аручы поле, чытаўшы кнігу); *дзеяпрыметнікі* (патручаны бураксай, пабелена мелам); 3) *назоўнікі іменныя* (качан капусты, рог вуліцы); 4) *назоўнікі лічэбныя* (пачынаючы ад „пяць“, і *зборныя*, як мы бачылі (§ 3), заўсёды патрабуюць роднага склону (*пяць рублёў, сямёра дачок*); 5) *прыслоўі* (шмат кніг, многа вады).

Кіравацца могуць такія часьціны мовы, што могуць зьмяняць сваю форму ў залежнасьці ад другіх слоў. Такою часьцінай мовы зьяўляецца перш за ўсё *назоўнік іменны*

Кіроўнае слова ў сказе, або залежны склон назоўніка іменнага ці іншай часьціны мовы, што падмяняе назоўнік іменны, называецца *дапаўненьнем*. Напрыклад: *Поле пакрылася зялёнама*. Праца *нам шчасьце* дае. Сава ня ўродзіць *сакала*. *Жалем* сьціскаюцца грудзі. Пастух пасе *авечкі*. Ніва пустымі шуміць *каласамі*. Ніва ня цешыць жаночых *вачэй*. *Страчанага* ня вернеш. *Ляжачага* ня б'юць. *Убогага* кій корміць.

1) Дапаўненьне выражаецца залежным склонам назоўнікаў іменных і іншых скланяльных часьцін мовы, што могуць быць дзейнікамі. Адгэтуль відаць, што дзейнік ні ў якім залежным склоне стаяць ня можа, бо ўсе залежныя склоны—гэта формы кіроўных слоў, дапаўненьняў. Дзейнік мае сваю ды толькі адну форму—*назоўны склон*.

Дапаўненьне зьвязана з дапаўняльным словам кіраваньнем, г. зн. дапаўняльныя словы патрабуюць, каб дапаўненьне стаяла ў пэўным залежным склоне. Дапаўненьне можа стаяць у кожным склоне, апроч назоўнага і клічнага.

Дапаўненьні могуць кіравацца двума спосабамі—з прыназоўнікам і без прыназоўніка. Прыназоўнікі—гэта нязьменныя словы (*на, пры, за, пад, да, у, к, каля, цераз* і інш.), што прыстаўляюцца к дапаўненьню, каб дакладней выразіць значэньне склону, напрыклад: *сеў за стол, сядзелі за сталом, кінулі пад стол, стаў пры стале* і г. далей.

2) Ёсьць такія дзеясловы, што канечна патрабуюць пры сабе дапаўненьня: без яго сэнс дзеяслова не дакладна ясны або іншы. Дзеясловы гэтыя называюцца *пераходнымі*, а дапаўненьні пры іх—*простымі*, а ўсе іншыя—*ускоснымі*. Такія пераходныя дзеясловы звычайна кіруюць *вінавальным склонам* без прыназоўніка; гэтая форма і зьяўляецца звычайнай для простага дапаўненьня.

Возьмем некалькі дзеясловаў з пераходным і непераходным значэньнем: а) *даю, бяру, нясу, прадаю,*

купляю, сяку, ару, кашу, пішу; б) ляжу, сплю, стаю, бягу, еду, плачу, купаюся, рагачу.

Пры першых дзеясловах дапаўненьне проста патрэбна, каб дакладней выразіць значэньне дзеяслова (ён пагасіў *агонь*); на такое дапаўненьне нават падае націск, пры другіх-жа дзеясловах нават трудна адразу знайсці дапаўненьне. Сказ „ён сьпіць“ становіць зусім закончаную думку, хоць ён можа быць пашыраны рознымі дапаўненнямі (ён сьпіць *на ложку, пад дубам, у садку, крэпкім сном* і г. далей); часам нават у вінавальным склоне: такое дапаўненьне стаіць на мяжы з акалічнасьцю (сьпіць *зіму, лета, цэлы дзень*).

Пераходныя дзеясловы (першы рад а) патрабуюць для матэрыяльнасьці свайго значэньня дапаўненья ў адным пэўным склоне, хоць падобна да непераходных (другі рад б), могуць мець пры сабе і іншыя, не характэрныя, не канечна патрэбныя дапаўненні і ў іншых склонах. Найчасьцей патрэбнае дапаўненьне пры дзеясловах пераходнага значэньня ставіцца ў вінавальным склоне, а пры адмоўнасьці „не“—у родным склоне (лаўлю *рыбу*, не лаўлю *рыбы*).

3) Дапаўненьне, што стаіць у вінавальным склоне без прыназоўніка ды азначае прадмет, на які пераходзіць дзеянне пераходнага дзеяслова, называецца *простым*, а ўсе іншыя называюцца *ўскоснымі*.

4) Мы бачылі (§ 5, 2), што прыметнікі і дзеяпрыметнікі часам абарачаюцца ў назоўнікі йменныя або разумеюцца, як назоўнікі йменныя, і тады могуць быць дзейнікамі; значыць, яны могуць быць і дапаўненнямі, г. зн., кіравацца, як і ўсе назоўнікі йменныя, напр.: бачу *сьляпога*, пашкадуў *малога*, ня б'юць *ляжачага*, іншае дараванае *даражэй за куплёнае*.

5) У сказе дапаўненьне можа мець рознае значэньне: яно можа выражаць прыналежнасьць аднаго прадмета другому (хата нашага *дзядзькі*), месца (хата ў *лесе*), час (гэта здарылася *пад восень*), параўнаньне (лепшы *за брата*), прычыну (пасварыліся *за ножык-*

цыганчык), спосаб дзеяння (сядзем *радком*), частку прадмета (кусок *хлеба*) і інш. ды адказваць на розныя пытанні.

б) Дапаўненне можа адносіцца або да дзеяслова, або да назоўніка; паводле гэтага дапаўненні бываюць а) прыдзеяслоўныя (ару *поле*, ляжыць *на сталe*), б) прыназоўныя (рог *вуліцы*, пяць *кніг*).

Задача 6-ая. Прыклады перапісаць, дапаўненні падчыркнуць (дзе трэба—разам з прыназоўнікамі) ды паказаць, якое значэнне мае дапаўненне ў сказе.

Загарэліся сьцены старога варывенькі. Працаю сілы прыроды к людзям у слугі ідуць. Цяжкія хмары паўзьлі па шэрым небе. Пачарнелы пень старога дуба дзіка глядзеў у высь. Кожны начлежнік вёз з дому па палену дроў. За лугам выступала чорным вобрысам палоска яловага лесу. Далёкая цёмная палоска лесу абвязалася наміткаю сіняватага смагі, як маладзіца хусткаю. Вецер інакшы ім дзьме ў галаве. Я памятаю зімы прыход у нашым краі. Адкрыты новыя пуціны ў круг забаў яго дзяціных. Усёй душою хачу злучыцца я з табою, у тваіх лясох пазычыць сілу, у тваёй зямлі сайсьці ў магілу. Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае, якая іх звязала сіла, і чым яна так хлопцу міла. Улетку мы ходзім браць воду з крыніцы. Перад адлётам у вырай птушкі пачынаюць трывожыцца. Скупому цяжка плаціць даўгі. Наша хата стаіць на ўзгорку. Мяккі сьнег лятае пухам. Край неба блішчаў шырокаю чырвонаю стужкай. Пахілага дзерава вецер ня ломіць. Вожыкі робяць сабе гнезды з лісьцяў. Кажаны ня робяць сабе гнездаў на зіму. Свая сіла кожнаму міла. Павіннай галавы і меч ня йме. Чужая старана тугою арана, сьлёзкамi засявана. Сьляпому вочы завязаны. Пад ляжачы камень і вада не бяжыць. Нябітаму няма чаго плакаць. Напужаная варона і вераб'я баіцца. За баляваньнем ходзіць галадаваньне.

Цярпеньнем і працай горы пераносяць. Таткава хата ўсім багата. Па ласым кусе я і вады нап'юся. Ад чужога шалу баліць галава.

2. Азначэнне. Апрача дапаўненняў, г. зн. слоў кіроўных, ёсьць такія даданыя словы ў сказе, залежнасьць каторых выражаецца ў *дапасаванні* да другога слова ў *родзе*, *ліку* і *склоне*. Такія дапасаваныя словы называюцца **азначэннем**, бо азначаюць якую-небудзь прымету прадмета. Напрыклад: Насталі *туманныя* дні. Сад *пакрыўся жоўтым* лістам. Лісьце *зжаўцелае* з дрэў асыпаецца.

1) Самае звычайнае азначэньне—гэта прыметнік назоўны (якасны і адносны). (Пакарочалі *цёплыя летнія* дзянькі; а потым, азначэньнем можа быць прыметнік лічэбны (Выпаў *першы* сьнег), прыметнік займенны (*Мае* лапці лазовыя пераносяць *твае* боты казловыя) і дзеяпрыметнік (*Набытая* працай капейка пераважыць лёгка заробтак), бо ўсе яны могуць зьмяняцца ў родзе, ліку і склоне.

Такія дапасаваныя прыметнікі і дзеяпрыметнікі называюцца ў сказе *азначэньнямі*,

2) Значыць, у сказе дапасуюцца: 1) выказьнікі з дзейнікамі, 2) азначэньні з тымі назоўнікамі, да якіх адносяцца.

Аб тым, як дапасуюцца назоўнікі йменныя (разумеюцца, у тых формах, у якіх яны могуць зьмяняцца—у *якіх?*), будзе гаварыцца ніжэй (бач. § 7).

3) Пры некалькіх азначальных словах азначэньне дапасуюцца з бліжэйшым азначальным словам (Купілі *новыя саны* і вупраж. *Маладзенькая травіца* і кветкі).

4) Дзеясловы ў прошлым часе бываюць у сказе выказьнікамі ды дапасуюцца з дзейнікам. Прыметнікі і дзеяпрыметнікі заўсёды адносяцца да назоўнікаў і дапасуюцца з імі ў родзе і ў іншых формах (у ліку і склоне), напр.: „*Задняе* кола было з *паломанымі* сьпіцамі“.

Задача 7-я. 1) *Сьпісаць ды азначэньні падчыркнуць;* 2) *выпісаць усе дапасаваныя словы такім парадкам: падзяліць старонку шывтка папалам; спачатку выпісаць усе выказьнікі на левым баку, а на правым—усе дзейнікі (проці кожнага выказьніка той дзейнік, з якім ён дапасаваны), потым налева выпісаць усе азначэньні, а направа—назоўнікі, да якіх яны дапасаваны, таксама адно проці другога.*

НАВАЛЬНІЦА.

Над вялікім, даўно пакінутым і заглохлым садам збіралася навальніца. Цяжкія хмары паўзьлі па шэрым небе ды падыхэдзілі бліжэй да сонца, каб загасіць яго. Чорныя цені, што палеглі на землю ад хмар, наводзілі на ўсё жывое страх.

Спалохаўся і задрыжаў стары сад, бо прачуваў, што можа стацца, калі навальніца пачне крышыць худзенькія дрэўцы, між каторымі стары дуб стаяў сьмела і адважна, весела паглядаючы ў вочы цёмным хмарам.

Што значыць яму навальніца? Ці раз здаралася, што віхры ларываліся схіліць яго да зямлі, але дарма: ён мала зважаў на гэта ды толькі сьмяяўся з непагоды.

Дый чаго-ж яму баяцца, калі ён крэпка ўмацаваў у зямлі сваё карэньне, а над зямлёю высока трымаў векавую зялёную карону.

Хмары, як няпрытомныя, паўзлі ўсё бліжэй да сонца, халодны вецер гнаў з дарог пыл дзі, скруціўшы ў слуп, рас-трасаў яго з боку на бок. Брызнуў густы дождж, і стрэліў пярун.

Задрыжаў дуб, але выпрастаў свае шырокія грудзі ды прыгатаваўся сустрэць націск, як колісь бывала. Тымчасам хмары ўжо падпаўзлі на сонца, загасілі яго ды сунуліся ў цемнаце далей. Задрыжалі тоненькія дрэўцы, прыляглі да зямлі ды чакалі сьмерці. Дрыжаў і дуб, і пад дзікім націскам ветру пачала хіліцца яго зялёная карона.

Ударыла маланка, задыміўся ды зваліўся апалены дуб і бяз ліку пахаваў пад сабою маленькіх дрэўцаў.

Навальніца, як цёмная вялізная птушка, паляцела далей. Дождж сьціхаў, і дзе-ні-дзе з-за хмар стала паказвацца снае неба.

Шмат палягчэла тым дрэўцам, што засталіся ў старане. Праўда, па прывычцы яны яшчэ пудліва паглядалі на дуб, што распластаны ляжаў у садзе, але ніхто цяпер ня гінуў ад вечнае засені, і ўсім стала прасторна.

Пачарнелы пень старога дуба дзіка глядзеў у высь ды адзначаў месца, дзе жыла векавая сіла.

3. Акалічнасьць. У сказе бываюць такія даданыя часьціны, што ня могуць ні кіравацца, ні дапасавацца, бо яны выражаюцца нязьменнымі часьцінамі мовы— прыслоўямі і дзеяпрыслоўямі.

Даданыя часьціны ў сказе, што выражаны прыслоўямі і дзеяпрыслоўямі і, значыць, ня звязаныя з іншымі часьцінамі сказу ні кіраваньнем (як дапаўненьне), ні дапасаваньнем (як азначэньне), называюцца

акалічнасьцямі. Напрыклад: *Глуха* вербы шэпчуць. Стаяў *калісь* тут бор стары. І бачу лес я каля хаты, дзе *колісь весела* дзяўчаты сьпявалі песні дружным хорам, з работ *ідучы позна* борам. *Пытаючы*, дапыталася.

1) Большасць прыслоўяў — гэта акасьцяненыя формы зьменных часьцін мовы: а) назоўнікаў іменных (*добра, борзда, дома, летась*), часам з прыназоўнікам або з іншым словам (*назад, адразу, сёньня-сяго дня, заўтра*), б) прыметнікаў (*цёпла, блізка, хораша—цяплей, бліжэй, харашэй*), в) дзеясловаў (*наўмысьля, загадзя*), аб чым дакладней гаворыць морфалёгія. Некалі прыслоўі дапасаваліся і кіраваліся, і тады яны былі азначэньнямі ці дапаўненьнямі; цяпер яны застылі ў тэй ці іншай форме, не дапасуюцца і ня кіруюцца, хоць і паясьняюць тое слова, з якім некалі былі зьвязаны кіраваньнем або дапасаваньнем, а цяпер *прымыканьнем*.

Таксама ўсе нашы дзеяпрыслоўі цяперашняга часу (*ідучы, гукаючы*) і прошлага часу (*ішоўшы, гукаўшы*) былі некалі формамі дзеяпрыметнікаў.

Сучасная мова мае шмат такіх зваротаў з назоўнікамі іменнымі, якія гатовы абярнуцца ў прыслоўі, напрыклад: „перапалохацца *на сьмерць*, пайсьці *да дому, да хаты, нанач, назіму, залаб, вобземлю, у восень—увосень, у весну—увесну*. У такіх выпадках трудна бывае пазнаць, што гэта—дапаўненьне ці акалічнасьць. г. зн. прыслоўе ці залежны склон назоўніка іменнага. Дзеля нявыразнасьці такіх формаў у мове, спрэчныя выпадкі лепш адносіць да прыслоўяў-акалічнасьцяў. Такія спрэчныя формы звычайна ня маюць таго матэрыяльнага зьместу, якое перадае слова само па сабе, напр.: „перапалохацца *на сьмерць*—убраньне *на сьмерць*; вярнуцца *дахаты*—плот аж *да хаты* і т. д.“.

2) Усе формы параўнальнай ступені (*сьвятлей, ляпей, прыгажэй, лепш, горш*) становяць прыслоўі і ў сказе служаць акалічнасьцямі.

3) Акалічнасьці могуць адносіцца: а) да дзеяслова (ехалі *скора, заснуў чытаючы*); б) да прыметніка і дзеяпрыметніка (*вельмі* малады, *хораша* зроблена, *моцна* прывязаны); в) да іншых прыслоўяў і дзея-

прыслоўяў (*вельмі доўга, доўга гуляючы*) і г) часам, але вельмі рэдка, да назоўнікаў іменных (*білет туды і назад*).

4) Акалічнасьці, выражаныя дзеяпрыслоўямі, могуць мець пры сабе іншыя даданыя часьціны сказу; тады яны вызначаюцца поўнай незалежнасьцю, як-бы адрываюцца ад сказу, і на пісьме аддзяляюцца коскамі, а ў мове—паўзамі. Напрыклад: *„Воду гатуючы, усё вада будзе“*. *„Ехаўшы бачком, ні з кім не зачэпішся“*. *„Паволі едучы, далей будзеш“*.

Заклучэньне аб простым сказе. Мы ўжо ведаем, што *выказьнік*—гэта асабовы дзеяслоў; *дзеінік*—назоўны склон назоўніка йменнага; *дапаўненьне*—залежны склон назоўніка йменнага; *азначэньне*—прыметнік, дапасаваны з назоўнікам у родзе, ліку і склоне; *акалічнасьць*—прыслоўе або дзеяпрыслоўе. Такі склад звычайнага сказу. Гэта трэба памятаць, каб разабрацца ў складзе больш складанага сказу.

Задача 8-ая. Сьпісаць, акалічнасьці падчыркнуць ды па-старацца аб'ясніць іх пахаджэньне ад зьменных часьцін мовы.

І туз часам воду возіць. На магіле адзінока каліна расла. Шмат у нашым жыцьці ёсьць дарог, а вядуць яны ўсе да магіль. Скора, скоро дуне холад, сынег насыпле з сінх хмар, зноў мароз надыдзе люты, і клубком паваліць пар. Бор стары завые нудна, зашуміць кругом лаза; пад іх шум ня раз на сэрца капне горкая сьляза (*Я. Кол.*). Ужо і халодная восень прыйшла. Сонейка рэдка паказваецца з-за хмар. Не падымецца яно высока над зямлёю, позна ўзыйдзе, нявысока падымецца ды зноў схавецца. Усё пакінула нас разам з холадам, толькі высока над зямлёю чуваць маркотны крык жураўлёў. Борзда ляцяць яны з поўначы на поўдзень і сваім крыкам быццам шлюць нам сваё разьвітаньне. Лес агалёўся, парадзеў і стаіць сіратаю, толькі жыта маладое расьце і руніцца, дый яго скоро замарозіць мароз (*Т. Гушча*). Хмель пружынамі абвіў высокія тычынкі. Усьлед думкам неспакойна вецер падпявае. Усе пералётныя птушкі пакідаюць нас на зіму. Сыплюцца кроплі часта і дробна, ціха па страсе бубняць. Вецер дажджлівы панура сьпявае, жаласна сьвішча праз плот. Страхі найчасей здараюцца ўночы. Многа страшных здарэньняў успомнілі хлопцы. У канцы зайшла гутарка пра страхі. У канцы грэблі шумяць вербы. Навокала сядзелі пастушкі, а пасярэдзіне гарэў агонь. Чыстых хмараў ва-

лаконцы сталі ў кружочак. Салавей п'яе прыпяваючы, а я, млада, плачу прылягаючы. Па балое чайка ходзячы рагоча. Сядзеўшы, нічога ня выседзіш. Паволі едучы, дал і будз ш. Ня шукаючы, ня знойдзеш. Воўк не в'браючы душэць авечкі. Быўшы ў вадзе, стаў сух. Не пераско ўўшы, не кажы гуп. Пагнаўшыся за двума зайцамі, ніводнага ня зловіш. Ня згубіўшы, нечага шукаць. Вераненца, з рук упаўшы, грукн . Пад дуб рохкаючы падбегла лапаваўшая сьвіньня ды стала рыць карэньне. У хворага пытаюць, а здароваму ня пытаўшы даюць.

§ 7. Прыдатак.

Часам два назоўнікі стаяць поплич у вадным і тым-жа склоне, паясьняючы адзін аднаго ды кіруючыся (калі гэта два дапаўненьні) адным і тым-жа словам. Напрыклад: Менск стаіць *на рэчцы Сьвіслачы*. Застаўся адзін *сын-сірата*. Стаіць *груша-сіраціна* на мяжы ў полі. *Коніка-сябра* свайго паганяй! Рвецца дух мой на свабоду із *турмы-магілы* (Я. Кол.).

Дзеля таго, што гэтыя пары назоўнікаў іменных маюць аднолькавую форму склону і ліку, то можна сказаць, што яны дапасаваны паміж сабою ў склоне і ліку. Такія дапасаванья назоўнікі называюцца *прыдаткамі*. Значыць, прыдаткам называецца азначэньне, выражанае назоўнікам ды пастаўленае ў тэй самай форме, як і тое слова, да якога яно адносіцца, г. зн. азначэньне з няпоўным дапасаваньнем. Напрыклад: Апрунула зямля-*матка* кажушок зялёны. Хвоя-*веліч* стаіць на кургане.

1) У родах назоўнікі не змяняюцца, дзеля гэтага яны і дапасаванца ў родзе ня могуць. Прыдатак можа *супасьці* ў родзе з тым словам, да якога ён адносіцца (*горад Менск*), але можа і ня супасьці (*горад Вільня*).

2) Назоўнікі лічэбныя, як і ўсе назоўнікі, бываюць у сказе прыдаткамі, калі стаць у вадным склоне з другім назоўнікам, напр.: *два* чалавекі, *тры* кнігі, не хватала *пяці* рублёў.

3) Прыдатк можа мець пры сабе паясьняльныя словы, напр.: Праляцела борзда лета, *наша сьветлая*

пара. Мілая кветка—дзіцятка поля. Сьветлыя хмаркі, дзеткі прастору, ціха па небе плывуць. Хлебароб—мужык вясковы—вось па межах ходзіць.

4) Часам прыдатак становіць сабою пералічэнне, напр.: Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы: *казьлякі, асавікі, лісіцы, мухаморы і інш.*, або якую-небудзь асабістую назву—назву кнігі, газэты, літаратурнага твору, парахода, мясцовасьці ці чаго падобнага, напр.: Мы чыталі поэму „Новая Зямля“.

У гэтым прыкладзе прыдатак „Новая Зямля“ не дапасованы да слова „поэму“, якое ён паясьняе. Значыць, бываюць прыдаткі, не дапасованыя да таго слова, да якога яны адносяцца.

Калі ў сказе з прыдаткам, выражаным асабістай назвай, прапусьціць тое слова, да якога ён адносіцца, то гэты прыдатак падлягае кіраваньню ды абарачаецца ў дапаўненьне. Напрыклад: Мы чыталі „*Новую Зямлю*“.

5) Часам пры прыдатках стаяць злучальныя або памацьяльныя словы ці прыслоўі: *або, гэта значыць, нават, ажно, асабліва, напрыклад, якраз і іншыя.* Напрыклад: Плаваюць па моры вялікія параходы, *або караблі.* Просіць шчыра грамацея, *ажно шапку скінуў.* І доўга, *нават цэлыя годы,* чуваць пах ляснага пожару.

Пры злучальных словах—*ці, або*—трэба адрозьніваць два выпадкі: а) калі яны—гэта значыць, тады будзе прыдатак (Далёка ад нашага краю ёсьць вялікія азёры, або моры); б) калі гэтыя злучальныя словы маюць значэньне разьмеркавальнае, напр.: *На клёнкі йдзе дуб ці сасна. Гэта павінна зрабіць маці ці дачка. Бацька або сын, а каторы-небудзь павінен прыехаць сюды.* Гэта—формы зьлітага сказа (бач. § 9,8).

б) У злучэньнях назоўнікаў лічэбных з іменнымі трэба адрозьніваць, з аднаго боку, выпадкі *дапасаванья*, калі назоўнік лічэбны становіць прыдатак да назоўніка йменнага (напр.: *стол на дзвёх ножках,*

не хватала *двух рублёў*), а з другога боку—выпадкі *кіраванья*, калі назоўнік лічэбны кіруе назоўнікам іменным, і назоўнік іменны становіць *дапаўненьне* да назоўніка лічэбнага, напр.: *ён мае пяць груш, сем валоў*; адышліся за *сем вёрст*; далі кожнаму *па дзесяць арэхаў*.

7) Прыдаткі, выражаныя прыметнікамі ці дзеяпрыметнікамі, могуць стаяць *перад і пасля* таго слова, да якога яны адносяцца. Некалі такія прыдаткі мелі пры сабе дзеяпрыметнік дапаможнага дзеяслова („*сушчы*“, „*быўшы*“); цяпер тут можна было-б паставіць дзеяпрыслоўі „будучы“, „быўшы“. Вось па гэтай прымеце такія прыдаткі можна адрозніць ад звычайных азначэньняў, выражаных таксама прыметнікамі ці дзеяпрыметнікамі. Пры асабовых займеньніках у такіх разох заўсёды будзе прыдатак, а не азначэньне. Напрыклад: *Галодныя, патомленыя*, падарожныя спыніліся каля першае хаты ў вёсцы. *Абкружаны дзяцьмі-задзірамі*, стаяў ён, *бедненькі*, апусьціўшы ручкі ды пазіраючы ў зямлю, як-бы ўсіх саромяючыся. У панскі двор дзеля красы яны, *бяздольныя*, узяты ткаць залатыя паясы (М. Багд.).

8) У літаратурнай, кніжнай, мове дзеяпрыметнік-прыдатак можа злучацца з дзеяпрыслоўем-акалічнасьцю, напр.: І цяпер валяліся яны (кветкі), *параскіданыя малымі дзяцьмі*, ня радуючы людзкага вока.

Падобныя звароты могуць быць в азначэньнях і дапаўненьнях і акалічнасьцямі, напр.: К поўдню сталі паказвацца вадзяністыя, з *цёмнаватымі сярэдзінамі*, хмаркі. Далёка, далёка цягнулася палоска лесу, *заслаўшыся сіняватаю смагаю ні то туману, ні то дыму*. Зялёнаю шырокаю паласою, *зарослаю мясьцінамі лазою і круглымі зарасьлямі маладога дубняку*, раскінуўся паабাপал рэчкі луг.

З гэтых прыкладаў відаць, што некаторыя прыдаткі вызначаюцца сваёю незалежнасьцю ды могуць мець пры сабе свае паясьняльныя словы, набліжаючыся такім парадкам да даданых сказаў. Такія прыдат-

кі-значенні называюцца *азначальнымі прыдаткамі*. Яны могуць выражацца *назоўнікамі йменнымі, прыметнікамі, дзеяпрыметнікамі*: 1) калі гэтыя часціны мовы маюць пры сабе паясьняльныя словы, 2) без гэтых паясьняльных слоў, калі яны адносяцца да асабовага займеньніка або калі зьвязаны з тым словам, да якога адносяцца, злучнікамі ці прыслоўямі: *ці, нават, хоць, як напрыклад* і інш.

Таксама акалічнасьць, выражаная дзеяпрыслоўем, калі мае пры сабе паясьняльныя словы, можна назваць *акалічнасьцёвым прыдаткам* (*Гальлё спусьціўшы над парканам*, расла тут грушка з тонкім станам).

9) Асобны від *незалежных* прыдаткаў становяць дапаўненьні, што стаяць поплич з акалічнасьцю (прычым, звычайна, дапаўненьне служыць прыдаткам да слова акалічнасьці), а таксама тыя звароты ў мове, калі адно дапаўненьне, служачы прыдаткам да другога дапаўненьня, не супадае з ім у склоне. Напрыклад:

Там, *на гары*, стаяў некалі замак. А там, *каля агню*, ва ушыліся і бегалі дзеці. Рана ўстала *Алёна—да сонца*. Раніцай, *халадком*, ісьці было нішто. Сёньня, *6-га лістапада*, дзень маіх урадзін. Заўтра, *у чацьвер*, пачнецца вучэньне. 12-га сьнежня, *у пятніцу*, у нас будзе вечар. Між узгоркаў, *над ракою*, выглядае сіратаю наша беднае сяло.

10) Займеньнікі „які“, „такі“, „кожны“, стаячы перад прыметнікам, дапасованым з словам, да якога яны адносяцца, служачы прыдаткам да гэтага прыметніка-азначэньня, напр.: „Калі мы пакідалі вёску, то дзень быў *такі* сьветлы, цёплы, яркі“.

Бываюць выпадкі, калі два азначэньні стаяць поплич і адно служыць азначэньнем да другога; такое азначэньне трэба разглядаць як прыдатак да другога азначэньня. Напрыклад: Над лесам бліснула *яркая борзда* маланка ды накрыв перасекла хмару. Край неба блішчаў *шырокаю чырвонаю* стужкай. А ў той хаце жыў стары *старусенькі* дзед.

Задача 9-ая. *Сьпісаць і прыдаткі падчыркнуць.*

I. Сядзелі яны, бедныя, у куточку ды плакалі. Янка, брат майго таварыша, вельмі любіць паляванне. Застаўся адзін сын-срата Горад Палацак пабудаваны ў незапомныя часы. Грышка, хлопчык невялікі, вышаў з дому ў поле. Гэй ты, Нёман, наша рэка! Вісьне скарга уздоўж Нёмна, Беларусі сына. Устаў назаўтра ён ранюгка, да ўсходу сонца. Будзеш ты чытаць нам, цёмным няўмекам. Ваўчанят водзіць аблетак, гадзвалы воўк. Два браты, Алесь і Антось, згаварыліся пайсьці ў грыбы. А там, проці сонца, зноў поўзаті хмаркі. Як ліхія думкі-мысьлі, над зямлёю хмары зьвісьлі. У Пятруся быў таварыш—сын суседа, яго равесьнік Антось. Няхай жыта—нашу ўцеху—не кране град ніколі! На саломцы тонкай, у траве густой, сьпее-дасьпявае колас сіратой. Маленькія камарыкі-таўкачыкі кучкамі гулялі на сонцы. Было тут, у дубох, адно прыгожае месца. І рэчка ў хвалях жалобе бяжыць, і неба праз сьлёзы глядзіць. Каля самага берагу, у валзе, чуць-чуць шарасьцеў чарог. Я знаю ў полі двух родных братоў—зялёных, кудравых і сьвежых дубоў. Недалёка, пад гарою, было балота.

У цёмным лесе, у вялікай нары, вывела ваўчыха трох ваўчанят. Каля крыжовых дарог, пад узгоркам, разрасьліся кусцікі—пад'яловец, сухадрэўка і лаза. Маладзенькая травіца-атава блішчыць на сонцы. У моры жыве многа ўсялякай рыбы—дробнай і вялікай. Не знаходзяць у нас сабе яды ўзіму балотныя птушкі—буслы, жураўлі, чаплі. Засумуюць зноў балоты бяз вас (птушкі)—госьці лета. Сьпераду ляцяць самыя дужыя і разумныя птушкі—правадыры. За акном, на прызьбе, віднелася касматая галава Мушкі. Адалі замуж яго дарагую сястру Касю. Быў у школе адзін хлопчык—маленькі, мізэрны, слабы. Нягодныя хлопцы-вучні надта яму дакучалі. Трэці Гаўрыла, мужык барадаты, абводзіць вачыма ўсю даль. Пастух-аўчар зрабіў сабе дудку з каліны. На дварэ, за акном, вецер страшна шуміць. Год мае чатыры пары: вясну, лета, восень і зіму. Змоўклі вясёлыя птушкі-пяюхі. Расьце добра і прыгожа, ажно глянуць міла. Заўтра рана, яшчэ досьвіту, пойдучь яны ў дарогу. Раз толькі пасварыліся хлопцы, і пасварыліся за глупства: за ножык-цыганчык.

II. Вечарамі мужыкі зьбіраліся ў крайнюю хату дзедз Юркі. Увесь кавалак зямлі, аж да крыжовых дарог, засявалі нашыя людзі. Адзін толькі лес—нямы сьведка людскога глупства—стаяў вакол глухою сьцяною. Пасярэдзіне гарэў агоньчык, а каля агню сядзеў хлопчык Пятрусь. І ўспомнілася мне казка, якую даўно-даўно, у шчаслівыя годы дзяцінства, расказвала нябожчыца-бабка. У хаце быў адзін толькі Міхаська—хлопчык гадкоў шэсьць. Скарына, доктар ле-

карскіх навук, на вежы сочыць зоры. Глуха і нудна на полі ўвосень. Ужо ня чуваць спакойнае гаворкі ціхага ветру з каласамі збожжа, толькі ржышча—кароткія пянёчкі жыта, аўсу, ячменю і пшаніцы—гаворыць, што тут яшчэ нядаўна красаваліся пасевы. Нявесела выглядае ўвосень неба, засланае хмаркамі, як заворанае поле. Цягнуцца палоскі гароxu з харошанькімі, чырвоненькімі і сіньнікімі галоўкамі. Каршун, падняўшыся высока над лугам, круціцца ў небе, выглядаючы сабе пажытак. У небе дзе-ні-дзе праплыве белая пушыстая хмарка, як кучка воўны, ды схваецца за лесам або растане, як сьнег, далёка ў небе. К поўдню сталі паказвацца вадзяністыя, з цёмнаватымі сярэдзінамі, хмаркі. Тоўстыя, аброслыя мохам, старыя хвоі, уверсе смольныя, з выдзёбленымі дзятламі дзіркамі, гарэлі, як сьвечкі. Апусціўшы нізка тонкі паясок, ные сірацінка, плача каласок. Ад доўгіх часоў бераг, падмыты вадою, памалу асоўваўся ды агаляў тоўстае карэньне дуба. З поўначы цёмнае, сіверу дальняга, нудная восень прышла. Холадам-сьцюжаю разам павейла; з дрэва прыбранага, лісьцем адзетага, уборы сарвала, страсла; песьні іх мілыя, дзіўна сьпяванья, ветрам зглушыла ураз (*А. Гар.*). Прыбіты вадою на срэбраны гак, ляжыць невядомы бядак—ваяка-салдацік. На возеры, у чайцы, сядзеў ды вудзіў рыбу каваль, па мянюшцы Мамай.

§ 8. Незалежныя словы ў сказе.

1. Клічнае слова.

Прыклады для разбору. Цяжкая, *жнейка*, праца твая! Вот, *брат*, раўніна: і вокам ня скінеш! Прадам цябе, *коню*, *коню вараненькі*, за талер бяленькі! Гэй, скажы, *груган нязнаны*, скуль ты прыбываеш? Ты, *саколе—верна пташачка*, ці бываў ты на маёй старане? *Браты*, хай кожны пасьпяшае адно нам думаць і рабіць! Сьпі, *мой міленькі сакол!* Што-ж табе пісаць, *старэньні?* Павесь шапачку, *мой сыне!* Ты, *зялёная дуброва*, расьцьвітай і шумеці добраў славай пачынай! Варушыся, *конік мой сівенькі!*

Вывады. Слова ў сказе, што азначае імя тае асобы або прадмета, да каторага зварачаюцца з мовай, называецца *клічным словам*, напр.: Цяжкая, *жнейка*, праца твая.

Клічнае слова нічым ня звязана з іншымі словамі ў сказе. Часам клічнае слова называюць адным словам—*звратак*.

1) Клічным словам можа быць кожны назоўнік іменны, калі ён азначае той прадмет, да якога зварачаецца мова, напр.: Памажы мне, *братка*, ячмень звязаць! Ня гудзі так, *восень*, непагодай дзікай!

Клічным словам можа быць і прыметнік, калі ён мысьліцца, як назоўнік іменны, напр.: Што-ж табе пісаць, *старэнькі?*

Толькі назоўнік займенны ніколі клічным словам ня бывае.

2) Клічнае слова можа мець пры сабе свае паясьняльныя словы, напр.: Што ёсьць на сьвеце мілей за цябе, *узрост маладога жыцьця!* Хто з вас, *браты мае*, не парываўся ў моладасьці ў невядомую даль?!

3) Клічнае слова можа выражацца цэлым сказам, напр.: Ой, глядзі, глядзі, *сьляпак ты!*

4) Клічнае слова звычайна называе той прадмет, да каторага зьвернута мова, і стаіць у форме *клічнага склону* (Па вошта, *воўча*, ідзеш?); але часта бывае так, што клічнае слова мае форму *назоўнага склону*, напр.: „Вот, *брат*, раўніна!“ Тут клічнае слова „брат“ мае форму назоўнага склону, бо форма клічнага склону ад слова „брат“ была-б „браце“. Гэтая падмена клічнага склону назоўным і наадварот становіць асаблівасьць беларускае мовы.

Увага. Склонам называецца форма слова, якая азначае розныя адносіны паміж прадметамі. Форма клічнага склону ніякіх адносін паміж прадметамі не выражае; гэта толькі клічная форма, падобная ў гэтым значэньні да выклічніка. Назоўнікі займенныя, якія падмяняюць усе формы назоўнікаў іменных, клічнага склону ня маюць; значыць, клічны склон—ня склон. І толькі калі разглядаць склоны не па іх значэньні ў мове, а з боку іх канчаткаў, то можна гаварыць аб клічным склоне.

5) Калі сказ мае клічнае слова, то дзейнікам бывае асабовы займеньнік, выражаны або ня выражаны. Напр.: Вучэсеся, *браты мае!* Адабраў *ты*, братка Андрэй, ад мяне кусок хлеба!

Задача 10-ая. Знайсці клічныя словы ды паказаць, якою часцінаю мовы яны выражаны і ў форме якога склону пастаўлены.

Куды ты нясеш мяне, невядомая дарога? Чаго-ж ты котка, плачаш? Не хадзі, коцю, па хаце, не пабудзі дзіцяці! Дам табе, кося, шаўковай травы, дам табе, кося, крынічнай вады! Прывет табе, жыцьцё на волі! Здароў, марозны звонкі, вечар! Здароў, скрыпучы мяккі сьнег! Ты пакінь мяне, нуда мая нямая! Ой, воўча, сядзі моўча! Ой, памалу, памалу, пастушок, іграй, майго сэрца не ўражай! Ня крываўся, сэрца, з нядолі вялікай! Чуў я, мужчыны, зямля прадаецца. Вучыся, нябожа: вучэньне паможа змагацца з нядоляй, з няволяй. Ня, добра вы, дзеткі, зрабілі! Брацьця! ці зможам грамадзкае гора? Брацьця! ці хваціць нам сілы? Мой мілы пакою, добра мне з табою! Прыступі, гаспадару, да свайго караваю! Салавейка лугавы, ня пой рана да зары! Ой вы, браткі вы мае, запрагайце коні мне! Сьпі, мой малюсенькі, сьпі, мой сыноч! Я раскажу табе казку, каток! Сьпі, мой лябедзіку, сьпі не зважай! Гусі, гусі—вырай вольны, смуцен крык ваш, гусі! Ня шумі-ж ты гэтак сумна, маладзенькі колас, бо нам ў сэрцы смутак родзіць шуму твайго голас! Сошку сваю ты нанова наладзь, лепш каб было, чалавеча, араць. Эх ты, разводзьдэйка, эх ты, бурлівае, ты аднаўляеш, купаеш зямлю! Хмаркі цёмныя, мае братанькі, вецер гоніць вас без дарожанькі! Ня кувай ты, шэрая зязюля, сумным гукам у бары! Ведай, брат малады, што ў грудзях у людзей сэрца цвёрдае, быццам з каменя (М. Багд.). Дзень добры вам, лясы і далі, прасторы ціхія зямлі! Я зноў у вас, пагоркі-хвалі, палоскі цьмянае ральлі! (Я. Кол.). Вітаю вас, як блізкіх родных, старыя хвоі на палёх, і вас, красёнцы сьцежак згодных—сьляды нялічаных дарог! (Я. Кол.). Васна маладая, як мне цябе шкода! (Я. Кол.). Гэй, ня дзівуўся, мой дружа нядбалы, што я сягоньня так злосна шумлю! (Я. Куп.). З-пад сонных вод Нёмна, з-пад хвой Белавежа суседзі, суседкі, вітаю я вас! (Я. Куп.). Годзе, жытца маё, годзе, пасьпелае, з хмарамі, з бурамі знэцца, дружыць! (Я. Кол.). Вітайце дзень Першага Мая, працоўнай сям'і ўсе народы! (М. Кудз.).

2. Пабочнае слова.

У мове бываюць такія словы, што ўстаўляюцца ў сказ бяз ніякай граматычнай з ім сувязі, каб паміж іншым, дарэчы, зрабіць якую-небудзь увагу або паясьненьне. Такія словы ў сказе называюцца *пабочнымі словамі*. Напрыклад: Вот, к прымеру, яго, дык, пэўне-ж, слаўнае жыцьцё!

1) Пабочнае слова ўстаўляецца ў сказ дзеля таго, каб паказаць, як той, хто гаворыць, адносіцца да выказанай думкі. Пабочным словам можна выразіць:

а) упэўненасьць: *пэўне, бяспрэчна, разумеецца, ей-права, вядома* і інш.;

б) дагадку, няпэўнасьць або магчымасьць: *здаецца, мусіць, мабыць, авось, нябось, бадай-што, відаць, знаць* і інш.;

в) чужую або сваю думку: *памойму, панашаму, маўляў, чуваць, кажучь* і інш.;

г) паступовасьць: *нарэсьце, з аднаго боку, з другога боку, перш-на-перш* і інш.;

д) вывад або заключэньне: *напрыклад, словам, стала быць, адным словам, такім парадкам, такім чынам, значыць* і інш.;

е) розныя ўражаньні: *на жаль, на вялікі жаль, на шчасьце, напрадзіў, на дзіва* і інш.

2) Пабочныя словы—гэта рэшткі цэлых сказаў, ад якіх засталіся адно-два словы, найчасьцей—выказнік. Мы мысьлім гэтыя словы, як прыслоўі, але зусім незалежнымі, ня звязанымі з іншымі словамі ў сказе нават прымыаньнем.

Пабочныя словы выражаюцца: а) прыслоўямі: *словам, маўляў, нарэсьце, дапраўды*; б) залежнымі склонамі назоўнікаў з прыназоўнікам і без яго, якія таксама мысьляцца, як прыслоўі: *на жаль, на дзіва, на маю думку, апроч таго*; в) цэлымі сказамі, якія ўжо страцілі значэньне сказу: *ей-права, даль-бог*; г) іншыя звароты яшчэ захавалі значэньне сказу, але таксама мысьляцца, як прыслоўі: *кажучь, так сказаць, гэта значыць, стала быць, разумеецца, выбачайце* і інш.

3) Цікавымі пабочнымі словамі ў беларускай мове бываюць такія забабонныя выслоўі: *ні пры табе ці ні пры вас кажучы, шануючы вас і месца гэтага* і шмат падобных. Напрыклад: А ён—шану-

ючы вас і месца гэтага—адварнуўся ды кажа... А нашае жа, рабя—*ні пры вашых козах гаворачы*—здохла.

Такія пабочныя словы сьведчаць аб сівой стара-сьветчыне, калі людзі верылі ў сілу слова ды думалі, што ад слова нешта станецца.

4) Пабочныя словы вымаўляюцца з асобнай, паніжанай інтон цыяй голасу, а на пісьме аддзяляюцца адпаведнымі знакамі прыпынку (бач „Праваяпіс“).

Задача 11-ая. Сьпісаць ды пабочныя словы падчырк-нуць.

Дзед, мабыць, не пачуў таго гарматнага грукі. Стары, кажуць, змуста, да без яго ў хаце пуста. Абяцанага, кажуць, тры годы чакаюць. На жаль, я ня памятаю такога здарэньня. Ну, авось, табе паможэ брат. Ты, разумеецца, паможаш мне, калі я папрашу. Ён, здаецца, вучыўся зграніцай. Родная зямелька! ты, маўляў, здароўе: той цябе ашануе, каму безгалоўе (*Д. М.*). У дарозе, вядома рэч, зразу зусім ня чуваць цяжару, а пройдзеш далей, дык і хвнт пудам здасца (*Яд. Ш.*). Дакучыла, відаць, ёй карміць хлебам зьвера. Наша я ластавачка, напрыклад, лятучы ў вырэй, пралятае дарогу ўвелькі да дзесяці тысяч міль. Ён, мусіць, зусім забыўся, што яму далі такую мянюшку. Ажно прышлі, нарэсьце, і тыя самыя людзі. Доўга аб гэтым усе ўспаміналі, прызнацца. Ой, відаць, на навальніцу зранку прыпякае! (*Я. Кол.*) Ох, паплыў-бы я, здаецца, хмаркі, разам з вамі! Напішы мне, калі ласка, пісьмяк да хаты! (*Я. Кол.*) На вялікай, знаць, быў згубе ў далёкі старонках (*Я. Куп.*). І дома, мусіць, вячэраюць цяпер. Праўла, сьпяраша і па нашым целе забегалі мурашкі, а потым—нічога (*Яд. Ш.*). Ня рал, відаць, быў пан аконам гэтакі праяве (*Яд. Ш.*). От, ведама, забаўляліся, як умелі. Гадкоў з восем, мусіць, мае?

3. Дапаможнае слова.

Мы бачылі, што ў сказе ўсе словы зьвязаны паміж сабою або ў форме кіраваньня, або ў форме дапасаваньня. Толькі акалічнасьці ня кіруюцца і не дапасуюцца, але і яны заўсёды цесна зьвязаны сэнсам з якім-небудзь адным словам у сказе—з дзеясловам, прыметнікам ці з прыслоўем.

Але бываюць у сказе словы зусім незалежныя, г. зн. ня зьвязаныя ні кіраваньнем, ні дапасаваньнем,

ні прымыканьнем з ніводным асобным словам у сказе; яны дапаўняюць ці паясьняюць увесь сказ цэліком. Да такіх слоў, перш-на-перш, належаць: 1) *клічныя словы*, 2) *пабочныя словы*, а потым 3) *пацьвярджальныя словы*, (але, так), 4) *адмоўныя словы* (не) і 5) *выклічнікі* (ах! ох! ну! эх! і інш.).

Словы пацьвярджальныя, адмоўныя і выклічнікі ў сказе агулам называюцца *дапаможнымі словамі*. Усе незалежныя словы ў мове выдзяляюцца пэўнымі перапынкамі ў голасе, а на пісьме аддзяляюцца адпаведнымі знакамі прыпынку.

Увага. Часам выклічнікі толькі памацняюць тое слова ў сказе, перад якім стаяць, і не выражаюць ніякага пачуцьця. Тады яны разглядаюцца як звычайнае памацняльнае слова, як, напрыклад: „і“, „нават“, „ажно“ і інш. Асабліва часта памацняльнымі словамі бываюць некаторыя выклічнікі ў народных песьнях, напрыклад: *Ой пайду я лугам! Ой вецер шуміць, ой вецер гудзе!*

Задача 12-ая. *Сьпісаць ды падчыркнуць дапаможныя выклічнікі адною рыскай, а пацьвярджальныя і адмоўныя—дзьвюма.*

Не, ня добра вы, дзеткі, зрабілі! Дружна, з ахвотай, гэ, за работу, брацьця, скарэй! Не, не настане, брат, ніколі супакой між нам! Ну, сынок, службы здаровы! О, мой родны край! мурна пазіраеш ты з сіняга туману. Эх, як слаўна, як прыгожа, хораша, прыстойна! Ах! зьясі пасья. Ох, лепей удвох! Люлі, люлі, люлі! прыляцелі куры, селі на вароцях у чырвоных боцях. Охо-хох! калі-б то я мог! Чую, ах чую той неўгамонны расходзісты звон! Так, так, іначай бывала: не называўся забытым мой край (*Я. Куп.*). Але, прызнаюся: было такое здарэньне. Охо-хох! усё гарох, рэдка каша—беднасьць наша! Эх ты, небарака! то, знаць, па табе ўсё вецер сумуе ў вярбе! (*Я. Кол.*). Ну, небажаткі, будзем сьнедаць! (*Я. Кол.*). Ой у полі дымно да курно, за туманам сьвету ня відно! (*п.*). Куга! я табе ня слуга.

§ 9. Формы простых сказаў.

1. **Просты сказ.** Сказ, што складаецца з граматычнага злучэньня выказніка з дзейнікам з даданымі словамі ці без даданых слоў, называецца *простым*. Напрыклад: *Надышла восень. У полі работа скончана. Сонца навукі скрозь хмары цёмныя прагляне*

ясна над нашаю ніваю. Конік, сошка і араты мерна йдуць па полі. Цяжкая, жнейка, праца твая!

2. Просты кароткі сказ. Тыя сказы, што складаюцца з асноўных часьцін — з дзейніка і выказьніка, называюцца *простымі кароткімі сказамі*. Напрыкл.: *Пусьце поле. Моўкне птушка. Прыгрэла сонца. Прышла вясна. Згінуў сьнег.*

3. Просты разьвіты сказ. Сказы, што маюць даданыя часьціны, называюцца *простымі разьвітымі сказамі*. Напрыклад: *Папсавала гразь дарогу. Згінуў сьнег з сырой зямлі. Між палёў шырокіх я адзін стаю. Нетры лясныя спрадвеку хаваюць некую тайну ад вэка людзей.*

Сказы, як кароткія, так і разьвітыя, могуць быць: а) *поўныя* або *няпоўныя*, б) *асабовыя* або *безасабовыя*.

4. Сказ поўны. Сказ, у якім ёсьць навочна дзейнік і выказьнік, называецца *поўным*, напр.: *Моцна хлопец занудзіўся. Птушкі ў лесе шчабяталі. Лёд на рэчцы затрашчаў. Глядзіць прыветна з неба сонца.*

5. Сказ няпоўны. Сказы, у якіх няма навочных дзейніка ці выказьніка, але калі яны само сабою мысьляцца, называюцца *няпоўнымі*. Напрыклад: *Зачыняйце шчыльна хату! Крык і гоман на дарозе. У белым сьнезе маладняк. Працаваць вучыся зрана, у маладыя годы. Яго ласка да парогу.*

Увага Жывая разгаворная мова звычайна ня мае ўсіх слоў, якія можна было-б сказаць у сказе: разгаворная мова звычайна складаецца з найбольш патрэбных слоў. Часам даволі аднаго-двух слоў, каб нас зразумелі, асабліва, калі вядома, аб чым раней гаварылася. Напрыклад, калі мы будзем купляць у краме сукно, то даволі спытаць: вам заграічнага? каб мы зразумелі, што гутарка йдзе пра заграічнае сукно. Таксама, калі мы сустрэнемся з кім на вуліцы, то часта, заміж пытаньня: „ты куды йдзеш?“ і адказу: „я йду дадому“, пытаем: *ты куды?* і адказваем: *дадому*.

Такім парадкам вытвараюцца ў мове няпоўныя сказы напрыклад, з азначэньнем без азначальнага слова (*вам заграічнага?*), з выказьнікам, але бяз

дзеяніка, і нават зусім бяз выказьніка (*Прыдзем. Пожар! Дождж і град, і галлялёд*).

Трэба памятаць, што нявыказаныя часьціны ў няпоўным сказе не „падразумяваюцца“, а толькі мысьляцца, бо нават і той, хто гаворыць, ня можа з пэўнасьцю сказаць, якое ўласна слова ня выказана. Напрыклад, у сказе „Пожар!“ трудна з пэўнасьцю сказаць, які тут выказьнік не названы: *пачаўся* пожар, *выбух* пожар, *ідзе* пожар ці *гарыць* пожар? Гэты сказ ясны для нас сам па сабе, бяз выказьніка.

Гэта цікавы выпадак, калі сказ можа быць бяз выказьніка; здараецца гэта ў *няпоўных* сказах.

Няпоўныя сказы бяз дзейніка бываюць:

1) Калі выказьнік стаіць у форме загаднага ладу, пры каторай дзейнік у першай асобе множнага ліку (*мы*) ніколі ня ставіцца (*Хадзем на работу!*), у другой асобе абодвух лікаў ставіцца вельмі рэдка, напр.: *Глянь! Гляньце!*—рэдка калі скажучь: *Ты глянь! Гляньце вы!*

2) Дзейнік вельмі часта прапускаецца, калі ім мог быць асабовы займеньнік або якое-небудзь слова з суседняга сказу: *Хочаш есьці? Добра, зараз прыду.*

3) Дзеля таго, што дзейнікамі бываюць *назоўнікі йменныя*, то дзейніка ня бывае ў тых разох, калі ён невядомы або кожнаму вядомы, і яго няма патрэбы называць: без яго лепш выдаецца выказьнік. У такіх сказах выказьнік звычайна выражаецца 3-й асобай множнага ліку, 2-й асобай адзіночнага ліку і падчас 3-й асоб. адзіночнага ліку. Напрыклад: *нас абакралі, грэчку сталачылі авечкамі, жыта здратавалі коньмі* (невядома хто). *У календары піша, што будзе дождж* (таксама невядома, хто піша). *Далей паложыш—бліжай возьмеш. Мякка сьцэле, да мулка спаць. І б'юць, і плакаць не даюць* (усё роўна хто). *Нам прыслалі другога настаўніка. Адай мяне, мамачка, дзе ня сварацца* (вядома хто).

6. Неозначальна-асабовы сказ. Такія сказы, дзе нельга назваць таго слова, якое магло-б быць дзейнікам, але дзе выказьнік—асабовы дзеяслоў, называюцца *неозначальна-асабовымі* (неозначальна-суб'ектыўнымі) сказамі. У такіх сказах дзейніка няма і не магло-б быць Сюды, да неозначальна-асабовых сказаў, належыць пераважная большасьць народных прыказак. Напрыклад: *Як пасьцелеш, так і высьпішся. Як прасяць—і жнуць, і косяць. Што стрэў, то зьеў. Чужым розумам век не перажывеш.*

7. Безасабовы сказ. Ня бывае і ня можа быць дзейніка ў тых сказах, дзе выказьнік—безасабовы дзеяслоў. Да безасабовых дзеясловаў належаць такія словы: *світае, днее, сутунее, сьпіцца, ляжыцца, дрэмлецца, няможца, хочацца, нездаровіцца, баліць, сьвярбіць* і іншыя.

Гэтыя дзеясловы не спрагаюцца, г. зн. не зьяняюцца ў асобах і ліках, а ў прошлым часе—у родах, як звычайныя дзеясловы. Нельга, напрыклад, сказаць: *я світаю, ты світаеш, мы світаем*, або—*мы сутунеем, вы сутунееце, яны сутунеюць, сутунелі.*

Такія дзеясловы вытвараюць *безасабовыя* (бес-суб'ектыўныя) сказы. Яны і з сэнсу не дапускаюць пры сабе дзейніка. Сказаць, напрыклад, „ён дрэмлецца“—бяссэнсіца. Калі-ж трэба паставіць такі дзеяслоў у прошлым часе і, значыць, канечна, у якім-небудзь родзе, то бярэцца форма *ніякага* роду: *зьмерклася, сутунела, замарозіла* і г. далей.

1) Часам і асабовыя дзеясловы (тыя, што маюць формы ўсіх асоб) ужываюцца ў значэньні безасабовых, г. зн., не дапускаюць пры сабе ў такім сказе дзейніка (асобы, суб'екта). Напрыклад: „Траву спаліла сонцам“. „Асмаліла пярэном“. „Гальлё паламала бураю“. Адказаць на пытаньне, *што* спаліла траву або *што* паламала гальлё, тут нельга. У такіх сказах няма і ня можа быць такога слова, каб да яго можна было дапасаваць выказьнік.

2) Звычайна дзейніка ня бывае пры выказьніку-інфінітыве, напр.: *Ні згубіць з ім, ні знайсці.*

Значыць, *безасабовым сказам называецца такі сказ, што не дапускае граматычнага пытання: хто? што?*

Задача 13-ая. *Знайсьці ды выпісаць спачатку сказы асабовыя, а потым—безасабовыя. Знайсці ў асабовых сказах неазначальна-асабовыя сказы.*

За чужое лычка плаціцца рамушком. Стаіць хвоя на кургане з чорным буславым гняздом. Люблю туман у позню восень. Памалу далей станеш. Нешта зьвініць у небе тоненькім срэбным звонікам. За дурною галавою нагам няма пакою. Белым інеем пакрыты на гасьцінцы беразьняк. Ужо сьціямнела. На прошанага госьця многа трэба. Наварэце есьці гасьцей частаваць. Лістам сьцелецца. Ня хочацца, дык і няможацца. Ад чужога шалу ў галаве круціцца. Роўны з роўнага цешыцца. Хлебам ня б'юцца. У голад і нішчымае смачна есца. За мухай не зганяешся з абухам. З роспачы і ў агонь кінешся. Перад невадам рыбы ня ловяць. З незабітага ліса шубы ня шыюць. Загляне сонца і ў наша аконца. Прышло махам і пойдзе прахам. Работа і корміць, і поіць. Прыткая вада берагі падмывае. Рота нікому не завяжаш. Нуда бядзе не паможа. Рука руку мые. Ня трацьце марна часу! Зачыняйце шчыльна хату! На хаценьні ёсьць цярпеньне. Пад ляжачы камень вада не цяче. Нябітаму няма чаго плакаць. Дарованаму каню ў зубы не глядзяць. Прамытае валы ня бывае. Само нішто ня прыходзіць у рукі. Смала к дубу ня прыстане. Бураю паламала сад. Гарох паела мошкямі. Сядзела там нашага брата многа. Ішло хлопнаў дваццаць пяць. Народам, як макам, увесь двор заліло. Мне было маркотна. Ішло некалькі чалавек. Каля грэблі стаяла некалькі чалавек. Даль паўнютка ціхай смуты. Змучана дзяўчына мацярынскім горам. Дзень сягоньня будны. Кучка йдзе народу. За гарамі горы хмарамі павіты. Сонца шчыра разьлівала блеск гарачы і цяпло. У месяцы звычайна бывае трыццаць дзён. Было ў бацькі тры сыны. Тры вярбіны стаяць над вадою. Ад лесу пачыналіся сялянскія палеткі. Наш сусед добры дудар. Не рабі нікому крыўды. Устаў я нешта дужа рана. Захацелася хлопчыку пастрашыць гаспадароў. Засыпала сьнегам замёрзлую рэчку. Хавай хлеб на яду, а капейку ня бяду. Падышло яшчэ трох гаспадароў. За мною яшчэ са трох гаспадароў увайшло ад дажджу схавацца (*Яд. Ш.*).

8. Зьліты сказ. Часьціны сказу аднаго найменьня, выражаныя аднэй і тэй-жа часьцінаю мовы, што

адносяцца да аднаго і таго самага слова ды знаходзяцца ў аднолькавай ад яго залежнасці, называюцца *аднолькавымі* часьцінамі сказу.

У сказе можа быць некалькі аднолькавых часьцін. г. зн. такіх, штоносяць аднакія і аіменьні ды адносяцца да аднае і тае самае часьціны сказу.

Сказы, што маюць некалькі аднолькавых часьцін— некалькі выказнікаў, дзейнікаў ці даданных часьцін, называюцца *зьлітымі*.

У зьлітым сказе можа быць:

а) некалькі дзейнікаў: *Конік, сошка і араты* мерна йдуць па полі;

б) некалькі выказнікаў: *Стогне, плача і галосіць* завіруха злая;

в) некалькі дапаўненняў: *Песьні, крык і гоман* слухаў дзед Завала;

г) некалькі азначэньняў: *Восень халодная, чорная, хмурная* сунецца ціха, нячутна штодня;

д) некалькі акалічнасьцяй: *Ён чытаў хораша, голасна і выразна*. Як усё тут *мудра* збудавана, як *чыста, хораша прыбрана! Весела й хутка*, мінута ў мінутку сойдзе нам час.

Увага 1-ая. Зьліты сказ можна раскласьці на некалькі асобных сказаў, але ня трэба думаць, што зьліты сказ складаецца з асобных сказаў. Напрыклад, сказ: „Працуюць людзі, поту ня чуюць, аруць і сеюць, і барануюць“ можна разлажыць на такія асобныя сказы: 1) *працуюць людзі*, 2) *людзі поту ня чуюць*, 3) *людзі аруць*, 4) *людзі сеюць*, 5) *людзі барануюць*.

Адгэтуль відаць, што зьліты сказ можна разлажыць на столькі пасобных сказаў, колькі ён мае аднолькавых часьцін, але ў мове сказы ніколі ня зьліваюцца: яны вытвараюцца самі па сабе, як рэзультат нашага мысьленьня аб складаных зьявах. Вытварэньне ў мове зьлітых с азаў аб'ясняецца тым, што адзін прадмет адначасна можна вытвараць некалькі дзеяньняў або што некалькі прадметаў могуць мець адну і тую прымету; таксама можа быць некалькі паясьняльных прадметаў або іх прымет.

Увага 2-ая. Трэба памятаць, што злучнікі „і“, „да“ могуць быць паманяняльнымі словамі, а ня злучнікамі. Напр.: „Прышло і лета“. „Гэта і быў наш настаўнік“. „Добры вечар, да суседка мая! Ці здарова да сямейка твая?“

1) Аднолькавыя часьціны ў зьлітым сказе часта зьвязваюцца паміж сабою злучнікамі— кожная або толькі апошняя. Напрыклад: *Мор і голад, і паводка*

іх спалохаць не маглі. *Ціха, важна, спакойна, густа і страшна* пранёсься ў небе першы гром.

У першым прыкладзе ўсе аднолькавыя часьціны завязаны злучнікамі „і“, а ў другім — толькі апошняя часьціна. Бывае і так, што ніводная часьціна ня звязана злучнікам, напр.: *Дрэвы, гумны, хаты* абліліся сьветам месяца. *Сядзьма, павячэрайма, павячэраўшы пагаворыма.*

Дапасаваньне ў зьлітым сказе. 1) Пры некалькіх дзейніках выказнік дапасоўваецца з бліжэйшым дзейнікам (*У хаце быў крык і гоман*); калі-ж выказнік стане пасья дзейнікаў, то звычайна ставіцца ў множным ліку, напр.: *Авёс і ячмень сабраны. Коцік, сошка і араты* мерна йдуць па полі.

2) Таксама азначэньне пры некалькіх азначальных словах дапасоўваецца з бліжэйшым азначальным словам (*Купіў сабе новую кнігу і сшыткі*). Пры двух розных азначэньнях азначальнае слова ставіцца ў адзіночным ліку, напр.: „*Давальны і родны склон*“. Расійскі і беларускі *тэкст*“, хоць можа быць і множны лік: „*Расійскі і беларускі тэксты*“.

Пунктацыя ў зьлітым сказе. Паўторныя часьціны ў зьлітым сказе звычайна вымаўляюцца з перапынкамі (паўзамі), а на пісьме гэтыя перапынкі ў голасе азначаюцца коскамі, а часам і іншымі знакамі прыпынку, аб чым дакладна гаворыць правапіс.

Калі другі выказнік выражае вынік з першага або калі абодва выказнікі маюць пры сабе іншыя часьціны, то паўза бывае і перад злучнікамі „і“. Напрыклад: *Я быў хворы, і ня мог прыйсьці. Зьбяруцца бывала, і люлькі закураць. Лісіца была недалёка, і ў кожны момант магла пачуць птушак. Ідзе наш дзядзька, і па бруку адзін за дзесьць робіць груку* (Я. Кол.).

Задача 14-я. Выпісаць сказы спачатку з некалькімі выказнікамі, потым — з некалькімі дзейнікамі, дапаўненьнямі, азначэньнямі, акалічнасьцямі, а нарэсьце — з мешаньмі

аднолькавымі часьцінамі ды заўважыць дапасаваньне выказніка з дзейнікам і значэньня з сваімі словамі.

Вераб'і, вароны і галкі любяць жывіцца атрускамі ад чалавечай яды. Ляціць і бусел, і жураў, і дрозд запеў і засьвістаў. Цьвёрдую глебу рэж, уздымай. Надышла хмара з громам, з маланкаю. Зацьвіла яблыня, сьліва, і груша. Павейў вецер, і пагнаў перад сабою пыл і сухое лісьце. Цёмната ўсё гусьцела і гусьцела ды закрывала ад вачэй і поле, і лес. Поле, луг, лес і гай схаваліся ў цёмнае ночы. Усюды—управа і налева быў парадак там і лад. У Сымона прад вачыма ўсталі родныя куткі: хата бацькава, радзіма, жыцця раніцы дзенькі. І быў той пакой прасторны, сьветлы, чыста пабелены. У вадзін год яны радзіліся, разам расьлі, разам гулялі, разам вучыліся і разам пасьвілі скацінку ў полі. Цяпер Лукаш ужо гаспадар: мае сваю сямейку, свой прытулак, жывёлу і свой кусок хлеба (*Ан. Гал.*). Першыя кветкі, зялёная травіца, сьпелыя першых птушак—усё паказвала, што пачалася вясна. На полі часьцей сталі паказвацца людзі то з бараною, то з сахою, то з возам гною. Усе гаспадарскія прылады—калёсы, сані, барана, вупраж на каня, косы—усё было наладжана ды дзяржалася ў парадку (*Ан. Гал.*). І гэты смагай лес засланы, і родны Нёман, і курганы, і хвайнякі, і грушы ў полі—усё блізка сэрцу яго стала (*Як. Кол.*). Стаіць машына, грозная дыша і сівыя дымамі цяжка пыша (*Я. Кол.*). Прыемна глядзець на мора, стоячы на беразе або едучы на пароходзе. Увосень усе птушкі вылятаюць у вырай, а застаюцца толькі вароны, галкі, вераб'і, дзятлы ды яшчэ колькі лясных птушак. Здараецца бачыць у позьнюю восень двух, трох або аднаго бусла на лузе; стаяць яны сіратліва ды сумна глядзяць на халодную восень: гэта бракоўныя, слабыя, нядужыя. Выходзіў меншы брат увечар на двор, браў сваю скрыпку, садзіўся на прызьбе каля хаты ды граў. Ні думак, ні песень яго ніхто ня знаў ці не хацеў знаць. Гаварылі браты аб усім: аб горкай сваёй долі, аб праўдзе, аб жыцьці (*Т. Гуш.*). Былі тут розныя будынкі: гуменцы, гумны і адрынкі, хлявы і стайні, і аборы (*Я. Кол.*). Назьбірае баба шчэпак, падпаліць у печы ды апякаецца перад полымем (*Сярж.*). Законы-ж а думачкі нашага брата, як ноч (*Багуш.*). Добра на вырай ляць ць цяплейшы, пабачыць дзівы на чужыне, сонца над Нілам, агонь ясьнейшы і думаць думку пра край тутэйшы на піраміды вяршыне (*Нясл.*). Пажурыўшыся думкаю шчырай, бусел узяняўся паволі, паплыў па небе кудысь на вырай шукаці шчасьця і долі (*Нясл.*). У кашульцы чорнай, зрэбнай, тварык сплуканы, мурзаты, ані бацькі ані маткі. дзязька выгнаў з роднай хаткі (*Цёт.*). Праўду знайце: ці ў тэй долі, ці ў нядолі з вамі станем ў адной долі (*Цёт.*). За праўду, за шчасьце,

за лепшую долю вазьміся, мой дружа, пастой, у крыўду ня дайся, свайго дабівайся, адвага хай будзе з табой! (Я. Куп.). Плача восень, стогне ў сьне, з пушчай, з ветрамі галосіць, як-бы дзе каго кляне ці аб шчасьці моліць-просіць (Я. Куп.). Села ластаўка на стрэху старога гумна ды зашчабятала. У раннюю вясну ні ў полі, ні ў лесе няма ні ягад, ні грыбоў.

9. Адначленныя сказы. Апроч разгледжаных сказаў (кароткіх, развітых і злітых, поўных і няпоўных, асабовых і безасабовых), у мове, асабліва для выражэньня пачуцьця, сустракаюцца сказы з аднаго слова: *Бяда! Пожар! Днее. Ото-ж смаліць!*

Часам сказы пры выражэньні пачуцьця могуць складацца з адных выклінікаў, якія не зьяўляюцца нават словамі ў звычайным разуменьні, а становяць толькі тыя элемэнты, з якіх складаюцца словы. Напрыклад: *Охо-хох!* калі-б то я мог! *О-ё-ёй!*

Але найчасьцей сказы, выражаныя адным словам, складаюцца з назоўнікаў іменных, з дзеясловаў ды нават з прыслоўяў. Напрыклад: *Сорам! Блага! Добра! Вон! Дармо! Кепска*, пане Грыгоры: што далей, то горай. *Сьцімнела.*

Такія сказы называюцца *адначленнымі*.

Значыць, у нашай мове сказы бываюць *трох* і нават *чатырох* відаў: а) іменна-дзеяслоўныя (*Настала восень*), б) дзеяслоўныя (*Днее. Зьмерклася*), в) іменныя (*Пожар!*) і г) прыслоўныя (*Кепска!*)

1. Сказы, выражаныя адным дзейнікам (іменныя). а) Гэтыя сказы звычайна выражаюцца назоўнікамі іменнымі ў форме назоўнага ці клічнага склону, напрыклад: *Сорам! Гвалт! Згіненьне ды годзе! Эх, дый тхор-жа! Восць, аж зьзяе!*

б) Усе такія сказы стаяць у назоўна-клічнай форме. Сюды трэба аднесці розныя прывітаньні, што выражаюцца *простым* назоўнікам іменным з азначэньнем і *складаным*, зложаным з іменніка і прыметніка: *Дзень добры! Дабрыдзень! Вечар добры! Дабры-вечар! Дабранач!*

в) Клічныя формы (назоўнікі іменныя ў клічным склоне) бываюць сказамі ў тых разох, калі каго-небудзь клічуць: *Тата! Мама! Юрка! Лыска! Мурза, на, цю, на!* (клічуць сабаку). *Браце Адаме!* Тут трэба зазначыць, што даўней клічны склон назоўнікаў іменных жаночага роду, а таксама мужчынскага роду з формай жаночага роду меў канчатак „о“ (*Мама! Юрко!*), і толькі ў нашай мове, пад уплывам аканья, клічны склон такіх назоўнікаў іменных супаў з формай назоўнага склону.

г) Для выражэння загаду ці запатрабавання могуць ужывацца, як адначленныя сказы, і іншыя склони: *Шапку! Вады! Вон!* („вон“ —вінавальны склон). Часам інфінітывы ў клічнай вымове: *Піць! Есьці! Спаць!*

д) Да адначленных сказаў, выражаных назоўнікамі іменнымі, трэба аднесці некаторыя загадкі, а таксама апісаньні, дзе толькі называюцца прадметы. Напрыклад: а) *Чатыры чатырачкі, дзве растырачкі, сёмы вяртун* (чалавек конна). *Два канцы, два кальцы, пасярэдзіне гвозд* (ножны). *Жалезны ток, сьвінны пераскок, грэцкі пасад* (скаварата, подмазка і блінец). *Дваста бадаста, чатыры хадаста, два ухтуры, адзін махтыр* (вол).

б) Дождж і град, і галялёд.
Цёмны бор, кусты, балоты,
Кучы лоз і дубняку,
Рэчкі, купіны, чароты,
Мора траў і хмызьняку.

Пералескі, лес, палянка,
Старасьвецкі дуб з жарлом,
Хвоя-веліч на кургане
З чорным буславым гняздом.

Гразь, пяскі, лужок зялёны,
Шум крынічкі з-пад карча,
Шэлест лісьцяў несканчоны,
Крык у небе крумкача (Я. Кол.).

2. Сказы, выражаныя адным выказьнікам (дзеяслоўныя). Сюды трэба аднесці безасабовыя сказы,

выражаныя адным дзеясловам: *Сьвітае. Днее. Грыміць. Стучэла, грывела*, але дажджу ня было.

Задача 15-ая. *Выпісаць спачатку сказы кароткія, а потым разьвітыя; затым—поўныя і няпоўныя, а нарэсьце—адначленныя: іменныя а потым дзеяслоўныя.*

Глядзіць прыветна з неба сонца. Зьмерклася. Ціха месяц адзінокі ходзіць у небе над зямлёй. Пара жаць. Пажоўклі каласкі. У полі работа даўно скончана. Настала лета. На захадзе сонца. Паабедалі з бядою. Чужым розумам век не перажывеш. Улетку разьвідняецца рана. Ціха на полі ў палудзень гарачы. Ужо сьцямнела. Хоць-бы дзе кусьціка рэлкая цень! Нудна над вухам зьвініць авалзень. Сонца грэе, прыпякае. Папсавала гразь дарогу. Перавалы загулі. Змоўкла ўсё. Побач раскінуліся родныя вёскі. Усё павяла. Вецер сьвішча. Сьціхнуў лесу шолом. Нешчасьліва наша доля нам нічога не дала. Уюцца думкі. Цёплы вецер правявае. Калышацца жыта. Зеленеюць межы. Было цёпла. Над палямі змрок прарваўся. Лес туманам заснаваўся. Ахваціла ціша ўсю душу маю. Яркая сьвеціць сонца. Ліст не скалыхнецца. Плача зімка. Льюцца сьлёзы. Ажываюць яры. Рушыўся сьнег. Зашумела вада. Раскаваліся рэкі ад лёду. Лынула вон зім вая нуда. Сонца ўносіць цяпло і пагоду. Шумныя песьні іграюць лясы. Павявае вятрок цэплаваты. Белая ніва ад сьнежнай расы ўбіраецца ў чорныя латы. Надышла вясна. Прыгрэла сонейка. Згінуў сьнег. Асушылі вятры зямельку. Вышаў араты з плугам на поле. Рэжа ён землю нарогамі. Кладзецца зямля ў роўныя загоны. Потым зямлю барануюць. Сейбіг раскідае жменьай верняты па ральлі. Праз некалькі дзён збожжа ўзыходзіць. Поле зноў пакрываецца зяленівам. Збожжа расьце і калышацца ветрам. Кожнае каліва зялёны каласок выпускае. Ціхае поле залаціцца сьпелым збожжам. Колас наліваецца зернем. Кожны колас цяжэе ды пахінаецца да зямлі. Пара жаць. Сьпелыя зерняткі могуць высыпацца на сырую зямельку. Прышлі жнеі. Пачалася работа. Кладзецца пад сярпом збожжа. Жыта вяжуць і сушаць. Вось старая хатка. Хмаркі захад чуць заслалі тонкім валаконцам. Лес па краёх, як сьцяна. Жылі сабе згодна. Варушыся, конік мой сівенькі! У полі зранку за сахою земляроб гукае. Быццам знае конік сівы думкі аратая. Чуецца говар мне сьпелае нівы. Высах увесь на шчэпку. У небе ні хмурынькі. Крык і гоман па дарозе. Праслы гнілыя на зямлю ляглі. Чыстым інеем пакрыты на гасьцінцы беразьянкі. Брод і грэбля кожны крок. Слоць, плюхота, холад, цьма. Полудзень, вар, цішыня. Дзёні-дзе садок зялёны. З гікам мяцеліца дзіка ўздымаецца. Цярпеньнем і працай горы пераносіць. Цёмна і хмарна, хмарна і цёмна. Грыміць. Разьвіднелася. Неба поўна сівых хмар. Люблю туман у позьню восень. Ня йдзі да палацу

шукаці уцехі: там толькі пачуеш нялюдзкія сьмехі (*Я. Куп.*):
Люблю пахучы сьветлы май. Родам куры чубаты. Уставайце,
мае дзеткі! Кожную новую птушку дзеці сустракаюць з ра-
дасьцю. На гэты гнеў ня зроблен хлеў. Пры гоьці і гаспа-
дар пажывіцца.

§ 10. Сказы адмоўныя.

Прыклады для разбору. *Шуміць* маркотна вольха над рэчкаю бурлівай. Ночка цёмная на сьвеце вечна *не пануе*. Ні да якой работы *няма* ахвоты. *Шапаціць* імглісты бор. Ня ўсе птушкі *лятаюць*. Ня будзі ліха, калі ліха *сьпіць*. Чорныя думы мне спаць *не даюць*. Ня ўся яшчэ сарока *бела*. Само нішто *ня* *прыходзіць* у рукі. Колькі вутка ні мудруй, а лебедзем *ня* *будзеш*. Гэта *не* *пярэліўкі*. Бела мыецца, да нячыста *ходзіць*. *Ні* *сьцяты*, *ні* *павешаны*. Сонца *грэе*. Месяц *ня* *грэе*. Ён *ні* *есьць*, *ні* *п'е*. *Не* *шасьцяць* каласы. *Сыплюцца* лісты на яловыя кусты. Не для нас гэта сонейка *яснае* *заглянула* ў небе высокім.

Вывады. Сказы бываюць: а) адмоўныя, калі пры выказьніку, выражаным асабовай формай дзеяслова, стаіць адмоўе (*Травіцай ня грае свайё сенажаць*) і б) станоўныя, калі пры асабовым дзеяслове няма адмоўя (*Некі няведамы жаль уздымаецца*).

1) Для выражэньня адмоўнасьці ў беларускай мове ўжываюцца адмоўныя дапаможнікі **не** (**ня**), **ні**.

Адмоўны сэнс часьцінам сказу, як і цэламу сказу, надае толькі адмоўны дапаможнік *не* (*ня*). Гэты адмоўны дапаможнік, стаўшы перад асабовай формай дзеяслова, абарачае станоўны сказ у адмоўны; пастаноўка гэтага адмоўя перад іншымі часьцямі сказу не вытварае адмоўнага сказу, напр.: „*Не для нас прышла вясна! Ня так шкода, як нявыгода*“ — гэта сказы станоўныя.

Паўтарэньне адмоўя „не (ня)“ у падвойным выказьніку перад неазначальнай формай (інфінітывам) робіць сказ п. вялічана, або памоцнена станоўным, напр.: *Нельга не пайсьці*.

2) „Ні“ ставіцца ў такіх разох:

а) пры кожнай часьціне адмоўнага сказу (калі пры асабовым дзеяслове ёсьць ужо адмоўе) для павялічэньня адмоўнага сэнсу, напр.: *Ня ўмее ні чытаць, ні пісаць. Ні відам ня відаць, ні слыхам ня чуваць.*

б) пры паўтарэньні адмоўя пры двух выказьніках (*Дурняў ні сеюць, ні жнуць. Ні выплюнуць, ні праглынуць. Ні сьцяты, ні павешаны*) або пры паўтарэньні аднолькавых часьцін сказу: *Ні мукі пылінкі, ні солі драбінкі, ні пітва расінкі. Ні бацька спраўляў, ні сын носіць.*

3) Калі апроч адмоўя „не“ пры выказьніку ў сказе ёсьць яшчэ якое-небудзь адмоўнае слова (займеньнік ці прыслоўе), то вытвараецца падвойная і нават патройная адмоўнасьць, напр.: *Птушка ня крыкне нідзе ні адна. Ніводнага ня было. Ніхто ня ведае, як хто абедае. Ніхто нічога ня бачыў. Ніхто нічога ніколі не чапаў. Ня быў там ніколі, і ніколі ня буду* (але—*Нікуды йшло: пагуляем яшчэ—без адмоўнасьці*).

У гэтых прыкладах (пры адмоўі „не“ з асабовым дзеясловам) адмоўе „ні“ стаіць пры займеньніках і прыслоўях, зьлітае з імі. Такое „ні“ можа стаяць і пры іншых словах у сказе, ня зьліваючыся з ім: *Не глядзі ні месца, ні круга: ня будзеш прасіць хлеба ў друга.*

4) Для памацненьня адмоўнасьці часам ужываюцца адмоўі „ані“, „ні-ні“, „аніяк“, напр.: *Ані не баліць. Аніяк няма спосабу. Ані няма; ані званьня няма, ані чуць не баліць; а ні-ні няма; ані расінкі ня было ў роце. А лісьцікі на дрэвах, травінка пад кусьцікам, каласок у полі ані скалыхнуцца. А ў тых пакоях ані жывога духу ня было. Жыла сабе баба ані гадкі (бяз ніякага клопату).*

У прыкладзе—*„Ані расінкі ня было ў роце“*—знаходзім так званую *вобразную адмоўнасьць*.

5) Адмоўе „ні“ ставіцца заўсёды ў тых разох, калі сказ пачынаецца словамі „як“, „куды“, „каго“,

„адкуль“ ды мае станоўны сэнс, напрыклад: *Як ні круці, а давядзецца ўмярці. Як ні старалася лісіца, а злавіць курапаткі не магла. Куды ні кінь—усюды клін. Каго ні спытай—ніхто ня ведае. Адкуль ні зайдзі—нічога ня відаць.*

6) Адмоўнае слова „нет“ у літаратурнай мове ня ўжываецца; яго можна знайсці часам у народных песьнях і прыказках, ды і то вельмі рэдка, напр.: „Зялёна рутанька—жоўты цвет, чаму цябе, Ясеньку, доўга *нет?*“. Звычайна ўжываецца слова „няма“, а часамі „нямашака“, напр.: *Няма* тае крамы, каб прадаваліся родныя мамы. *Няма* ведама шго, *няма* ведама як. *Нямашака* шапкі перапрасіць.

У двухчленных пытаннях з адмоўнасьцю (§11. II, а), а таксама пры адмоўных адказах ужываецца „не“, напр.: *Не*, не хачу я забаўляцца, а пайду я ў школу.

7) Заместа „некалі“, „нечага“, „некуды“, „некага“ і падобных часьцей ужываюцца такія звароты: *няма калі гуляць, няма чаго гневацца, няма чаму дзівіцца, няма каго паслаць, няма куды пайсьці, няма чым пахваліцца.*

„Некалі“ ўжываецца ў значэньні „даўней“ і „няма часу“.

Задача 16-ая. *Выпісаць спачатку сказы адмоўныя, а потым—станоўныя.*

Не часлі дамоўкі яму сталяры, не заплакалі бліжнія вочы (*Я. Куп.*). Акалічны народ гусьлі знаў гусляра, песьня дума за сэрца хватала (*Я. Куп.*). Недалёка ад нашае вёскі ёсьць маленькія могілкі. З незабітага ліса шубы ня шыюць. Паміж імі стаяла нязгода. І ўспомніў ён адну драбніцу: свой страх дзіцячы ў навалніцу (*Я. Кол.*). Палўся срэбрам сьпеў прыгожы ў далёкай сінняй вышыні (*Я. Кол.*). Нязнайка дарогі не пакажа. Нясьмелага ад няўмелага не распзнаеш. Нядбалому ня жаль часу. Зямля ні тоне, ні гарыць. Ні самому паглядзець, ні людзям паказаць. Ні калі тое было, ні калі тое будзе. Пануе ціш на іх магілах, і край разбураны маўчыць (*Я. Кол.*). Гулі не аднаго ў лапці абулі. Я ня маю свае хаткі, я ня маю роднай маткі. Рос я круглым сіратаю, як той дуб, што над вадою (*Я. Кол.*) Мые матка ня люляла, казак, песень не сьпявала (*Я. Кол.*). З брахні ня мруць, але ім

веры ня ймуць. Ї мала, і няўдала. Матка—не граматка: за злотку ня купіш. Ціха месяц адзінокі ходзіць ў небе над зямлёй (Я. Кол.). Ня пытайце, не прасеце сьветлых песень у мяне! (Я. Кол.). Песьня мая ня ўзышла сярод кветак—кветак вясёлага вечна паўдня (Я. Куп.). Рэчкі бурлівыя, учора санлівыя, сёння ўсталі, плывуць і бурляць (Я. Куп.). Сонца пасылае на землю сваё цяпло і дае ўсяму жыцьцё, сьвятло і дабро. Бяз сонца ня было-б на зямлі ні прыгожых пахучых кветак, ні зялёнай травы, ні расьлін, ні вясёлых птушак, ні жывёлы, ні чалавека. У далёкай паўночнай старане, куды сьвет сонца мала даходзіць, пануе вечны сьнег і нямая цішыня. Як ні стараліся выпараць з нары маладых ліскоў, нічога не памагло. Многа ў лісавай нары ходаў і выхадаў на ўсялякі выпадак. У нары ліс нікога не баіцца. Ніводнага гнязьдзечка не прапусьціць ліс: з усіх павыбірае яечкі. Сыты і нераздражнены мядзьведзь ніколі ня кідаецца на чалавек. Ня відаць было сонца за касматымі галінамі ялін. Недалёка відаць была вёска. Ніва пустымі шуміць каласамі. Ніва ня пешыць жаночых вачэй. Птушка ня крыкне нідзе ні адна. Верхавіны высокіх хвой ужо залаціліся першымі косамі сонца, калі мы вышлі на шырокае поле. Вы ня раз чэрпалі воду ў халоднай чыстай крыніцы ды асьвяжалі сябе ў летнюю сьпякоту. Неспакойна зашумела жыта маладое. Начлегу з сабою ня носяць. Нічым нічога не адбудзеш. Ні сшыць з ім, ні спароць. Ні к воднаму берагу ня прыстаў. Ні вока нікому не запарушыў. Ні да якой работы няма ахвоты. Няма чаго (нечага) песьціцца, калі ёсьць дзе зьмесьціцца. А што-ж то за зельейка—сіняя карэньнейка? Некалі мне стаяць, некалі гаварыць. Ня кур, ня вей, мяцеліца! Лятала стада курапат па полю. Ня можна ні пешым прайсьці, ні конным праехаць. Было сяло да невясяло.

§ II. Сказы клічныя і пыталныя.

Прыклады для разбору. Сонца навукі скрозь хмары пёмныя прагляне ясна над нашаю ніваю, і будуць жыці дзеткі патомныя добраю доляю, доляй шчасліваю (Нсл.). Што шуміш так неспакойна, жыццёўка, у полі? Ці ня чуеш, што пад градам зьяжаш ў роўным доле? (Я. Кол.). Ня шумі-ж ты гэтак сумна, маладзенькі колас! Каласочкі на саломках галоўкай качаюць; каплі росак па іх лісьцю чыстым срэбрам зьяюць (Я. Кол.). Эх ты, летя гарачае, бурнае, ажыўляеш ты поле і луг! (Я. Куп.). Годзе, жытца маё, годзе, пасьпелае, з хмарами, з бурамі знацца, дружыць! (Я. Куп.). Ці знаў хто, братцы, з вас Тараса, у палясоўшчыках што жыў? На Пуцявішчы, у Панаса, ён там ля лазьні блізка

жыў? Хіба ты ня верыш у маю сілу? А ты хіба выбіваеш нагамі іскры з каменя?

Вывады. Сказы бываюць *апавядальныя, клічныя і пыталныя.*

1) Сказ, які выражае пытаньне, называецца **пытальным**: *Хто ў прыпар дажджу ня рад?*

5) Сказ, у якім выражаецца покліч, загад, просьба ці перасьцярога, гора або радасьць, здзіўленьне ці што падобнае, называецца **клічным**: *Зачыняйце шчыльна дзьверы! Гайда сьцежкі пракладаць! Кінь толькі вокам да гэтага люду—сьцісьнецца сэрца ад болю! (М. Багд.). Дайце кусочак хлеба ёй цьмянага! (А. Гар.). Эх, як слаўна, як прыгожа, хораша, прыстойна! (Я. Кол.).*

3) Сказ, які не выражае ні пытаньня, ні поклічу, называецца **апавядальным**: *Вецер у восень жудою шуміць. Моцна хлопец занудзіўся. Тры родныя браты мелі аднакі розум, аднакія думкі і мысьлі.*

I. Апавядальныя сказы становяць звычайную форму нашае мовы ў расказах, апавяданьнях, апісаньнях і развагах. Апавядальнымі сказамі спакойна выражаюцца нашыя перажываньні, наш душэўны стан. У гэтых сказах або прыпісваюцца якія-небудзь прыметы прадметам, або адмаўляюцца. Напрыклад: *На чыстым аркушы, прад вузенькім акном, прыгожа літары выводзіць ён пяром. Душой стаміўшыся ў жыцьцёвых цяжкіх бурах, свой век канчаю я у манастырскіх мурах (М. Багд.).*

II. У пыталных сказах мы пытаемся ў каго-небудзь (каб дастаць адказ, а часамі і бяз гэтага) аб якім-небудзь прадмеце або аб яго дзеяньні ці стане. Дзеля гэтага ўжываем асобную інтонацыю, павышаючы голас больш к канцу сказу або на тым слове, што называе прадмет нашага пытаньня; гэтае слова можа стаяць у пачатку, у сярэдзіне і ў канцы сказу. Напрыклад:

Ці ня *вечер* гэта звонкі ў тонкіх зёлках шапаціць? Або мо' сухі, высокі ля ракі *чарот* шуміць? (Я. Кол.). А хто там *ідзе* ў агромністай такой грамадзе? (Я. Куп.). Дзе шляхі вашы йдуць і куды? Хто ў прыпар дажджу ня рад? Што *чуваць* на белым сьвеце?

1) Пытаньні, выражаныя асобнай інтонацыяй голасу ў разгаворнай мове, пераймаюцца слухам, а на пісьме азначаюцца пыталнікамі. Пытаньні могуць быць станоўныя і адмоўныя. У пыталных сказах на першым або на апошнім месцы звычайна ставіцца тое слова, на каторым павышаецца голас, напр.: *Паіў ты каня?* — *Паіў.* — А чаму-ж *морда* сухая? — Бо вады не дастаў.

2) Апроч гэтых спосабаў інтонацыі голасу, у беларускай мове для выражэння пытаньня служаць пыталныя словы — займенныя назоўнікі (*хто, што*), прыметнікі (*які, каторы, чый*), прыслоўі (*дзе, куды*) і пыталныя дапаможнікі (*ці, хіба*).

Найчасьцей у беларускай мове пытаньне выражаецца:

а) пыталным дапаможнікам **ці** („чы“ ў літаратурнай мове ня ўжываецца), напр.: *Ці ня дудка мая весялушка была? Ці ня бачылі нашых коняй?*

Гэты пыталны дапаможнік „ці“ знаходзім і ў пыталных падвойных (двучленных), напр.: *Ці цот, ці лішка? Ці біцца, ці мірыцца? Хіба я зломак які, ці што?* Часам замест „ці“ знаходзім „ай“: *Біцца ай мірыцца?*

б) пыталным дапаможнікам **хіба**: *Хіба ты ня бачыў? Хіба ты ня ведаеш?*

Калі „ці“ ў пытаньнях заўсёды стаіць на пачатку, то „хіба“ можа займаць рознае месца, напр.: *А ты хіба ня быў там? А ты ня быў там хіба?*

в) Пыталныя сказы могуць пачынацца рознымі займеньнікамі назоўнымі, прыметнікамі займеннымі ды

прыслоўямі, напр.: *Хто ў прыпар дажджу ня рад? Хто тут? Што-ж там да за пыл курыць? Чаму-ж мне ня печь, чаму ня гудзец? Дзе я? Што са мною? Чыя гэта хата на гары? На што козамі сена травіць?*

3) Пытальныя сказы могуць для памацнення пачынацца з „а“, „і“, напр.: *А хто там ідзе? І ты спа-лохаўся яго?*

4) Пытаньне называецца *простым*, калі выражаецца адным сказам (*Чаго ты, котка, плачаш?*); пытаньне, выражанае даданым (залежным) сказам, называецца *ўскосным*. Пытаньні ўскосныя выражаюцца таксама, як і простыя. Напрыклад: *Ня ведаю, ці злаў-лю, ці не. Пытаюцца, ці ня бачылі яны коняй. Пай-шлі глядзець, што яны робяць.*

5) Ускоснае пытаньне мае форму даданага сказу, і на пісьме пыталнік пасья такога сказу звычайна ня ставіцца. У складана-злучаных сказах з пытаньнем—пытальнік можа стаяць, напр.: *Да хто едзе, пытае: чыя то чупрына лятае?*

III. Клічныя сказы сваёю формаю нічым ня розняцца ад апавядальных сказаў; яны вызначаюцца толькі тым, што вымаўляюцца з асаблівым пачуцьцём. Найчасцей характар клічнасьці сказ набывае ад інтонацыі ў голасе, але бывае і так, што покліч выражаецца займеньнікамі назоўнымі, прыслоўямі, выклічнікамі і асабліва такімі клічнымі дапаможнікамі, як „няхай“ або „хай“. Напрыклад: *Няхай жыта, нашу ўцеху, не кране (град) ніколі! Хай пачуюць, як сэрца на-чамі аб радзімай старонцы баліць! (М. Багд.). Няхай жыве Першае Мая! Ну, сыноч, службы здаровы! Гэй наперад, покі сэрца б'ецца, рвецца на прастор! (Я. Куп.). Дзень добры вам, лясы і далі, прасторы ціхія зямлі! (Я. Кол.). Далёкае неба, сіняе неба! (Т. Гушча).*

Сказы бываюць клічнымі пры выражэньні кляцьбы, пажаданьня, загаду: *Каб я так здароў быў! Бадай цябе качка стаптала! На здароўе! Бывайце здаровы! Аставайцеся здаровы! Дзень добры! Ня трацьце марна часу!*

Задача 17-ая. *Выпісаць спачатку сказы апавядальныя, потым—клічныя ды пыталныя.*

Твая мова—няямая мова. Што сказаў ты сьвету ў сваёй мове? Дзе песьні твае? Хто чытаў твае думкі—работу твайго сэрца і розуму? Дзе песьняры твае? Чым ты пахваліся? (*Т. Гушча*). Няхай плачам ў сіняй далі песня разальцеца! (*Я. Кол.*) За работу жыва, жыва! Годзе млець у паняверцы! Муляр, слухай! што кладзеш ты? Вучэцца, браты мае, думайце, чытайце! Ой пайду я з цеснай хаты ў чыста поле! Кожную ночку на зорку дзвіцца буду ў далёкім краі (*М. Багд.*). І сьлёзы блішчэлі на вачох меншага брата. Праз мураваныя сьцены не прабілася песня лудара, і ніхто яе не пачуў. Няхай астаюцца ў табе твае думкі і песьні! (*Я. Кол.*). Куды ты нясеш мяне, невядомая дарога? (*Т. Гушча*). Вам страшна нашай сьлёзнай песьні? Вам жудка сонца на прадвесьне? Мілей вам холад з цемнатой? (*Я. Куп.*). К свабодзе, роўнасьці і знаньню мы працярэбім сабе сьлед! Думка ў думку, дружна, сьмела ўсе наперад грамадой! (*Я. Куп.*). Сонейкам цёплькім, зялённю вабнаю абдаравала зямельку вясна. Рыбкі шмыглівыя скачуць, купаюцца, к небу прыветна з вадзіцы глядзяць. Пушчы паважныя, зімку праспаўшы, радасна песьні зайгралі свае. Поле травіцаю сочнай адзелася. Каля скацінкі падпасіч з жалейкаю ходзіць наўкол ды йграе сабе (*Я. Куп.*). А скажы нам, калі ласка, вунь якія гэта краскі там растуць на нашым полі, ня ссыхаючы ніколі? (*Кр.*). З пушчамі, з птушкамі, з вольнымі ветрамі грай мне аб шчасьці, грай аб вясьне! (*Я. Куп.*). Хто з вас, хто—ня любіці асьмеліцца ўлетку сьвет ад мяжы да мяжы? (*Я. Куп.*). Плача восень, стогне ў сьне, з пушчай, з ветрамі галосіць, як-бы дзе каго кляне ці аб шчасьці моліць-просіць. У коміне вецер заціхнуць ня хоча, заносіцца песняй магільнай, дзікой; то стогне, то плача, то дзіка рагоча, як быццам сьмяецца з нядолі людзкай (*Я. Куп.*). На гары, на крутой, на абвітай ракой, лет назад таму сотня ці болей, белы хорам стаяў недаступнай сыяной, грозна-думна глядзеў на прывольле (*Я. Куп.*). А ці чуў ты, аб чым там араты пяе, дзе і як жывуць гэтыя людзі? (*Я. Куп.*). Худы воўк сустрэў сытага сабаку ды спытаў у яго, адкуль ён яду дастае. Стары скінуў сьлязу сярдуочы, бо ці-ж прыстала плакаць старому дзеду, якому ўжо і на пяты дзiesiąтак павярнула? Што за песьні сьпяваеш ты, вецер? Аб чым ты плачаш, вольны ветру? Цесна табе тут? Мала прастору тваім шырокім крыльлям? (*Т. Гушча*). Ты ня здольны, ці хворы, ці блгі гаспадар ці п'яніца? Ці шырокі лавы, каб нам валяжаці? Ці добра гаспадыня, каб нас частаваці? (*п.*). Няхай шчыра сьвеціць вам сонца, няхай не зарасьце дарога ваша дзікаю травой! Які гэта старац з хлопцам ідзе? (*Каз.*). Што-ж табе пісаць, старэнькі?

Воран ворану воч ня выключе. Ой пайду я, пахаджу па в'ішнёвым саізе! Хто з нас, браты мае, не парываўся ў моладасьці ў невідомую даль? Хто ня йшоў на спатканьне ўсякім прыгодам-нягодам? (Т. Гушча).

§ 12. Інфінітыў у сказе.

Неазначальная форма дзеяслова, або інфінітывы,—*чытаць, пісаць, касіць, магчы, сячы, плысьці, ісьці* і інш.—некалі былі дзеяслоўнымі назоўнікамі; яны значылі тое самае што значаць цяпер анія дзеяслоўныя назоўнікі—*хаценьне, цярпеньне, мудраваньне, пытаньне, здарэньне, галадаваньне* і інш. Інфінітывы, як і ўсе назоўнікі, скланяліся; як усе назоўнікі, яны былі ў сказе або дзейнікам, або дапаўненьнем, у залежнасьці ад склону. З часам інфінітывы страцілі здольнасць скланяцца ды перасталі мысьліцца, як назоўнікі, хоць і цяпер можна сустраць інфінітыў у скланяльнай форме, напр. „знаць“: *У знаці*, як у роднай маці. Інфінітывы сталі ўжо мысьліцца, як дзеясловы, як-бы абярнуліся ў дзеясловы ды набылі вельмі важную ўласьцівасьць дзеяслова—здольнасьць *выказваць*, г. зн. быць *выказьнікамі*.

1) Звычайна інфінітывы *выказваюць* у злучэньні з асабовым дзеясловам, вытвараючы падвойны *выказьнік* (*хачу есьці*), але часам інфінітыў можа быць *выказьнікам* адзін, без дзеяслова ў асабовай форме (Нашто козамі сена *травіць*?). Такі інфінітыў-*выказьнік* дапасавацца з дзейнікам ня можа, бо інфінітыў—нязьменная часьціна мовы. Звычайна ў сказах з *выказьнікам-інфінітывам* дзейніка зусім ня бывае.

2) Часта інфінітыў стаіць у сказе на тым месцы, дзе мы хацелі-б бачыць дзейнік або дапаўненьне. У такіх сказах інфінітывы стаяць у сваім даўнейшым значэньні, калі яны былі яшчэ назоўнікамі. Напрыклад у сказе „Займаўся ён *ткаць* рашоты“ або „Меў ахвоту *вучыцца*“ мы знаходзім словы „*ткаць*“ і „*вучыцца*“ на тым месцы, дзе павінна было стаяць дапаўненьне; даўней гэта і было дапаўненьне—залежны склон назоўніка, цяперашняга інфінітыва. Або „Ня мелі чаго *есьці*. Усе заняліся *есьці*“.

У сказе „Працаваць кожнаму трэба“ інфінітыў „працаваць“ стаіць на месцы дзейніка; даўней тут і быў дзейнік, г. зн., назоўны склон назоўніка, цяперашняга інфінітыва „працаваць“. Сапраўды-ж, такі інфінітыў—гэта выказнік безасабовага сказу, а ўвесь безасабовы сказ мысліцца ўжо, як дзейнік. Напрыклад, у фразе „Век зжыць—ня мех сшыць“ словы „*век зжыць*“ самі-па-сабе становяць сказ, але зьяўляюцца дзейнікам у вадносінах да слоў „*ня мех сшыць*“, якія становяць выказнік.

3) Інфінітыў часта ставіцца пры назоўніках, прыметніках і дзеяпрыметніках, становячы сабою як-бы дапаўненьне, напр.: *здольнасьць разважаць, здарэнне пагаварыць, здольны рысаваць, майстар штукаваць* і г. далей. Ад сапраўдных дапаўненьняў гэтыя інфінітывы розьняцца тым, што яны, як дзеясловы, не скланяюцца і ня кіруюцца і, такім парадкам, ня маюць асноўнае прыметы, якая адрозьнівае дапаўненьне ад іншых часьцін сказу. У такіх злучэньнях інфінітыў зьяўляецца скарачаным, або сьціснутым у вадным слове сказам, прылучаным да назоўніка, прыметніка ці дзеяпрыметніка для паясьненьня іх значэньня ў сказе.

4) Возьмем, напрыклад, дзеяслоў „хачу“. Хацець можна шмат чаго, але дзеяслоў „хачу“ назваць гэтага ня можа. Тады да дзеяслова мы дадаём патрэбны інфінітыў ды кажам: *хачу есьці, хачу спаць, хачу піць, хачу гуляць, хачу вучыцца* і г. далей. З гэтых прыкладаў мы бачым, што дзеяслоў, як выказальнае слова, *выказаў*, выявіў, а інфінітыў, як называльнае слова, *назваў* нашае хаценьне, *назваў* тое, чаго мы хочам.

Ёсьць шмат прадметаў, напрыклад, *вада, машына, збанок, мяшок*, для рознага назначэньня. Калі гэтым *назначэньнем* прадмета зьяўляецца дзеянне, то яго якраз і можа назваць інфінітыў, як слова называльнае.

Дзеля гэтага пабеларуску і кажуць: машына *шыць*, машынка *стрыгчыся*, машынка *брыцца*, машынка перац *малоць*, вада *піць*, вада дзяцей *купаць*, палонка

воду браць і г. далей. Парасійску ў такіх разох кажуць: машына для шыцьця, вада для мыцьця, вада для купаньня і г. д., а папольску—машына да шыцьця, вада да купаньня і г. далей.

Увага: У тых разох, калі назначэньне аднаго прадмета служыць ня дзеянньне, а другі прадмет (мяшок на муку), то ў беларускай мове гэтае назначэньне называецца імям таго прадмета ў вінавальным склоне, прычым, канечна з прыназоўнікам „на“, а ў некаторых выпадках з прыназоўнікам „да“, напрыклад: мяшок на жыта, мех на муку, скрынка на лісты (паштовая), хлеб на продаж, адзежа на сьвята, убраньне на сьмерць, жыта на насенне, пакінула жарабя на плямя і г. далей, а потым—хустачка да носу (парасійску „носовой платок“), ланцужок да гадзінніка.

5) Бывае яшчэ так: калі хочуць памацніць, падвысіць назначэньне прадмета, што выражаецца інфінітывам, то ставяць інфінітыў з злучнікам „што“, напр.: вада, што піць; вада, што дзяцей купаць; палонка, што ваду браць; машынка, што брыцца, і г. далей.

Сюды належаць і такія звароты з інфінітывам: Ня зьвер я людзкую кроў праліваць. Ці ня было рэчкі ўтапіцца мне? Адзін колас дзетак гадаваць, другі колас чэлядзь карміць, трэці колас гарэлачку гнаць (пажаданьне гаспадару на дажынках). Шырокія вароты ўвайсьці, да вузкія выйсьці.

Калі значэньне інфінітыва пераважае значэньне таго, што выражаецца дзеясловам-выказьнікам, то ён можа адрывацца ад свайго прадмета ў асобны сказ з злучнікам „каб“, напр.:

Ня зьвер я, каб людзкую кроў праліваць. Ці ня было рэчкі, каб утапіцца мне? Адзін колас, каб дзетак гадаваць, другі колас, каб чэлядзь карміць, і г. далей.

Такія звароты ў мове бываюць і ў тых разох, калі інфінітыў адносіцца не да прадмета, а да дзеяслова, напр.:

Папшлі паглядзець аўса.—Папшлі, каб паглядзець аўса. Папшлі глядзець зямлі, дзе ім казалі сяліцца.—Папшлі, каб паглядзець зямлі, дзе ім казалі сяліцца. Ой, мама, хачу есьці, да баюся ў пограб лезьці, да баюся, каб ня ўпасьці.

З гэтых прыкладаў мы бачым, што інфінітыў зьвязваецца з сваім дзеясловам злучнікам „каб“ у тых разох, калі мы хочам паказаць, што яго значэнь-

не ў сказе пераважае значэнне выказніка-дзеяслова. Калі мы скажам, напрыклад: „Пашлі паглядзець аўса“, то тут сэнс сказу выражаецца дзеясловам-выказнікам „пашлі“; а калі скажам: „Пашлі, каб паглядзець аўса“, то гэтым выкажам, што асноўны сэнс ня ў тым, што „пашлі“, а ў тым, што „пашлі паглядзець“. Даўней на месцы такога інфінітыва ставіўся т. званы дасягальны дзеяслоў (супін), што канчаўся на цвёрды зычны „т“ (паглядзет, прадават).

Калі інфінітыў адносіцца да асабовага дзеяслова, то ён складае разам з ім *падвойны выказнік* (пашлі глядзець, сталі вучыцца); калі-ж інфінітыў адносіцца да назоўніка, то ён складае з гэтым назоўнікам назоў аднаго прадмета (*вада піць, машына шыць*). Такім парадкам, сказ: „Машына шыць стаяла на стале“, трэба разабраць так: „машына шыць“—дзеянік, „стаяла“—выказнік, а „на стале“—дапаўненне.

6) Ёсць сказы з двума інфінітывамі, напр.: „Наварэце *есьці* гасьцей *частаваць*“. „Лясьнік сказаў *пайсьці паглядзець* на месцы, што там здарылася“. У гэтых сказах першы інфінітыў паясьняе дзеяслоў, а другі інфінітыў паясьняе першы інфінітыў, а ўсе яны разам—дзеяслоў з інфінітывамі—складаюць назоў аднаго дзеяння, адзін выказнік—„наварэце есьці частаваць“, „сказаў пайсьці паглядзець“.

§ 13. Паўторны пыталнік.

1) Што называецца мовай? Што такое граматыка і які яе склад? Што такое сынтакс?

2) Што называецца кіраваньнем і дапасаваньнем? Што называецца дапасаваньнем неграматычным?

3) Што называецца сказам? Якая часьціна сказу самая важная? Чым звычайна выражаецца выказнік? Якія бываюць выказнікі? Чым розніцца просты выказнік ад сустаўнога? падвойнага?

4) Якія часьціны сказу называюцца асноўнымі? даданымі? Якія часьціны мовы ня бываюць часьцінамі сказу? Чым звычайна выражаецца дзейнік? Чым звычайна выражаецца дапаўненне? азначэнне? акалічнасьць? Якое слова ў сказе называецца дапаўненнем? азначэннем? акалічнасьцю?

5) Як дзеляцца прэстыя сказы? Які сказ называецца простым? Які сказ называецца кароткім? разьвітым? поўным? няпоўным? асабовым? безасабовым? неазначальна асабовым?

6) Якія часьціны сказу называюцца аднолькавымі? Які сказ называецца зьлітым?

7) Якія бываюць выказьнікі? З чаго складаецца сустаўны выказьнік? падвойны? У якім склоне стаіць скланяльная частка сустаўнога выказьніка? Якая форма простага выказьніка называецца складанай—з чаго яна складаецца? Пасьля якіх дзеясловаў, назоўнікаў іменных і прыметнікаў ставіцца неазначальная форма ў падвойным выказьніку?

8) Як дапасуецца выказьнік у простым сказе? у зьлітым сказе? Як выражаецца выказьнік у безасабовым сказе?

9) Што называецца прыдаткам? клічным словам? пабочным словам? Чым выражаецца дапаможнае слова? Што можа быць выражана пабочным словам?

10) Якія сказы называюцца адмоўнымі? Чым выражаецца адмоўнасьць у беларускай мове? Калі ставіцца адмоўе „ні“?

11) Які сказ называецца апавядальным? клічным? пытальным? Якімі дапаможнікамі найчасьцей выражаецца пытаньне ў беларускай мове? покліч?

12) Назваць схэму тыповага простага сказу. (*Назоўнік іменны ў назоўным склоне—тыповы дзейнік; асабовы дзеяслоў—тыповы выказьнік; залежны склон назоўніка іменнага—тыповае дапаўненьне; прыметнік і дзеяпрыметнік, дапасаваны да назоўніка,—тыповае азначэньне; прыслоўе і дзеяпрыслоўе—акалічнасьць*).

Складаны сказ

§ 14. Складана-злучаны і складана-залежны сказ.

Прыклады для разбору. Сумна стала між чужымі хлопчыку малому. Яшчэ машына ня спынілась, як усё кругом замятусілась (*Я. Кол.*). За дурною галавою нагам няма спакою. Ня ўсё тое збываецца, на што чалавек спадзяваецца. Ня той тавар, што ляжыць, а той, што бяжыць. Вада шумела каля млына. Крычала голасна машына (*Я. Кол.*). Пачарнеў на полі сьнег, а на ўзгорках сталі паказвацца чорныя лапінкі. І сіняе неба ад зор ня рунее, і месяц дзесь згінуў, ня ходзіць па ім. Люблю я прывольле шырокіх палёў, зялёнае мора ржаных каласоў. Люблю пазіраць я на поле вясной, як ветрык жартлівы плыве збажыной (*Я. Кол.*). З лазурных чыстых небацоў прыветна сонейка глядзіць, ва ўсе канцы льле блеск лучоў, цяпло і сьвет зямлі дарыць (*Я. Кол.*). Глядзіць прыветна з неба сонца, як-бы матулька на дзяцей (*Я. Кол.*). Хутка надыдуць завеі з марозамі, ветры з марозамі зноў наляцяць (*А. Гар.*). Касматыя яловыя вяршыны трасьліся ад буры, як у шалёным танцы. Шырокі прастор поля звузіўся ў чорную бочку, і нічога не магло разгледзець вока адзінокага чалавека (*Т. Гушча*). Задумалі маразы пажартаваць з сьмельчакамі, што не пабаяліся выйсьці ў поле.

Вывады. Просты сказ—самая звычайная і самая простая форма мовы для выражэньня таго, што нам трэба выказаць. Простая, маларазвiтая мова складаецца з адных *простых* сказаў, граматычна нават ня зьвязаных паміж сабою. Такую мову мы знаходзім у народных казках, асабліва ў дзіцячых. Напрыклад: „Быў сабе дзедка, была сабе бабка. Была ў іх курка-рабка. Зьнясла яна яечка. Дзед біў, біў—не разьбіў; баба біла, біла—не разьбіла. Мышқа бегла, хвосцьцікам махнула, яечка разьбіла. Дзед плача, баба плача, курачка кудахча, вароты скрыпяць, трэскі ляцяць, сабакі брэшуць, гусі крычаць, людзі гамоняць“.

Але калі мы хочам выразіць сваю думку дакладней і паўней, тады аднаго *простага* сказу мала, хоцьбы такога разьвітага, пашыранага, якім бывае *зьліты* сказ з рознымі даданымі, паясьняльнымі словамі; для больш дакладнага і поўнага выражэньня сваіх думак прыходзіцца злучаць некалькі простых сказаў у вадзін сказ, зьвязваючы іх паміж сабою або ўзаемнай сувяззю, *злучэньнем*, або *залежнасьцю*, *падпарадкаваньнем*. Такі сказ, што складаецца з двух ці больш простых сказаў для выражэньня аднае якое-небудзь думкі, называецца **складаным**.

Калі паасобныя простыя сказы ў складаным сказе злучаны паміж сабою так, як злучаюцца аднолькавыя часьціны зьлітага сказу, то вытвараецца злучэньне сказаў *роўнапраўных*; калі-ж цэлыя сказы ў складаным сказе падмяняюць толькі асобныя часьціны простага сказу, асабліва розныя даданія словы, то вытвараюцца сказы няроўнапраўныя: *залежныя і незалежныя—асноўныя і даданія*.

1) Складаны сказ можа быць зложан або з роўнапраўных простых сказаў, або з асноўнага і даданага—незалежнага і залежнага, або падпарадкаванага.

Калі складаны сказ становіць сабою злучэньне роўнапраўных простых сказаў, то ён называецца **складана-злучаным**. Напрыклад: *Прыгрэла яснае сонейка; згінуў сьнег з поля; асушылі вятры зямельку; пачала расьці маладзенькая травіца. Лета зьбірае, а зіма праядае. Хутка расьце жыта, і цешыцца сэрца прадцавітага гаспадара*.

З гэтых прыкладаў мы бачым, што ў складана-злучаным сказе кожны просты сказ можа ўжывацца ў мове сам па сабе, незалежна ад другіх; дзеля таго яны і называюцца *роўнапраўнымі*, або *незалежнымі*.

Калі-ж мы возьмем складаны сказ: „У каго ёсьць матка, у таго галоўка гладка“, які складаецца з двух простых сказаў (1—„У каго ёсьць матка“, 2—„у таго галоўка гладка“), то заўважым, што гэтыя простыя сказы самі па сабе, незалежна адзін ад аднаго, ужи-

вацца ў мове ня могуць, бо будуць незразумелыя ды ня выкажуць таго, што трэба сказаць.

Такі складаны сказ, у якім простыя сказы так цесна звязаны паміж сабою, што адзін паясьняе другі ды адзін бяз другога ў мове ня ўжываюцца, называецца **складана-залежным** сказам. Напрыклад: *Хто новага ня бачыў, той і старому рад. Дзе араты плача, там жняя скача. Дурная тая дамова, дзе вала бадзе карова.*

2) Як у складана-злучаным, так і ў складана-залежным сказе простыя сказы могуць звязвацца паміж сабою *злучнікамі*.

а) У складана-злучаным сказе простыя, роўнапраўныя сказы злучаюцца або пры дапамозе злучнікаў, або бяз іх. У складана-злучаным сказе знаходзім тыя самыя злучнікі, што звязваюць аднолькавыя часціны злітага сказу. Напрыклад: *Хутка расьце жыта, і цешыцца сэрца прадавітага гаспадара. Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае.*

б) У складана-залежных сказаў залежнасьць паміж простымі сказами выражаецца падвойным спосабам: або пры помачы злучнікаў і злучальных слоў, або пры помачы адносных займенных назоўнікаў, прыметнікаў ці прыслоўяў. Адгэтуль адрозьніваюць *злучальную залежнасьць і адносную залежнасьць*.

Злучальная залежнасьць выражаецца наступнымі злучнікамі і злучальнымі словамі: *што, бо, дзеля таго, дзе, хоць, як, як толькі, быццам* і інш. У такіх разох злучальныя словы зьяўляюцца толькі сувязьцю для сказаў і часцінаю даданага сказу ня служаць.

Адносная залежнасьць выражаецца адноснымі і адносна-пытальнымі займеньнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі: *хто, што, які, каторы, чый, дзе, куды, адкуль, калі, як, колькі, чаму, нашто, зашто* і інш. Усе гэтыя словы зьяўляюцца і часцінамі сказу. Напрыклад: *Хто коні мяняе, у таго хамут гуляе. Што сёньня зробіш, таго заўтра ня будзеш рабіць.*

Якія мы самі, такія і нашы сані. Як пасьцелеш, так і высьпішся. Чый конь, таго і грошы. Адкуль дым, адтуль і полымя. Нашто нам тыя пісталеты, калі мы страляць ня ўмеем.

Такім парадкам, займеньнікі, прыметнікі і прыслоўі, будучы злучальнымі словамі, ня трацяць значеньня часьцін сказау.

Да адносна-залежных сказаў належаць і ўскосныя пытаньні, г. зн., пытаньні, пастаўленыя ў залежнасьць ад другога сказау; ускосныя пытаньні пачынаюцца з пыталых займеньнікаў, прыметнікаў і прыслоўяў. Напрыклад: *Пытаюцца, чые гэты коні. Адыходзячы спыталіся, катора гадзіна.*

3) Адносныя займенныя прыметнікі „які“, „каторы“ дапасоўваюцца ў родзе і ліку з тым словам у васноўным сказе, да якога яны адносяцца; склон-жа іх залежыць ад даданага сказау. Адносныя займенныя прыметнікі „чый“ мае поўнае дапасаваньне з сваім азначальным словам у даданым сказе. Напрыклад: *Чый род, таго й рот. Чья душа часнаку ня ела, то і пахнуць ня будзе.*

4) Даданыя сказы аддзяляюцца ад асноўнага ў мове *перапынкамі*, паўзамі, а на пісьме—*коскамі*; таксама паасобныя сказы ў складана-злучаным сказе аддзяляюцца паўзамі, а на пісьме—*коскаю, кропкай з коскай, двукроп'ем*, у залежнасьці ад характару злучаных сказаў, што выясьняе *праваніс*.

Задача 18-ая. *Выпісаць сплчатку складана-злучаных сказау, а потым—складана-залежныя.*

Вымерзлі лужынкi, высахла гразь. Падзьмуў халодны сівер, і папаўзлі па небе сьнегавыя хмары. Дзе яшчэ нядаўна калыхаліся зялёныя травы, блішчалі кветкі, над якімі лёталі пчолкі, там цяпер пуста. Жыта на полі зжата і зьвезена; авёс і ячмень сабраны. Прыгрэла сонейка, згінуў сьнег, асушылі вятры зямельку. Зноў на полі зеляніцца-рунее жыта, і цешыцца сэрца працавітага гаспадара. Ішло хлопцаў дваццаць пяць, пасья зiмы сьяды знаць (барана). Часта здараецца, што і разумныя птушкі-правадыры зьбіваюцца з дарогі ды блудзяць. Хоць усім братам ня соладка жылося, але

меншаму брату выпала самая горшая доля. Жаль прападаў, як прападаў туман з усходам сонца. Стары Іван Лаўруськінуў дакучлівую сьлязу, што прабегла па ўсім твары ды зьвісла на доўгім сівым вусе. Ён скінуў сьлязу сярдуючы, бо ці-ж прыстала перавярнула? Не, гэта брыдота! Дзе люлька? І ён зноў пачаў распальваць сваю люльку, што тройчы распальваў і тройчы гасла. Зноў чорныя думы абсели сіваю галаву, і пахінулася яна над сталом. Ён цяпер нічога ня бачыў, што рабілася ў хаце. Слухай, што настаўнік гаварыць вам будзе пра навуку, кнігі і аб нашым людзе. Бываюць людзі, што вобмацкам пазнаюць кожную рэч, а іншы на вобмацак не пазнае, дзе дзерава, а дзе папера. Усе зьвяры маюць добры нюх, і ўсе пачуцьці ў зьвяроў шмат мацнейшыя, як у людзей. Чалавеку, каб пазнаць якую-небудзь рэч, трэба яе паглядзець, памацаць ці пакаштаваць, а зьверу перш за ўсё трэба панюхаць. Здалёк сабаку лепей чуваць, адкуль ідзе пах. Нам трудна разабраць, калі хто моцна гамоніць над самым вухам, або калі рэч вельмі блізка перад нашымі вачыма. Нават вольнае паветра служыць чалавеку: вецер круціць крыльце ў ветраку і надзімае парусы на караблэх. Чалавек разумее, што яму гавораць. Быў у гэтай хаце вялікі пакой, куды вольна ўваходзіла чыстае паветра. Кожны ведае, што ў нашым целе ёсьць трубачкі-жылы. Калі мы пачуваем маленькі голад, то потым ямо са смакам. У зімку ў лесе і на полі шмат менш птушак і зьвяроў, а казюлькі і мошкі саўсім прападаюць. Верхнія пласты зямлі, у якіх растуць карані расьлін, называюцца глебаю. З пачатку зімы можна бачыць, як холад памалу забівае расьліны, або затрымлівае ў іх рух жыцьця. У позьнюю восень уся прырода ладобна да спрацоваванага чалавека, што пасья цяжкай працы заснуў моцным сном. Кожны з нас—гэта толькі невялічкая частка таго, з чаго складаецца сьвет і што мы называем жыцьцём. Вучыла яе чытаць, пісаць, усялякае работы, што адно сама ўмела. Ён надта здзівіўся, дзеля чаго яна такіх блазенскіх рэчаў просіць. Тады далі веры, што ён вялікі доктар. Жыў той хлопец там год, два, і выўчыся там усялякіх навук.

§ 15. Складана-злучаны сказ.

Прыклады для разбору. Лета зьбірае, а зіма праядае. Спачатку гром грымеў, а потым дождж пайшоў. Тут рэчка пад бокам, і процьма ў ёй рыбы. На стрэхах ляжаць цэлыя скібы сьнегу, усё роўна як хто палотны парасьцілаў. Прывычнае вуха лавіла ў лясным шуме трывожныя галасы, але ніхто не пранік у тайны яго мовы. Сані скрыпяць і пішчаць

ад марозу, быццам сьпяваюць песню. Нікога не шкадуе мароз: усіх ён цісьне. Дзесь далёка, за вёскаю, затрубіла труба паляўнічага: была назначана аблава на дзікіх сьвіней. Усё сьдзіхла, адно сьнег скрыпіць пад нагамі. Шмат зьвяроў хаваецца на ўсю зіму: мядзведзь у бярогу залазіць, барсук у нару хаваецца, вожык пад выварат зашываецца. Узіму яліна ў лесе, усё роўна як маці сярод дрэў: у яе густым галля і віёрка хаваецца, і маленькія птушкі начуюць, і заяц у мяцеліцу туліцца пад яе галінамі, і нават большыя зьвяры хаваюцца ў ельніку ад завірухі.

Вывады. Мы ўжо ведаем, што роўнапраўныя сказы ў складана-злучаным сказе зьвязваюцца паміж сабою або пры помачы злучнікаў, або бяз іх.

Калі паміж злучанымі сказамі злучніка няма, то сувязь паміж імі выражаецца адной інтонацыяй голасу, а на пісьме—адпаведнымі знакамі прыпынку. Напрыклад: *Сонца паліць штораз гарачэй: пажоўклі маладыя каласкі, пажоўкла зялёная саломінка.*

Калі роўнапраўныя сказы ў складана-злучаным сказе зьвязваюцца паміж сабою злучнікамі, то гэтыя злучнікі выражаюць розныя адносіны паміж злучанымі сказамі. Дзеля гэтага адрозьніваюць злучэньне сказаў: а) простае, б) супраціўнае, в) разьмеркавальнае, г) прычынна-заклучальнае, або вінавальнае, д) параўнальнае.

а) **Простым злучэньнем** называецца злучэньне роўнапраўных сказаў не супярэчных, згодных сваім зьместам; яны дапаўняюць адзін аднаго і выражаюць агульную думку. Сувязь у такім злучэньні служыць такія злучнікі: *і, ды, таксама, г. значыць, а і інш.* Напрыклад: *Пачынаецца парадак, і ўсе прымаюцца за работу. Толькі сярдзіты воўк бродзіць па сьнезе, ды галодны ліс бегае па маладняку.*

б) **Супраціўным злучэньнем** называецца злучэньне простых роўнапраўных сказаў супярэчных, або калі адзін сказ агранічае зьмест другога сказу, напр.: *Уся сямейка сьпіць ды спачывае, толькі матка з вераценцам прытулілась к печы ды прадзе, прадзе кудзельку (Я. Кол.).*

Сувяззю ў супраціўным злучэнні бываюць такія злучнікі: *а, але, ды (=але), аднак, адно, затое, толькі* і інш.

Злучнікі могуць і прапускацца; таксама ў простым злучэнні злучнікі вельмі часта прапускаюцца.

в) Разьмеркавальным называецца такое злучэнне простых роўнапраўных сказаў, у якіх выражаюцца думкі аднолькава магчымыя (*Або будзе, або не. Ці паскачаш, ці наплачаш*).

Пытальныя сказы вельмі часта бываюць разьмеркавальнымі, напр.: *Ці ты кніш, ці дарогі пытаеш?*

Сувяззю ў разьмеркавальным злучэнні звычайна бываюць такія злучнікі: *або—або, ці—ці, ні—ні* і інш.

г) Прычынна-заклучальным, або вінавальным, злучэннем называецца такое злучэнне простых роўнапраўных сказаў, калі гэтыя сказы адносяцца паміж сабою, як прычына да выніку. Напрыклад: *Моцна сьпіць шырокая рака: крэпка закаваў яе мароз*.

Сувязь паміж такімі сказамі можа выражацца словамі *дзея таго, значыць, бо* і інш. Сувязь часта прапускаецца, і тады адносіны паміж сказамі выражаюцца інтонацыяй голасу, а на пісьме азначаюцца адпаведнымі знакамі прыпынку (дзукроп'ем).

д) Параўнальнае злучэнне становіць такое злучэнне простых роўнапраўных сказаў, у якіх выражаецца параўнаньне, або зьмест каторых узаемна супастаўляецца. Сувязь паміж імі можа выражацца словамі: *быццам, усё роўна як, бо* і інш.; гэтая сувязь можа і прапускацца. Напрыклад: *Вось так і жыла яна, быццам тая былінка ў полі. Тонкія лёгкія хмаркі ахварбаваліся ў залаты колер, усё роўна як абняло іх полымя. У зіму лес, як сірата: ціхі, нудны, маркотны, птушкі яго пакінулі*.

Можна сустрэць такое параўнальнае злучэнне сказаў, калі адзін сказ пачынаецца з адмоўя „то не“.

Напрыклад: *То ня птушка ў гнязьдзе ўстрапянулася: маё сэрца ўлякнулася* (З. Бяд.). *То ня песня мая так далёка ляціць. гэта вырваўся енк з набалелай душы* (К. Б.). *То ня полымя ўсплывае угору, а яснае сонейка з-за бору* (Я. Пуш.).

Задача 19-ая. *Знайсьці ды выпісаць спачатку сказы з простым злучэньнем, потым—супраціўныя, разьмеркавальныя, прычынна-заклучальныя ды параўнальныя.*

Пагрэе сонца, і сьнег растае. Ён здольны, але не старанны. Жыта злажылі, ды не надоўга. Ноч цёмная поўна загадчных гукаў: штось шэпча, то зноў шаласьціць, то ў далі хтось дзіўна, працяжна заўкаў ды сьціх (К. Б.). Слухаюць людзі, і сэрца іх млее (Я. Кол.). Падышоў паляўнічы да ямы ды бачыць: у вадным кутку скрыпач, а ў другім воўк. І такая ў іх музыка пайшла: скрыпач грае, воўк вые, а другія ваўкі з лесу сабе голас падаюць (Каз.). Вучыся, нябожа: вучэньне паможа змагацца з нядоляй, з няволяй (Я. Куп.). Падымуцца хмаркі ўночы, павее вецер з халоднага боку, і на заўтра выпадзе сьнег. Варушыцца рака, падымаюцца яе грудзі, трасе яна сваімі дужымі плячамі, і лёд покае, трашчыць. Ціха і плаўна коцяцца воды вольнага Нёмна ў цёмную даль, толькі ў часе глухой непагоды з берагу Нёман ня выдзе амаль (Я. Куп.). Ціха ходзіць, але густа месіць. Альбо грай, альбо грошы аддай. Вока бачыць далёка, а думка яшчэ далей. Думка за гарамі, а сьмерць за плячамі. Вялікі вор (мех), да малы збор. Вось на сьвеце як бывае: хто працуе, той і мае. Горш, калі баішся: і ліха ня мінеш, і надрыжышся. Паспорылі за мех, а ў мяху сьмех. Сьвеціць, да ня грэе. Крыкнула вутка на ўвесь сьвет чутка: сабраліся дзеткі да адной клеткі. Ажывіўся замак хмуры: усюды блеск, гараць агні (Я. Кол.). Ня страшыць сьцюжай там зіма, ні злых марозаў там няма, а краскі вечна там растуць, у гаях птушкі там ляюць (К. Б.). Пішчыць дзесь чайка на балоце, пліска трасе хвостом на плоце, турчыць працяжна жабін хор, і дзедзі рвуцца з хат на двор (Ст. Ул.). Хлопцы папрасілі пабудзіць іх заўтра да сонца: яны надумаліся пайсьці ў грыбы. Яшчэ сонца было нізка, а ў хлопцаў былі поўныя кошыкі грыбоў. Кінуліся першыя буйныя каплі, і дождж паліўся, як з вядра. Наша мэта, наша думка вась: будаваць краіну працы і змаганьня, каб на гонях, занядбаных скрозь, красавала шчасьце, красавала вечна Раньне (У. Дуб.).

Хто арэ, хто барануе—усіх сьмерць параўнуе. Прачнуліся нівы і хаты, уся ў полі людзкая сямейка, за сошкай шнуруе араты, ля статку іграе жалейка (Я. Куп.). Прайшла зіма, як ня бывала: усім лягчэй на сэрцы стала (Ст. Ул.). Неба за-

гнулася лёгкімі хмарамі, але было ціха і цёпла, як часта трапляецца ў харошую веснавую ноч (*Я. Лёс.*). Нікла жыцце ў лесе шумным, агаляўся твар зямлі, і ляцелі з крыкам сумным над балотам жураўлі (*Я. Кол.*). Доўга ня мог заснуць малы Міхась: заўтра рана выбіраецца ён у дарогу. Чакаюць людзі вясны: усім дадзела зіма сваімі сьнягамі, марозамі, халадамі і мяцеліцамі. Скора настане вясна, прыляцяць з выраю птушкі, ачысьціцца поле ад сьнегу, зазелянеюць дрэвы, зацвітуць сады, вырасьце трава. Не схавашся, сьнег, ад сонца: усюды яно цябе знойдзе! Усюды льецца яго шчыры сьвет і цяпло, нідзе не знаходзіць сабе пакою сьнег. Варушыцца рака, падымаюцца яе грудзі: чуе і яна вясну новага жыцця. Азалаціла восень поле іржышчам, дрэвы лісьцем, гумны снапамі; абвеяла хаты жытнім пылам; вострым пахам кастрыца напоўніла вуліцу (*К. Чор.*). Сонца грэе, прыпякае; лёд на рэчцы затрашчаў; цёплы вецер павявае, хмар дажджовых к нам нагнаў (*Я. Кол.*). Вось і бусел паказаўся, гусі дзікія гудуць, шпак на дубе расьсьпяваўся, жураўлі да нас лятуць (*Я. Кол.*). Дожджык пакропіць, сонца прыгрэе—цвіце вярбіна, рунь зелянее (*Ст. Ул.*). На сэрцы стала штось трывожна, бо спадзявацца ўсяго можна (*Я. Кол.*). Крыкнула курапатка паціху на дзяцей, і ўсе яны кінуліся ўроссып: адно пад куст схавалася, другое пад карэньчыкі зашылася, трэцяе залезла пад кусок бярозавае кары, а каторыя не знайшлі куды схавання, паўзлазілі на кускі жоўтае кары, паляглі на ёй ды моцна пазаплюшчвалі вочы. Мы не паклонімся богу—бога стварыў чалавек (*Кр.*).

Павесилела сялянская доля—сыпнуў рабочы народ на поле. Працуюць людзі, поту ня чуюць—аруць і сеюць, і барануюць, стрэхі правяць, платы гародзяць, ячмені сеюць, гнаі вывозяць (*Ст. Ул.*). Узіму сонца падымаецца нізка ды сьвеціць нядоўга, дзеля таго ўзіму бывае холадна. У паўночных краёх сонца ўлетку не падымаецца высока, затое сьвеціць доўга і заходзіць на кароткі час. Холадна, туман, а шпак і ня дбае: сьпявае сабе на голым дрэве, як-бы і холаду няма. Паветра мы ня бачым, але яно абкружае нас з усіх бакоў. Суша і вада зусім не падобны да сябе: па зямлі можна хадзіць, а ў вадзе мы тонем. Доўга працавалі ластаўкі, і вылепілі харошанькае кругленькае гнязьдечка. Старыя ластаўкі ляталі каля самага Пятруся, усё роўна як прасілі яго памагчы. Маладыя ластаўкі вылазілі з гнязда ды ўвесь дзень сядзелі на сонцы, а нанач зноў хаваліся ў гняздо.

§ 16. Складана-залежны сказ.

Прыклад для разбору. Цякла тут з лесу невялічка, травой зарослая крынічка, абодва берагі каторай лазыняк, алешнік абступалі (*Я. Кол.*). За хатай поле зачыналася, дзе жы-

та хораша гайдалась, і рос авёс, ямень і грэчка (Я. Кол.). На зямлі ёсьць вада, каторая напаўняе нізкія мясьціны на сушы. Не адзін Гаўрылка, што ў Полацку. Дурная тая птушка, якой гняздо сваё ня міла. Смаку, як у печаным раку.

Што напісана прям, таго ня вырубіш тапаром. Стральцы дагадаліся, што гэта рыкаў леў. Асачыўшы, дзе асталіваліся ваўчаняты, ляснік загадаў людзям, каб яны зрабілі аблаву. Людзі любяць птушак за тое, што яны прыгожыя. Прачнуліся пчолкі ад зімовага сну ды бачаць, што пожар блізка. Хто пытае, той ня блудзіць. Ня ўсё то сонца, што блішчыць у ваконца.

Вывады. Мы ўжо ведаем, што складана-залежным сказам называецца такі сказ, у якім простыя сказы знаходзяцца ў такіх адносінах паміж сабою, што адзін зьяўляецца *асноўным*, кіравальным, незалежным, а другія—*даданымі*, кіроўнымі, падпарадкаванымі, або залежнымі.

Даданы сказ залежыць, або падпарадкаван асноўнаму, і без асноўнага сказу ня мае сэнсу. Напрыклад: Чуваць было, як трашчаў ахоплены агнём лес. Хто ў жніво халадку шукае, той узімку галадае.

Даданыя сказы злучаюцца з асноўным або пры помачы дапасоўных слоў (*займенных прыметнікаў*), або пры помачы недапасоўных слоў—*злучнікаў і прыслоўяў* або *займенных назоўнікаў* (*хто, што*) у розных склонах з прыназоўнікам і без прыназоўніка. Напрыклад:

Дурная тая птушка, якой гняздо сваё ня міла. Дзе тонка, там і рвецца. Зачыняйце шчыльна хату, каб ня дзьмулі халады. Гэта зусім ня тое, што вы думаеце. Чым хата багата, тым і рада. З чым у люльку, з тым і ў трунку. Хто позна ходзіць, той сам сабе шкодзіць.

1) Калі асноўны і даданы сказы ня зьвязаны злучальнымі словамі, то гэта ўжо ня будзе складана-залежны сказ. Складана-залежны сказ бяз злучальных слоў абарачаецца ў складана-злучаны сказ, хоць-бы простыя сказы паводле свайго сэнсу і ня былі роўнапраўнымі. Напрыклад, сказ „Калі ня хочаш з мола-

дасьці працаваць, *то* будзеш на старасьць з торбай танцаваць“ будзе складана-залежны; калі-ж прапусьціць злучнікі „калі“, „то“, то гэты самы сказ абарачаецца ў складана-злучаны: „Ня хочаш з моладасьці працаваць—будзеш на старасьць з торбай танцаваць“.

2) Даданыя сказы служаць для паясьнення якіх-небудзь часьцін асноўнага сказу. Яны то разьвіваюць зьмест дзейніка або выказніка, якіх часам няма ў асноўным сказе, то дакладней азначаюць прымету якога-небудзь асобнага прадмета мовы, то выражаюць месца, час, прычыну, мэту, спосаб дзеяньня асноўнага сказу або ўмову, ад якой залежыць дзеяньне асноўнага сказу, або, нарэсьце, выражаюць такую прычыну, якая, з тых ці іншых акалічнасьцяў, не выклікае таго дзеяньня, якога можна было спадзявацца, уступаючы месца чамусь іншаму (*хоць—да, але*).

Кожнае значэньне даданага сказу выражаецца злучнікамі або іншымі злучальнымі словамі: „дзе“ найчасьцей азначае месца, „калі“—час, „дзея таго“—прычыну і г. далей. Калі гэтых злучальных слоў няма, то складана-залежны сказ, як зазначалася вышэй, абарачаецца ў складана-злучаны сказ.

3) Паводле значэньня ўсе даданыя сказы можна падзяліць на азначальныя, дапаўняльныя, акалічнасьцёвыя (месца, часу, мэты, прычыны, спосабу дзеяньня), а дадана-прычынныя—на ўмоўныя і ўступальныя.

Але пры граматычным разборы важней за ўсё—гэта ўмець адрозьніць даданы сказ ад асноўнага. Трэба памятаць, што даданы сказ можа стаяць перад асноўным (*Хто працве*, той і мае), пасья асноўнага (*Ня шукайце кветак у полі, як вясна к нам ня прышла*) і ў сярэдзіне асноўнага сказу (*Сад, што быў чорны, ужо распусьціўся*).

Даданы сказ аддзяляецца ад асноўнага перапынкам (паўзай) у голасе, а стаўшы ў сярэдзіне асноўнага, ён вымаўляецца цішэй (*Гай, што быў цёмны, зазеленеўся*).

1) Сузалежныя сказы. Калі да аднаго асноўнага сказу адносяцца два ці больш даданных сказаў, то гэтыя даданыя сказы называюцца *сузалежнымі*. Напрыклад: За хатай поле пачыналася, *дзе жыта хараша гайдалася, дзе рос авёс, ячмень і грэчка* (Я. Кол.).

Значыць, падобна да таго, як злучаюцца роўнапраўныя сказы ў складана-злучаным сказе, так могуць злучацца паміж сабою даданыя сказы роўнапраўныя ды аднайменныя, падпарадкаваныя аднаму асноўнаму сказу. Тады складана-залежны сказ складаецца з асноўнага сказу, якому падпарадкаваны два або некалькі роўнапраўных і аднайменных даданных сказаў, якія ў такіх разох называюцца *сузалежнымі*.

2) Падзалежныя сказы. Даданыя сказы, як і асноўныя, могуць мець пры сабе залежныя ад іх даданыя сказы, і тады складана-залежны сказ прымае такі від: а) асноўны сказ, б) яму падпарадкаван даданы сказ, в) якому, у сваю чаргу, падпарадкаван новы даданы сказ і г. далей. Напрыклад: Яго жальба прападала, *як прападаў туман з усходам сонца, што вісеў над балотам* (Я. Кол.). *І дзавалася яму, што ён знае, як травінка сваю думае думу* (Я. Кол.).

У гэтых прыкладах сказы— „як прападаў туман з усходам сонца“, „што ён знае“—даданыя да асноўнага, а сказы— „што вісеў над балотам“, „як травінка сваю думае думу“—даданыя да даданных, або *падзалежныя*.

3) Параўнальныя сказы. Даданыя сказы, што пачынаюцца параўнальным прыслоўем „як“, называюцца *параўнальнымі*. Яны цікавы тым, што найчасцей ужываюцца ў форме няпоўных сказаў з пропускам выказніка, напр.: Густая высокая трава, *як мора*, калыхалася на ветры.

Параўнальныя сказы вытвараюцца ў такіх разох: калі мы робім параўнаваньне аднаго прадмета, дзеяння або стану ці прыметы з чым небудзь другім, то гэта выражаецца двума сказамі, з якіх адзін *падпарадкаваецца* другому пры помачы прыслоўя „як“ і

злучнікаў „бы“, „чым“ (чымсі, чымсьці); пры гэтым выказнік (дзеяслоў), а часта і дзейнік у падпарадкаваным (даданым) сказе прапускаецца. Напрыклад: *Весела пазірае стары лес, што расьце за сялом ды цягнецца па краёх поля, як разак, настаўлены ўгару зубамі. Лепей хлеб з вадою, чымсі з бядою. І ўсхліпвае рэчка ў пясках залатых, бы маці па дзецях сваіх (Я. Кол.)* Люблю цябе, да ня так, як сябе.

Дзеля таго, што выказнік у такіх параўнальных сказах прапускаецца, то гэтыя сказы можна назваць „няпоўнымі даданымі сказамі“.

Некаторае падабенства да гэтых „параўнальна-даданых“ сказаў маюць *прыдаткі* з тым-жа словам „як“, што можна сустрэць у кніжнай мове. Розьніца паміж імі тая, што прыдатак з „як“ не выражае параўнаньня, а служыць пэўнай прыметай прадмета. Напрыклад: *Ён, як чалавек, цешыўся агульнай павагай.*

Здараюцца параўнальныя сказы з словам „такі“ (з *так як*), напр.: *Вецер вые, такік зьвер (Я. Кол.)*. Стаіць, *такік слуп.*

Задача 20-ая. 1. *Выпісаць тыя прыклады, у якіх даданыя і асноўны сказ маюць адзін дзейнік, ды падчыркнуць даданыя сказы.*

2. *Выпісаць прыклады з сузалежнымі сказамі ды падчыркнуць асноўныя.*

3. *Выпісаць прыклады з падзалежнымі сказамі ды падчыркнуць асноўныя.*

Навука даводзіць, што сусьветная ня мае ні канца, ні пачатку: яна бязмежна і вечна. Зоркі дзеля таго здаюцца маленькімі, што бясконца далёка ад нас. Вельмі можа быць, што на некаторых зорках ёсьць жывыя істоты, як на зямлі, але праверыць гэта пакуль што трудна. Калі паглядзець на месяц праз павялічальную трубу, дык можна ўгледзець, што плямы на месяцы ёсьць ні што іншае, як цень ад вялікіх гор на ім. Апусьціўшы нізка тонкі валасок, ные сірацінка, плача каласок; плача, што дарэмна вяне у глушы, што нідзе ня бачыць роднае душы, што яю зярнятка птушкі падзяўбуць, белую саломку ветры разьнясуць (Я. Кол.). На сонцы, дзе кіпяць цэлыя акіяны агню, няма нічэга жывога. Што сёньня зробіш, таго заўтра ня будеш рабіць. Ня шукайце кветак у полі, як вясна

к нам ня прышла. Люблю пазіраць я на поле вясной, як ветрык жартлівы плыве збажыной. Люблю я дарогі, што леглі між гор, і грушы старыя, што ў жыце шумяць. Мёдносяць рабочыя пчолы, каторых у вульлі вельмі многа. Весела пазіраў стары лес, што рос за сялом ды цягнуўся па краёх поля. Мы ня прывыклі бачыць тае карысьці, якую прыносяць нам птушкі. Ёсьць на зямлі бязводныя пустыні, дзе не растуць ні травы, ні дрэвы, а ёсьць і такія краіны, дзе вады залішне многа! Няхай плачам у сінняй далі песьня разальлеца, каб усе людзі ў сьвеце зналі, як нам тут жывецца! Якая птушка, такія і песьні. Хто тры разы арэ, той тры снапы больш бярэ. Адкуль дым, адтуль і польмя. Пакуль у гумнецэп, патуль на стале хлеб. Як лёгкі дым, як тонкі пар, расталі ў небе кучы хмар. Сошку сваю ты нанова наладзь, лепш каб было, чалавеча, араць! Добра глядзі, каб агрэху ня даць; усё, як належыць, на полі урадзь (*А. Гал.*). Каб ня ежка ды не адзежка, дык была-б грошай дзежка. Хоць з вадою, абы не з бядою. Чыста ад пырніку поле апратай, бо калі ў пырнік зерня пасееш, з працы свае скарыстаць не здалееш (*А. Гал.*). Знае лес баравы, дзе хадзіў ён вясной, што за думкі віліся над ім (*Я. Кол.*). О, мой родны кут! хмурна пазіраеш ты з сіняга туману, што лёг па краёх палёў, дзе неба, спусьціўшыся нізка, абнімаецца з зямлёю (*Т. Гушча*). Між лісточкаў гараць каплі рос, як гарачыя сьлёзы, быццам з жалю па тых, што ў магілах зьляглі. Сталі ваўчаняты падрастаць ды пачалі вылазіць з нары, каб паглядзець, што робіцца наўкола. Хоць малыя былі ліскі, але хітрыя: увесь час, як былі ў хаце, шукалі яны здарэньня, каб уцячы, але ня было куды. Яшчэ здалёк сустрэлі бацьку дзеці ды глядзелі, што гэта ён нясе ў мяшку пад пахаю. Удзень, калі ў хаце было ціха, ліскі вылазілі з нары ды пачыналі дурэць. Хто з вас, дзеці, не разграбаў муравейніка, зусім ня думачы пра тое, якую трывогу падымаеце вы тым тысячам жывёлінак, што нанасілі гэтыя кучы? У цемнаце чутно было па вуліцы, як калі-ні-калі адчыняліся дзьверы, як, грукаючы ботамі, выходзілі на ганак людзі (*К. Чорн.*). Густая высокая трава, як мора, калышацца на ветры. Так і цягне на прывольны луг, дзе так многа красак, птушак, усялякіх конікаў, матылёчкаў, песьнь, шуму і звону, дзе так слаўна падыхае чысты сьвежы ветрык. Сонца бродзіла па хмарах, і цень невялічкімі лапінкамі поўзала па зямлі, паводле таго як ішла сама хмарка ў небе. Уперадзе, як горы, ішлі клубкамі, з чарнаватымі краямі, асобныя хмары, як дым, расьціраліся па небе ды як-бы цягнулі за сабою чорную гладкую сыяну. Яны (хмары) то злучаліся, то разьдзяляліся, то пераганялі адна адну, то прападалі, а месца іх заступалі новыя ды плылі памалу, ткучы чорную хмару, каторая аддзялялася ад пярэдніх сьветлых клубкоў сівым доўгім поясам хмар з завоштравымі

канцямі. Над галавою бліснула маланка, і за ёю адразу трэснуў гром, аж усё затраслося і закалацілася, і кінуліся першыя буйныя каплі, і дождж з ветрам паліўся, як з вядра. Кусты ялоўца трашчаць, як толькі прыходзіць да іх агонь, на момант даюць белы клуб дыму, разам абхватваюцца агнём ды прападаюць у полымі, каторае яркімі стужкамі разьліваецца ў адну мінуту над хвойнікамі. Жыцьцё шмат людзкіх пакаленьняў прайшло і праходзіць перад гэтымі дубамі, бы тыя хвалі Нёмна, што пакручастым зьмеем абвівае іх высокі роўны груд (Т. Гушча).

§ 17. Пабочны сказ.

Прыклады для разбору. Там, здавалася яму, павінна быць дарога да роднае вёскі. Досыць, *кажу*, з мяне кпіны кпіць. Змораны і сьрдзіты—*бо шмат сена не ўхапілі*—вярнуўся я да дому. Налева зноў двор пачынаўся (*ён з першым дворыкам стыкаўся*) ды ў сад сьцяною упіраўся (Я. Кол.). Раз, пад вечар—*гэта было ўвосень*—ішоў Андрэй з места. Стары, *кажуць*, змуста, да без яго ў хаце пуста. Зімой, напрыклад, у вялікі мароз, на акне (*адно яно было ў нас*) такія бывалі прыгожыя кветкі, што так і глядзеў-бы на іх (Яд. Ш.).

Вывады. Падобна да пабочных слоў, у мове, для выражэньня розных уваг, паясьненьняў, выказаў пабочнай думкі аўтара,—ужываюцца цэлыя сказы, як простыя, так і складаныя. Такія сказы называюцца *пабочнымі*, бо яны ўстаўляюцца ў мову бяз ніякай сынтаксічнай сувязі з іншымі сказамаі ці часьцінамі сказу. Напрыклад: Давялося ўдаве-каршунісе (*мужа нядаўна на сьметніку забілі: надта ўжо з курамі завёўся*) дачку замуж аддаваць (Я. Ш.).

1) Некаторыя пабочныя сказы маюць пры сабе злучальныя словы—*бо, прычым, як і інш*; у такіх разох зьяўляецца ужо некаторая, хоць вельмі слабая, ступень залежнасьці, але адсутнасьць змыслайвой падпарадкаванасьці паказвае, што гэтыя злучальныя словы ня ўводзяць такога сказу ў адзінку складанага сказу. Напрыклад: Нават агульны выгляд яго (дубка) гвару—*бо і дрэва мае свой твар*—меў характар цікавай асобнасьці (Т. Гушча).

2) Пабочныя сказы, як і пабочныя словы, вымаўляюцца паніжанай інтонацыяй голасу, а на пісьме выдзяляюцца адпаведнымі знакамі прыпынку (бач „Прававіс“).

Задача 21-ая. *Сьпісаць ды пабочныя сказы падчыркнуць.*

Так мора (у Гданску я чуваў) прымчыць вадой бутэльку, аблітую смалой (*М. Багд.*). Венцер новы—маеш час—зала-тай (*Я. Кол.*). Чыста ад пырніку поле апратай (поле тваё гэтым зельлем багата), бо калі ў пырнік зерня пасееш, з працы свае скарыстаць не здалееш (*А. Гал.*). Забраў Цішка ўсе свае цацкі, кашулькі (нават і ката Рудзьку хацеў забраць, але малая Параска не дала) ды пайшоў да сястры за сына. Вышаў, бачыш, приказ—дай мне веры!—каб жылі сабе спакойна і людзі, і зьверы (*Абх.*). Сьцяміла баба, што можа быць дрэнна (быў, відаць, некі грашок) ды пусьцілася наўцекі. Вернуцца—як вы думаеце—заўтра нашы з гораду? Якісьці вершатворца (даволі іх у нас) паслаў дзьве оды на Парнас. Раз увечар (гэта было ў пачатку лістапада) ішоў я сьцежкаю з лесу ды наткнуўся на пастку. Ад раптоўнага руху паляўнічага (ён хацеў дастаць застрэленую птушку ды ўсім целам налёг на край) чайка нахінулася, зачэрпала вады ды пашла на дно. На жолуд ніхто не звараचाў увагі, як-бы і на сьвеце яго ня было, толькі сонейка, выплыўшы з-за лесу, узіралася на яго ды песьціла сваім цяплом, бы тая маці. А калі бывала яно прыпакала надта гарача (любоў часта пераходзіць свае граніцы), маленькі жалудок хаваўся ў цяньку густых лістоў, як пан пад парасонам, і яму заўсёды было добра (*Т. Гушча*). Сказаць праўду, дык трохі з ветру гарыць сьвет. (*Т. Г.*) Бывалі і такія выпадкі, што ўсе тужэйшыя жыхары крыху смуткавалі, крыху гаравалі—бяз гэтага не абыходзіцца ў жыцьці (*Т. Гушча*). Самым шчаслівым быў тут камень—так злажылі ды згадзіліся яго суседзі: рэчка, лес і расьліны (*Т. Гушча*). Паляўнічы йшоў сьмела, ня спыняючыся—так добра ён ведаў дарогу—і толькі калі-ні-калі азіраўся назад. Я стаў баяцца—і цяпер яшчэ баюся—пераяжджаць у буру цераз рэчку. Настаўнік прынёс з сабою вялікую кнігу з чорнымі вокладкамі (гэта быў журнал, як потым даведаўся Міхась) ды стаў запісваць вучняў. Запісаўшы ўсіх, настаўнік пасадзіў іх на лаўкі (прышлі адны толькі першачкі, тыя, што вучацца з першае літары) ды стаў расказваць, як называецца той дом, куды яны прышлі, як павінны вучні трымацца ў школе і нашто трэба вучыцца. Амаль ня ўся вёска зайздросьціла мне, што я маю такі надзел, хоць шнур быў, праўду кажучы, ні большы, ні лепшы за іншыя. Ляжыць стары дуб на сваім месцы (толькі сукі паабсякалі), а з-пад яго вырасьлі тры, хоць яшчэ тонень-

кія, але гладкія, роўныя дубочки. Клімант Смаляціч (жыў у XII веку ў Смаленску) вызначаўся, як грамадзянскі дзеяч, політык і арганізатар.

Усякімі цвятамі, рознакалённымі галоўкамі зьвяроў і птах нявіданых, спляценьнем завіткоў ён пакрашае скрозь—даволі ёсьць знароўкі—свае шматхварбныя застаўкі і канцоўкі (*М. Багд.*). Калі наш плыт разаб'ецца (ад чаго, вядома, трэба сьцерагчыся), дык вы асьцярожна спускайцеся ў воду ды старайцеся ўхваціцца за плыт. Застаўшыся ў засьценку (па дарозе з Барысава ў Ігумен) я пазнаёміўся з засьцяпковым дарэктарам. Два браты, Алесь і Пятрусь (аднаму было восем год, а другому дзесяць), папрасілі сваю матку, каб яна заўтра пабудзіла іх рана-рана, як чуць толькі стане на сьвет займацца, каб да сонца зайсьці ў лес: хлопцы надумаліся пайсьці ў грыбы. У злосьці назваў Грышка Базыля „насалём“ (у Базыля быў даўгаваты нос), а Базыль Грышку абазваў „рабэйзаю“ (у Грышкі было рабаценьне). Адзін мужык (Базыль нават назваў яго прозьвішча) быў такі асілак, што вазіў на сабе калоды. Ён выбраў-жа, шэльма,—спалі яго сьнег!—і месца прыўдалае! (*Т. Гушча.*)

§ 18. Чужаслоўе.

Прыклады для разбору. „Вазьмі мяне, Кася, за сынка!“ кажа раз Цішка сваёй сястры. Кася засьмяялася ды пытае: „А мамы табе шкода ня будзе?“ На казаньне бацькі адказаў Ігнатка: „Буду я вучыцца, як ты кажаш, татка.“ „Што-ж“, падумаў сам сабе Міхась: „вучыцца, дык вучыцца!“ „Ну, не, брат: дудкі!“ падумаў ён: „дурэць то я ня буду, а вот вучыцца, дык буду“. Бацька ня раз казаў яму, глянуўшы на вушы: „Ну, брат, у цябе і вушы: хоць рэпу сей!“—„Дзякуй, дзякуй!“—сказаў шэры ды пацягся без вячэры.—Добрыдзень вам, ягамосьці!—Добрыдзень. Сядайце!—Бацька сказаў сыну, што трэба слухаць настаўніка ды вучыцца, бо нявучоны, усё роўна як сьляпы; што граматны чалавек нідзе не прападзе і ўсюды знойдзе сабе дарогу.—Паіў ты каня?—Паіў.—А чаму-ж морда сухая?—Бо вады не дастаў.—

— Дзень добры, сусед!

— Дзень добры.

— А што ты вязеш?

— Дровы.

— Якія дровы? У цябе-ж на возе сена?

— А калі бачыш, што сена, то навошта пытаеш?

— „Ах, ты жэўжык!“ закрычала на яго матка: „Што-ж ты робіш? Што-ж гэта настаўніца на цябе падумае? Яна-ж у школу цябе ня прыме!“ Вось дзяўчына ўжо гатова, па-

кідае хатку: „Ну, матулька, будзь здарова!“ ды цалуе матку. „Мама!“ крыкнуў праз сон невялічкі хлопчык, што спаў у калысцы: „Мама! Дзе мама?“ пытаўся ён.

Вывады. Мова, каторую аўтар ці тая асоба, што гаворыць, перадае ад імя другой асобы так, як тая асоба сама гаварыла, называецца **чужаслоўем**, або *простаю мовай* (Папалася лісіца ў пастку ды кажа: „*Яшчэ ня позна, а давядзецца начаваць тут*“).

Тая мова, што перадае толькі змест чужой мовы, называецца *залежнаю* (Папалася лісіца ў пастку ды кажа, што *яшчэ ня позна, а давядзецца начаваць тут*).

1) Звычайна (але не заўсёды) чужаслоўе стаіць у сувязі з *словамі аўтара, з каторымі разам яны становяць від складанага сказу, зьвязанага спосабам *простага незалежнага злучэньня*.

Залежная мова падпарадкавана словам аўтара; яна зьвязваецца з імі злучнікамі „што“, „каб“ і становіць даданы сказ, знач., яна зьвязана спосабам *залежнага злучэньня*, спосабам падпарадкаваньня.

2) Словы аўтара ў адносінах да чужаслоўя могуць займаць трыкае палажэньне:

а) Словы аўтара могуць стаяць перад чужаслоўем (*Прылажыў Сож вуха да зямлі ды кажа: „Бегма бяжыць і не стаміўся яшчэ*“).

б) Словы аўтара могуць стаяць у сярэдзіне чужаслоўя, у якасьці як-бы пабочнага сказу (*Ну, Алесь брат! за абедам кажа бацька сыну: „годзе бегаць дармаедам, красьці садавіну!*“).

в) Словы аўтара могуць стаяць пасля чужаслоўя (*„Будзь паслушна ты, дачушка!“ навучае матка*).

Увага. 1) Часам аўтар прыводзіць у поўнай (літаральнай) форме і свае ўласныя словы, сказаныя з кім-небудзь у размове або самому сабе. У такім разе словы аўтара ў адносінах да другіх яго слоў у тэй-жа фразе разглядаюцца так сама, як чужаслоўе.

2) Аўтар можа прывесці толькі частку чужой мовы (цытату), перадаць поўнасьцю надпіс, назоў кнігі ці чаго іншага,

або ўжыць які-небудзь асабісты зварот—паветалізм, напрыклад. Усе такія словы і звароты азначаюцца на пісьме двукосьсём, як чужаслоўе.

3) Чужаслоўе можа выражацца адным толькі словам і можа быць простым і складаным сказам і асобнымі незалежнымі сказамі, нават цэлаю мовай.

4) Чужаслоўе (простая мова) можа абарачацца ў залежную мову. Дзеля гэтага другая і першая асоба займеньнікаў і дзеясловаў замяняюцца трэцяй асобай; зваротак, калі ён ёсьць, ставіцца дапаўненьнем, а паміж сказамі ўстаўляюцца злучнікі „што“ або „каб“. Напрыклад: Маці сказала сыну: „Я пайду жаць“.—Маці сказала сыну, што яна пойдзе жаць. „Мама, пусці мяне пагуляць!“ сказаў хлопчык.—Хлопчык сказаў маме, каб яна пусьціла яго пагуляць.

5) Чужаслоўе можа абарачацца ў простыя часыціны сказу Напрыклад: Ён сказаў: „Падайце вады!“—Ён сказаў падаць вады.

Задача 22-ая. Аб'ясніць, як выражаны ў прыведзеных прыкладах словы не самога аўтара, а другіх асоб,—простай ці залежнаю мовай, і што становіць чужаслоўе.

Мне казалі, што нехта мяне пытаўся. Напішы яму, што ты пажартаваў, што ты й на мысьлі ня меў таго, што ён думае. „Нашто гэта, тата, распыаеш зерняткі?“ пыта-лася малая Анелька ў бацькі, як той сеяў лён. „Прыгожая будзе табе кашулька!“ сказаў Анельцы бацька. А пішы, нябога: „Жонка, сын мой дарагенькі! шлю паклон з астрогу. Сын мой! снасыці рыбаковы добра ты прыпратай—згодзяцца, а вейцер новы—маеш час—залатай“ (Я. Кол.). Васілёк спачатку ўпіраўся, кажучы, што ён ня хоча мыцца, бо холадна. Ён трэў было доўга намаўляць яго, покі ён згадзіўся на мыцьцё й часаньне, бо й часацца ён ня любіў за тое, што тады „дзярэцца“. „Глядзі-ж, сынку“, сказаў татулька: „слухай на-стаўніка, бо нявучоны — усё роўна як сьляпы“. — „Што ты робіш?“ спытаў бацька ў сына.—„Скрыначку“, адказаў сын. „Чык-чы-рык!“ крычала сініца, увіхаючыся каля канпель. „Жыў-жыў-жыў!“ адазваўся верабейчык, скачучы здалёк ад сіла ды набіваючы мякінай сваё воле. Я разгарнуў кнігу і па першым лістку прачытаў: „Прозаічныя творы Максіма Багдановіча“. Малодшыя вучні вучыліся літарам, і малы Піліпка разам з імі сьпяваў: „А-а-а... мм-а-а...“ Прышоўшы на сялянскі панадворак, заўсёды пачуеш смутнаватае рохканьне сьвіньні; на гэтым і абапёрта загадка: „Хто ня хвор, а ўсё стогне?“ Сьвіньня заслужыла ў людзей благуую славу: калі хочучь каго абляць, дык кажучь: „Ах, ты, сьвіньня! Гэта-ж—сьвінства!“—„Цішэй, не гаманец!“ чуваць былі галасы сьпераду. „Тата, тата! чуеш — жаваранка?“ Бацька прыслухаўся ды сказаў, што зараз і шпак прыляціць, а там—і бусел, а за ім і ўсе птушкі. „Каб добра разабраць, хто лепей—авечка ці каза“, сказаў бацька: „дык зробім так:

ты сьпішаш карысьць ад авечкі, а я—ад казы, а потым па-раўнуем“. Сын напісаў: „Авечка ня выдуманая на корм; яна не патрабуе многа затрат і абходзіцца гаспадару нядорага“. Бацька тое самае напісаў пра казу. Сын перачытаў абедзьве запіскі і ня мог разабраць, якая жывёла лепшая: авечка ці каза. Тады звярнуліся да маленькае Волькі, каторая ўважна слухала. Тая адказала, што абедзьве лепей.—Тадорка! ці ты прадзеш? — Праду. — А дзе-ж тваё верацянне? — Віры яго знаюць!— „Стой-жа!“ думае ляснік: „нідзе ты ня дзенешся: не ўцячэш з гэтай хвойя“, ды пазірае, што далей будзе. А чалавек, нічога не гаворачы, выпраг каня, прывязаў яго да канца калоды ды сказаўшы— „няхай-жа будзе брыдка каню!“— узяўся за аглоблі ды пацягнуў калоду. Ляснік толькі галавою пакруціў ад нязвычайнага здзіўленьня. „Як ты думаеш, Базыль: ці ёсьць на сьвеце такі чалавек, каб панёс гэты дуб?“—Базыль акінуў вокам дуб і, крыху падумаўшы, адказаў: „А пэўна, што ёсьць“. Я разгарнуў запіску ды прачытаў: „Таварыш! Заўтра, а шостаі гадзіне ў вечар, прашу зайсьці ка мне перагаварыць аб вельмі важнай справе. З прывітаньнем да Вас А. Сьнежка“. Пад вялікімі ліпамі відаць была альтанка з плоскім зьлёным дахам на сінх балясах і з надпісам: „Дом супачынку“. „Ня плач, Васілёк!“ упрашала Марылька: „я кашкі навару, я табе лялек нараблю і „катка“ засьпяваю“. І чуваць былі Васілёвы выкрыкі: „А я так ня хочу! Я хочу гэтак!“ Роднай матцы сэрца ў грудзях зьлёгка затраслося: „ці ня хоча аддаць у людзі?“ ў думках праняслося. „Лажэмся!“ скамандаваў Алесь. Паківаў дзед галавою ды кажа: „Сынку, робіш ты ня тое!“ „Кінь камень!“ сказаў настаўнік. „Ну, а цяпер скажы нам“, спытаў настаўнік: „за што ты хацеў забіць птушачку?“— „Гарыць лес“ з трывогаі сказаў ляснік, вышаўшы на двор і панюхаўшы паветра. „Скажы мне, дубе“, сказала чароціна: „чаму ты ня гнешся ад буры?“— „Скажы мне, дубе, адкуль твая сіла? Скажы мне, чаму я такая слабая?“— „О, гэта, сьнег, брат!“ дзядзька кажа: „цяпер зіма напэўна ляжа“.

Задача 23-я. У наступных прыкладах залежную мову абярнуць у простую, а простую—на залежную.

Доктар параіў хвораму, каб ён, як толькі настане вясна, паехаў на вёску, дзе ёсьць сасновы бор. Татулька сказаў: „Я раскажу табе, сынку, які страх наводзіць леў на ўсё жывое“. На пытаньне: што лепей—авечка ці каза, дзяўчынка сказала, што абедзьве лепей. Гаспадар глянуў у вакно ды спытаў: „Хто там?“ Спытаўся воўк у сабакі: „Скажы, сабака, адкуль вы сабе яду бераце?“ „Людзі нам даюць“, адказаў сабака. „Мусіць, вы цяжкую службу людзям служыце?“ зноў спытаўся воўк. Дуб сказаў чароціне: „Ты баішся жыцьця, затым ты й слабая; усім ты хочаш унаравіць, змалку пры-

выкла гнуцца, і гэтым паказваеш сваю слабасьць і поўнае непаважэньне да сябе, а хто не паважае сябе, таго й другія не паважаюць“— „Скажы, дзедка“, папытаўся ў дуба малады кучаравы дубок, пазіраючы зьнізу ўверх: „ці добра табе жыць на сьвеце? Стаіш ты ўсё на адной меры, не расьцеш, не мяняешся ды ўсё быццам нешта думаеш?“— „Настаўнік ідзе!“ крыкнулі дзеці ды сьцішыліся. „Паслухайце, як сварацца пчо́лкі!“ сказаў нам дзядзька, аднімаючы вуха ад вульля. „Птушкі—нашы добрыя прыяцелі,“ сказаў настаўнік: „птушкі бароняць нашы сады, поле і лес ад шкодных чарвей і мошак“. „Гэта кветка—пралеска“, сказала нам маці: „яна расьце на волі, а ў хаце расьці ня любіць“. Сеў на залаты пасад стары Рыдан ды кажа сыну: „Прылажы, сынку, вуха да зямлі ды паслухай, ці бяжыць Дняпро!“ Прылажыў сын вуха да зямлі ды кажа: „Бегма бяжыць і не стаміўся яшчэ“.

§ 19. Кругасказ.

(Пэрыод).

Прыклады для разбору. *Разабраць сынтаксічны склад наступных вершаў ды звярнуць увагу на іх пабудову.*

- 1) Ці коска зазвоніць ў лугох раніцою,
Ці песьню дзяўча запяе,
Ці конік ў дарозе праскочыць трусцою,
Ці вецер ў палёх зазлуе,
Ці гром гучнабежны пракоціцца ў хмарах,
Ці грукне над лесам пярун,—
Ўсё водгук знаходзіць ў бязьмежных абшарах,
Ўсё іх дакранаецца струн.

А ты, калі гора каго напаткае,
Ці жальба пачуецца, плач,
Або запануе дзе крыўда ліхая,—
На ўсё адгукніся, адзнач!

Я. Колас.

- 2) Ці куры ў хаце сваім дурам
Падымуць часам шурум-бурум,
Ці абярэцца з іх якая,
Зьнячэўку пеўнем засьпявае
Для большай важнасьці, вагі;
Ці дзесь крумкач разок, другі
У небе крумкне смутна-глуха;
Ці ў юшках песьню завіруха
Зацягне жаласна, нудліва;
Ці загукае страхліва

Злы гэты дух—сава-начніца—
У кустох альховых над крыніцай,
Гугукне так, што сэрца ные;
Або сабака той завые,—
Усё гэта дрэннае злучэньне—
Праявы страшнай абвяшчэньне,
І тую думку мімаволі
На сьмерць наводзіць, як ніколі.

Я. Колас.

- 3) Дзе быў пустыр, дзе рос палын,
Дзе ветры сіверу стагналі,
І шыр прывольную раўнін
Туманам змрокі адзявалі;
Дзе енк цяжарнае жалбы
Народу зьнішчанага чуўся,—
Ў агні вялікай барацьбы
Ўстаў Край Савецкай Беларусі.

Ц. Гартны.

Вывады. Мова можа мець розны характар: яна або складаецца з кароткіх сказаў, або з больш менш развітых простых і складаных сказаў, або, нарэшце, з вялікіх сынтаксічных адзінак, зложаных з цэлага раду простых і складаных сказаў, цесна зьвязаных паміж сабою *адзінствам тэмы*.

Такая складаная сынтаксічная адзінка, зложаная з простых і складаных сказаў, што закончана развіваюць пэўную тэму, называецца *кругасказам*, або пэрыодам. Напрыклад: *Калі я праходжу міма сялянскіх лясоў, каторыя я абараніў ад зьнішчэньня, або калі я чую, як шуміць малады лес, пасаджаны мамі рукамі, я пачынаю ганарыцца, што клімат залезыць крошку ад мяне, што калі праз тысячу год чалавек стане шчаслівым, то ў гэтым крошку буду вінен і я.*

Чытаючы кругасказ, звычайна адчуваюцца яго сустаўныя часьці: *павышэньне і паніжэньне*, паміж якімі робіцца перапынак—выразная паўза.

Паводле сустаўных частак кругасказы можна дзяліць на два віды: *кругасказы падпарадкаваньня*, у якіх адносіны паміж сустаўнымі часткамі такія самыя, як

паміж асноўным і даданым сказам і (бач. прыклад 3-ці ды папярэдні), і кругасказы злучанья, у якіх гэтыя часьці зьвязаны злучальнымі словамі або зусім ня маюць злучнікаў (бач. прыклады 1-шы, 2-гі).

Увага. Кругасказы вельмі любілі старажытныя грэцкія і рымскія пісьменьнікі. Кругасказы часта ўжываюцца цяпер прамоўцамі, але новыя літаратурныя густы ўжо не прыдаюць кругасказам таго значэньня, якое яны мелі даўней. З нашых беларускіх пісьменьнікаў кругасказы найчасьцей сустракаюцца ў Якуба Коласа (Тараса Гушчы), а часам у М. Багдановіча і Ц. Гартнага, а другія пісьменьнікі (Я. Купала, Каганец, Ядвігін Ш.) ужываюць больш прасты лад мовы. Такого роду асаблівасьць у мове пісьменьніка стаіць у цеснай сувязі з тым, як ён мысьліць і творыць.

Задача 24-ая. Разабраць сынтаксічны лад наступных прыкладаў ды вызначыць віды кругасказаў (падпарадкаваньня ці злучанья), павышэньне і паніжэньне.

Прачнуўся—шум, бразгочуць шыбы, гарыць паветра іх сялібы агнём сьляпячым, сіняватым; старыя вербы каля хаты гудуць і гнуцца ва ўсе бокі, над долам сьцелюць верх шырокі, і круціць бура ім галіны, кудлачыць, крышыць верхавыны, бы рве іх вострымі зубамі; а гром цяжэрнымі клубамі зямлю, здаецца, прабівае, і стогне хатка іх старая, і ўся трасецца, бы націна,—а ён, малы, як ліст асіны, дрыжыць ад страху, жмецца, плача (Я. Кол.). Ё яснасьць сонца, і пекнасьць зор, і бег жарольцаў гаманлівых, і дрэў вяковых сплёт карон, і шыр нявыглядных абшараў—схінулі шчыра нізкі ўклон яму, як жыцьця гаспадару (Ц. Г.). Новае месца, новыя людзі і тая работа ў школе, якую трэба было распачаць гэтымі днямі, і да якое ён так доўга гатаваўся,—усё гэта займала яго думкі, і яму было лёгка і добра, бо так многа новага і цікавага спадзяваўся ён спаткаць на першай сваёй дарозе незалежнай грамадзянскай працы (Т. Гушча). Яму па душы быў і гэты глухі куток Палесься, аб якім яшчэ дома так многа цікавага наслухаўся ад аднаго старога аб'езчыка; і гэты народ з асабнаю мовай і звычаймі, так непадобнымі да мовы і звычайу тых беларусаў, з гушчы якіх вышаў Лабановіч; гэты непачаты край старажытнасьці, якая на кожным кроку кідалася яму ў вочы ды затрымлівала на сабе яго ўвагу; і гэты выгляд самой мясцовасьці, агульнага тону якой ня мог яшчэ ўлавіць Лабановіч, але ў якой таксама было многа цікавага і, на яго погляд, павабнага (Т. Гушча). Ёсьць дзьве важныя часьціны, з якіх складаецца жыцьцё і яго глыбокі сэнс і характэр—чалавек і прырода, бо ніколі ня страціць для нас цікавасьці чалавек, бо праяўленьне яго розуму бязьмежна, бо дарогі яго ня вызначаны, бо формы яго жыцьця і яго ўзаемаадносін да другіх людзей бясконца размаіты, аканчальна

ня выяўлены, і ніколі ня могуць стаць аканчальнымі, а прырода—найцікавейшая кніга, якая разгорнута перад вачыма кожнага з нас (*Т. Гушча*). Чытаць гэту кнігу, умець адгадаць яе шматлучныя напісы—хіба-ж гэта ня ёсьць шчасьце? (*Т. Гушча*). Я памру—маладым, пажылым ці старым, але факт той, што я памру, бо я, як і ўсё, што мае ў сабе пачатак жыцця, падлягаю сьмерці; бо ўсё на сьвеце, толькі што зарадзіўшыся для жыцця, ужо мае ў сабе адзнакі і пячаць сьмерці (*Т. Гушча*).

Калі асеньнія навіны
Зьмянілі сад, калі з бяроз
Рваў лісьце вецер, а мароз,
Наліўшы ягады-рабіны,
Траву губіў, і мы нагой
Ўзрывалі прэлых лісьцяў слой;
Калі патроху чырванелі
Чаромха, ліпа, стройны клён,
А гнёзды змрочныя варон
Між голага гальля чарнелі,
І грозны вечара пажар
Палаў між бур-сівых хмар;
Калі асеньні вецер дзіка
Стагнаў і глуха па начах
Грымеў у наш жалезны дах,—
Тады да лета Вераніка
Ад нас зьнікала ў інстытут.

М. Багдановіч.

Задача 25-ая. (*Для паўтарэньня*). *Разабраць паводле сынтаксічнага складу наступныя прыклады.*

Іх жыццё, праўда, няцікава, пра іх нідзе ня ходзіць слава, аб іх гісторый не складаюць, пра іх і песень не сьпяваюць, апроч вятроў, што нудна ў плоце зімой, ў маркотнай адзіноце, халодны сьнег нясуць—ўздзіраюць і бедным людзям байкі баюць (*Я. Кол.*). І мне заўсёды горка стане, калі убачу на кургане пад шэрым прыкладам драўляным прыпынак вечны селяніна (*Я. Кол.*). Што ні кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсьць радасьць, вялікае шчасьце, бяспэчны дар (*Т. Гушча*). Вуліца была роўная і шырокая. Амаль што не каля кожнае хаты ляжалі кучы бяровеньяў і гнілі, але нікому ня прыходзіла ў галаву палажыць кладачку хоць проці свае хаты, каб лёгка было прайсьці праз балота, у якім тапілася гэта вуліца (*Т. Гушча*). Адным словам, жыхарства гэтай вёскі выяўляла сабою праўдзівых дзяцей лесу, якія як-бы зусім яшчэ нядаўна асталываліся тут ды толькі што пераходзілі ад аднае формы жыцця да другога (*Т. Гушча*). Не пасьпеў гаспадар і варот прычыніць—чуе: стаў вол жаліцца аслу: „Пагане мае жыццё, братка асёл: пашанасьці, увагі ніякай

ня маю ад свайго гаспадара“ (*Ядв. Ш.*). Чаму з маленства, з ураджэнства, ў жыцьцёвы май, ня ўмеў, як маці, шанаваці цябе, мой край? (*А. Гар.*). Хто сказаў „і я з народам“, хто з ім попlech стаў, як з братам, хто пашоў з ім роўным ходам к роўным зыскам, к роўным стратам,—з тым і я. (*А. Гар.*). Вольхі, рабіны, асіны з бярозамі лістам пажоўклым тужліва шумяць: „Хутка надыдуць завеі з марозамі, ветры з сьнягамі ізноў наляцяць“ (*А. Гар.*). Круглае поле; горы каменяня; лес па краёх, як сьцяна; ціха усюды; нудна на сэрцы; птушка ня крыкне нідзе ні адна (*Я. Кол.*). Вітаю вас, як блізкіх родных, старыя хвоі на палёх, і вас, красёнцы сьцежак згодных, сьляды нялічаных дарог; і гэты жоўценькі пясочак, дзе хвойкі зелена растуць; бярозы тыя, што ў шнуручак за рубяжы зямлі бягуць! (*Я. Кол.*). Да дзядзькі страшна прыступіць, але патроху і памалу ён траціць імпаты запалу, ў яго душы сьціхаюць громы, ён зноў такі, як нам вядомы: лагодны, добры, клапатлівы, на ўсё спагадны і руплівы (*Я. Кол.*). „Гэ“! казаў Міхась бывала: „вядома, клопату ня мала, ды што бяз клопату даецца?“ (*Я. Кол.*). А вам, сыны мае любя, ня век сядзець на маёй шыі: пара падумаць, небажаткі, як жыць бяз бацькі і бяз маткі, бо іх жыцьцё ня вечна ў сьвеце— вот тут глудком паварушэце! (*Я. Кол.*). Жыцьцё... ды што жыцьцё такое? (*Я. Кол.*). Грыміць па карэньнях цялежка, мігацяцца стракатыя верставыя слупы, пахіленыя, аброслыя мохам хваёвыя крыжы наабапал дарогі, бягуць лясы, гаі; мяшаюцца полі, грамадзяцца горы, расьцілаюцца шырокія лугі, блішчаць азёры, срэбрам пераліваюцца рэчкі, золатам рассыпаюцца пяскі, глыбокімі зялёнымі ямамі раскідаюцца балоты (*Т. Гушча*). Песьня мая ня шукае чырвонцаў—будучнасьць гэткіх ня знойдзе ў ёй плям,—жыць толькі хоча ў радзімай старонцы, пеці па сэрцу ўсім добрым людзям (*Я. Куп.*). Прашло засьляпленне, мінае трывога, на небе ўжо новая відна зара (*Я. Куп.*). Хоць віхры шалеюць, хоць песьні нямеюць, хоць страшна замучаны ты—за добрую справу, за шчасьце і славу душу вырывавай з цемнаты! (*Я. Куп.*). Сталі ў калючым аржоньні з павагаю мэтлікі шнурам адзін за адным; сэрца забілась надзеі адвагаю: ёсьць на што глянуць, пацешыцца чым (*Я. Куп.*). Падхапілі-ўзялі гусляра-старыка, гуслі разам яго самагуды; па-над бераг круты, дзе шумела рака, павялі-панясьлі на загубу (*Я. Куп.*). Ня глядзячы на тое, што ў канцыляры было цёпла, пісар сядзеў у валёнках, бо меў у нагах раматус, і на твары яго адбіваліся адзнакі хваравітасьці і сьляды вясёлага жыцьця й п'янства, у якім пісар ня меў сабе роўных у воласьці (*Т. Гушча*). Гэта было адзінае месца, дзе можна было хадзіць, не баючыся гразі (*Т. Гушча*). Узышоўшы на чыгунку, настаўнік прыпыніўся, як-бы разважаючы, у які бок пакіравацца (*Т. Гушча*). Хоць гэтае патураньне было і шкодна

з пэдагогічнага боку, і Лабановіч гэта ведаў, але падоляць гэту сваю слабасьць ён ня мог ніякім чынам (*Т. Гушча*). Ня тое ўжо стала нашае Палесьсе, як калісь было: няма ўжо ні тых лясоў бесканечных, зарослых камышом, плюшчаём, сiтнягом, маўляў-бы лесам якім, у каторым кішмя кішыць усякае птуства вадзяное (*Каз.*). Па пушчы Дулебскай у ясны дзень, калі млявае лісьце пыша сьвежасьцю і пахам, наводзячы столькі гадак усялякіх, і цёплы веснавы воздух размарае шлункі прыёмнай млявасьцю, і хочацца расьцягнуцца дзе на галу на зялёнай мураўцы,—прабіраецца вядомымі яму сьцежкамі дулеб, высокага росту, стройны, каравокі, з невялікаю чарняваю барадою, у белым летнім дулебскім насоўчыку, у сiняй з зялёным кантам шапцы, з гэрбам і бляхаю на рэмені торбы з ласёвых лапак, катора вісіць у яго з левага боку, з калітою і нажом пры поясе і са стрэльбаю за плячыма (*Каз.*). І кожная звычайная зьява жыцьця, калі ахінуць яе ў прыгожую форму ды асьвяціць яе больш-менш яскрава тым ці іншым сьветаглядам ды пры гэтым умець яшчэ вызначыць тыя, часта незаметныя пружыны выяўленьня нашае душы, што звычайна ня ўлоўліваюцца нашым вокам,— можа быць тэмаю для вельмі цікавага апавяданьня (*Т. Гушча*). І зараз-жа, на заломе, выбухнуў вялізарны клуб белаватага дыму, за ім выкідаліся другія клубкі, і сьледам за гэтым паказаўся паравоз кур'ёрскага цягніка. Было штось вялізарнае, магутнае ў гэтым імкеньні цягніка, і мімаволі хацелася схіліць галаву перад гэніем чалавечага розуму, што атрымаў верх над бясконцымі адлегласьцямі (*Т. Гушча*). Вось н, настаўнік, ня мае веры, што ёсьць некая таемная варожая сіла, што йснуе незалежна ад чалавека (*Т. Гушча*). Шырокі гасьцінец з двума радамі старых бярэзін зьбягаў з горкі раўнюсенечкаю сьценкаю кудысь на захад, і чым далей, тым гусьцей здаваліся гэтыя разьвіслыя старыя бярозы, усё болей і болей зьніжаліся яны, а потым зьліваліся ў адзін шнур ды замыкаліся сабою самымі, як-бы ўпіраліся ў лес ды хаваліся ў лінію небасхіла (*Т. Гушча*). Дробна і гулка стукалі цапы па гумнах, і здавалася, што з кожным сваім ударам яны ўсё глыбей уваходзяць у жыцьцё вёскі, як-бы задумаўшы заглушыць сабою ўсе іншыя зыкі (*К. Чор.*).

Выражэньне часьцін сказу і цэ- лых сказаў.

§ 20. Спосабы выражэньня роду і ліку.

І. Р о д.

Род і лік могуць адносіцца да ўсіх зьменных часьцін мовы, а значыць, і да тых часьцін сказу, што выражаюцца гэтымі часьцінамі мовы.

У беларускай мове тры роды: *мужчынскі, жаночы і ніякі*. Паводле гэтых трох родаў падзяляюцца назоўнікі йменныя, прыметнікі і дзеяпрыметнікі. Словы кожнага роду ў пераважнай большасьці маюць свае канчаткі, прынамсі, у вадзіночным ліку, напрыклад:

1) *назоўнікі йменныя мужчынскага* роду адзін. ліку становяць сабою адну аснову: *брат—, стол—, конь—, агонь—, край—, гай—, роў—*;

2) *назоўнікі йменныя жаноч.* роду адзіноч. ліку маюць канчатак *а (я)*: *дачка, рука, воля, вішня*;

3) *назоўнікі йменныя ніякага* роду адзін. ліку канчаюцца на *о (ё), е*: *сяло, акно (не пад націскам, пад уплывам аканьня—а: неба, палена), жыцьцё, гальлё, поле*.

1) *Прыметнікі мужчын.* роду адзін. ліку канчаюцца на *ы—і*: *чорны, першы, каторы, сіні*;

2) прыметнікі *жаноч.* роду адзіноч. ліку маюць канчатак *ая—яя*: *жывая, першая, каторая, сіняя*;

3) *ніякага* роду—*ое (ае)—яе*: *жывое, першае, каторае, сіняе*.

Такія самыя канчаткі маюць і дзеяпрыметнікі.

Але часам прадстаўленьне сапраўднага роду (полу) пераважае граматычны род. Напрыклад:

1. У жывой мове можна сустрэць слова „дурань“ у жаноч. родзе, дапасованае да слова „дачка“: *Я ня буду такая дурань* (звычайна—*дурная*), а таксама слова „дзіятка“ (ніякага роду) часта пераходзіць у жаночы род для азначэння жаночага полу: *Няма дачухны, мілай дзіяткі*.

2. Словы: *дзяўча—дзяўчаты, небажа—небажаты, сьвінча—сьвінчаты, ваўча—ваўчаняты*, (як—*аўча, гусяня, парася*)—ніякага роду, але пад уплывам прадстаўленьня полу, будучы дапасованыя да прадметаў жаночага роду, могуць ужывацца ў значэнні жаночага роду, ня трацячы свайго скланення ніякага роду. Напрыклад: *Да ты, дзяўча дурное, неразумнае, да ты, маладзенька, бяды нарабіла. Вышла дзяўча жыта жаці*. Але—*„Тужыла тое дзяўча тужыла дый пашло яно ў сьвет, брата шукаючы“*. Таксама можа ўжывацца слова „дзіця“: *„Да свае дарагое дзіцяці“*, калі мысьліцца жаночы род. *„Адзін хлопчык збіраў ягады ды неяк запаўзла яно глыбока ў лес“*,—тут „хлопчык“ = „дзіця“.

3. Здараецца і наадварот: граматычнае дапасаваньне пераважае прадстаўленьне полу нават у самых выразных выпадках; гэта асабліва бывае з тымі йменьнікамі, што канчаюцца на *а*. Напрыклад, слова „слуга“ пры жаночым родзе „служанка“: *Прышла слуга ды кажжа. Паехала слуга ды ўгледзіў хлопчыка*. Сюды належаць і словы: *стараства, судзьдзя, старшыня, п'яніца* („горкая п'яніца“ пры „мой п'яніца“), *бацька, нядбайліца, гультайна, мужчына, дзядзька*, але з перавагаю мужч. роду. Такая зьмена граматычнага роду сустракаецца нават пры назоўніках іменных уласных: *Прышла Ёльля* (у народнай прыказцы).

4. З морфолёгіі мы ведаем, што ўсе такія словы, як *татка, братка, бацька, дзядзька, мужчына, гульт*

таіна, стараста, судзьдзя, п'яніца, нядбайліца і інш., маюць форму жаночага роду і скланяюцца паводле жаночага роду, як слова „цётка“ ці „матка“. Заўсёды скажуць: *няма таткі, дзядзькі, сабакі...*, як *цёткі, маткі...*, толькі ў творна-прыладным склоне стаіць форма мужч. роду: *застаўся дома з бацькам, кот ёў з сабакам, як з братам, з сынам*. Сустрэчаецца і родны склон ад гэтых слоў у форме муж. роду, напр.: „*Няма нашага бацька* (як—*брата*). „Я ня бачыў сабака“ (як—*вала*) замест „*сабакі*“.

5. *Назоўнікі лічэбныя*. У старасьвецкай літаратурнай беларускай мове, як і ў стараславянскай, назоўнікі лічэбныя (*пяць, дзесяць, трыццаць...*) былі словамі жаночага роду, напрыклад: *тую пяцьдзесят коп грошай, другую дваццаць рублёў* (Літоўскі Статут). У сучаснай мове назоўнікі лічэбныя, як словы жаночага роду, зусім ня ўжываюцца. Наадварот, ня маючы свайго матэрыяльнага (прадметнага) зьместу, апрача азначэньня колькасьці пэўных прадметаў, назоўнікі лічэбныя сталі набліжацца да слоў дапаможных, служэбных, ад якіх другія словы не залежаць. З гэтай прычыны, хоць пасья назоўнікаў лічэбных, пачынаючы з „пяць“ (бач § 3, 4), заўсёды стаіць родны склон (*пяць, шэсьць... год, кніг...*), але ў народнай (не літаратурнай) мове ў роўнай меры можна сустрэць і назоўны склон, а таксама і іншыя склоны, у залежнасьці ад прыназоўнікаў, усё роўна калі-б перад назоўнікам іменным стаяў не назоўнік лічэбны, а прыметнік, напрыклад: У той каморы стаіць *трыдзецяць сталы дубовых; пяць, шэсьць, сем гады; дзесяць чалавекі, пяць капейкі, дзесяць хаты, адзінаццаць мяшкі, трыццаць коні, дванаццаць каровы*, усё роўна як: *два, тры, чатыры сталы, рублі, хаты*.

Такім парадкам, у некаторых (не літаратурных) гаворках могуць сказаць: на стала ляжалі *дзесяць гывенькі* грошай, нёс *пяць калочкі*, расьце *шэсьць дубы* і г. д. Адгэтуль відаць, што ў некаторых беларускіх гутарках назоўнікі лічэбныя ўжо страцілі здольнасьць кіраваць наступнымі назоўнікамі іменны-

мі ды сталі дапасоўвацца з імі, як *два, тры, чатыры* (§ 3,4). Гэта значыць, што ў гэтых гутарках назоўнікі лічэбныя перасталі быць *дзеянікамі* ці *дапаўненнямі* ды абярнуліся ў *прыдаткі* да назоўнікаў іменных, як словы з няпоўным дапасаваньнем (без дапасаванья ў родзе).

6. *Прыметнікі і дзеяпрыметнікі* ў сваім родзе дапасоўваюцца да тых назоўнікаў, да якіх яны адносяцца. Тут цікава толькі зьвярнуць увагу на тое, як выражаецца род, калі прыметнікі ці дзеяпрыметнікі стаяць без назоўнікаў і гэтых назоўнікаў падразумяваць нельга. У такіх разох найчасьцей ставіцца *ніякі род адзін. ліку* ў самых розных значэньнях, бо *ніякі* род ня рысуе нашаму ўяўленьню *ніякага пэўнага прадмета*. Напрыклад: *Гэта ўсё маё падушнае, падарожнае*. Летась *пасаджона, сёлета ўзрашчона*.

Радзей у такіх выпадках сустракаем жаночы род: Як скрозь *донную* праваліўся. Каб цябе *сырая* зьела (разумеецца *зямля*).

II. Л і к.

З морфолёгіі мы ведаем, што ў беларускай мове два лікі: *адзіночны* і *множны*; ад *парнага ліку* дайшлі да нас (ад стараславянскай мовы) толькі некаторыя рэшткі яго: *дзьве назе, руцэ; плячыма, вушыма; у вушшу, у ваччу* і іншыя.

Лік, як і род, становіць формальную прыналежнасьць кожнае скланяльнае часьціны мовы, але часам ужываньне таго ці іншага ліку залежыць ад матэрыяльнага зьместу слова.

1. Адзіночны лік.

а) Адзіночны лік можа ўжывацца ў значэньні множнага. Для выражэньня множнага ліку адзіночным ужываюцца назоўнікі іменныя *зборныя*: *каменьне, бяровеньне, калосьсе, лісьце, жэрдзе* і інш.

У назоўніках зборных множнасьць абазначаных (названых) імі прадметаў адчуваецца выразна, дзеля

гэтага вельмі часта выказьнік-дзеяслоў, а часам і прыметнік-азначэньне, ставяцца пры такіх словах у *множнім* ліку, напр.: *пасыпаліся каменьне; залатыя крыльле* мае.

б) Усе зборныя назоўнікі йменныя звычайна скланяюцца ў форме адзіночнага ліку (*вецьця, вецьцю, вецьцем, на вецьці*), але некаторыя могуць скланяцца ў форме множнага ліку, асабліва ў родным і давальным склонах (*кольляў—кольлям, лісьцяў—лісьцям, брусьяў—бруссям*).

Дапасаваньне з назоўнікамі зборнымі звычайна бывае ў ніякім родзе адзіночн. ліку (*жоўтае лісьце, тоўстае бяровеньне*), але здараецца і множны лік, напр.: *суседзьдзе жалі, сынаўё мае любья*.

в) Множны лік можа выражацца лічэбнікамі зборнымі, напр.: На гару *шасьцёра цягнуць*, а з гары адзін сапхне.

г) Множны лік могуць выражаць і некаторыя іншыя словы (назоўнікі йменныя і прыметнікі), што ня маюць значэньня зборных, але каторыя часта паўтараюцца або маюць значэньне ўсіх тых прадметаў, аб якіх гаворыцца, напр.: У моры *гаду ёсьць*, катораму і ліку няма. Пагніла *бульба, картопля*. Зарадзіў *мак, боб, гарох*. П'юць ліпавы *цвет*; елі бярозавую *кару*; налавілі шмат *рыбы*; *малады і стары* ішлі ў ягады, у грыбы. Што ўлетку *ножкаю* коп, то ўзімку *ручкаю* хоп. Ішлі дзеўкі ў *суніцу*; лавілі ў лесе *зьвера*, у рэках *рыбу*. Камарэча, авадні і ўсялякі *гнюс* вочы ім павыядалі. Сад пакрыўся жоўтым *лістам* (Я. Кол.).

2. Множны лік.

а) У беларускай мове ёсьць шмат слоў, што ўжываюцца толькі ў множным ліку. Сюды належаць:

1) словы, што азначаюць (назваюць) падзельныя прадметы, частка якіх называецца імем цэлага прадмета або ўтрымлівае назоў цэлага прадмета, напр.: *вотрыны* (абабітыя каласы), *пазадкі* (маласьпелыя зерняты, што

астаюцца пазаду, як веюць збожжа), *вотрубi, выскрабкі, выграбкі, памыі, падонкі, крупы, дровы, дрожджы* і інш. Сюды трэба аднесці і такія словы, што маюць адзіночны лік, але рэдка або ў іншым значэнні, напрыклад, назовы расьлін, ягад: *суніцы, чарніцы, маліны, брусніцы, журавіны, парэчкі, васількі, званкі, лапухі, каноплі—канпелькі* (канпелькі церла), *высадкі, дзяды* (асаблівзя калючая расьліна), *краскі, кветкі, жыта* (засеянае жытам поле), *сяна* (травяныя лугі), *луга* (Луга кветкамі зарасла).

2) назовы страў: *буракі, грыбы, клёцкі, камы* або *камякі* і інш.

3) прадметы складанья: *вілкі, лейцы, клешчы, абцугі, порткі, нагавіцы, папчанкі, сківіцы, прышвы* (галоўкі да ботаў), *саюзкі* (у ботах), *падноскі* (у ботах), *калёсы, сені—сенцы, нары, ночвы—начоўкі, яткі* (мясныя рады), *сані—санкі, граблі, гусьлі, ножны—ножанкі—ножныцы, панажы* (у кроснах, у роялі), *набэдрыкі—набадрыкі, весьніцы* (вароты з тонкіх пераплеценых дашчок), *вароты, дзьверы, грудзі, аконіцы* і шмат іншых.

б) Часта назовам аднаго чалавека называюць цэлы народ; тут адзіночны лік азначае насельнікаў цэлага краю, напр.: *з французам, з туркам, з немцам ваявалі; немец пайшоў вайною на француза; англічанка йдзе на нас.*

Такое ўжываньне множнага ліку вельмі часта сустракаецца ў назовах вёсак, сёл, засьценкаў, што дасталі свой назоў ад іх насельнікаў: *Ярмічы, Русаковічы, Бацэвічы, Валасовічы, Данейкі, Путнікі, Чашнікі, Крывічы, Жыды* (частка м. Іліі, заселеная яўрэямі).

Сюды трэба аднесці такія словы множн. ліку, як *суткі—сутачкі* (ад „сутокі“, праход паміж будынкамі), *гоні* (пэўная мера поля), а таксама прыслоўныя формы множн. ліку ад назоўнікаў іменных, што надаюць звароту некаторую неазначальнасьць, напр.: *па-*

лажыць у галовах, пастаў у нагах, падняўся на воздухах і іншыя.

в) Слова „бог“ і слова „дух“ таксама ўжываецца ў множным ліку: *А багі яго знаюць, каго мы больш любім; духі падвяло, чуць духі стрымаў.*

г) Азначэньне часу таксама можа выражацца формай множн. ліку назоўнікаў іменных, напр.: *прыехаў да кур, сядзелі да трэціх пеўняў, другія пятухі паялі, у сьнях сёньня сасьніў.*

Сюды трэба аднесці назовы сьвят, сямейных здарэньняў і інш., напр.: *грамніцы, дзяды (асеньняе сьвята), правады (вадохрышча), пакровы, коляды—каляды—калядкі; радзіны, хрысьціны (па падабенству з гэтым словам цяпер кажуць: акцябрыны), імяніны, уводзіны, заручыны, сваты, запоіны, залёты (Стага баба нядужа, а ў залёты дасужа), провады, хаўтуры, памінкі, досьвідкі або провідкі; запусы або запускі, гасьціны, дажынкі, зажынкі, заворыўкі, а таксама—злыдні (Сядзелі тры дні, а бачылі злыдні), сухедні, суткі (дзень і ноч) і інш.*

д) Асобны від множн. ліку заместа адзіночнага бывае ў тых разох, калі абазначаецца стан асобы, чалавека: *пайсьці ў прымы, аддаць у людзі, пайшоў у прымакі, пайшла ў прочкі, жыве ў прочках, запісаўся ў дурні, сядзець у дзеўках, ехаць у сваты, ісьці ў госьці, быць на заробках, пайсьці ў пазыкі, здалі ў салдаты, забралі ў маскалі і інш.*

е) Множны лік ужываецца ў назовах хвароб, што аб'ясняецца множасьцю прымет: *залозы, сухоты, пархі, суроцы, нярэпалахі, крыксы, сушчы; думалі, што тут яму капцы (г. зн. сьмерць, бо пахаваўшы каго, над магілаю насыпалі капец).*

ж) Ад глыбокай старасьветчыны дайшоў да нас множны лік для азначэньня стану, у якім знаходзіцца чалавек: пусьціўся *наўцекі, гвалтачкі* мае, *жываты* падарвеш со сьмеху. Ждалі, ждалі ды і *жданкі* прашлі. На ката *пацягушкі*, а на дзіця *растушкі*. Гэта

ня жарты, ня жартачки пабудаваць такую чыгунку! Выйсьці вонкі; бачыць, што тут не пярэліўкі, дык ён ходу; жадункі ўзялі*), жыве ў прочках; а таксама ў дзіцячай мове: ладкі—ладушкі, ладачкі, пацягушкі, пацягушанькі, есткі—естачкі—естанькі, піткі—піцькі—пітанькі, спаткі, гуляткі, тпруці і інш.

Множным лікам можна аб'ясніць і пахаджэньне такіх прыслоўяў: наўцекі, нянацкі, калісьцечкі, удаўжкі, ушыркі і інш.

з) Даўней важныя асобы гаварылі самі на сябе: *мы чынім, мы возны павету Менскага; Уладыслаў кароль чынім... даём...* Цяпер так не гавораць, але звычай вымагае зварачацца да людзей паважаных у другой асобе множнага ліку (асабовы займеньнік „вы“ і дзеяслоў у другой асобе множнага ліку) або ў трэцяй асобе адзіночнага ліку з пропускам займеньніка, напр.: *вы ведаеце; дзе вы былі? куды дзядзька паедзе?*

Дзеці зварачаюцца да бацькоў на „вы“, хоць і не заўсёды; найчасцей-жа дзеці гавораць з старэйшымі (з бацькамі і сваякамі) без асабовых займеньнікаў з дзеясловам у 3-й асобе, напр.: *дзе тата быў? куды цётка паедзе? няхай мама дасьць яму есьці і г. далей.*

Здараюцца звароты малодшых да старэйшых ці, наагул, да асоб паважаных, у множным ліку, напр.: *Стойце, дзядзьку, не пад'язджайце! А мой дзядзечка, а мой міленькі! я-ж вас ад сьмерці выратаваў.* Нават завочна кажуць: *мой тата паехалі, мая мама пайшлі і т. далей.*

3. Парны лік.

Парны лік даўней ужываўся ў такіх разох: а) калі гутарка йшла аб прадметах парных ад прыроды (вочы, вушы, рукі, ногі, плечы); б) пры назоўніках лічэбных „два—дзьве“, „абодва—абедзьве“; в) калі на-

*) Такія формы, як „жадошчы ўзялі“, сустракаюцца цяпер дужа рэдка, а ў старасьвецкай мове, наадварот, яны былі вельмі пашыраны: *Кіён у завідошчах забіў брата.*

зываліся наагул дзэве асобы ці два прадметы, і парны лік ніколі ня зьмешваўся з множным лікам.

1) У сучаснай беларускай мове *мужчынскі* род зусім страціў формы парнага ліку. Формы парнага ліку мужчынскага роду выціснуты формамі множнага ліку. Назоўнікі йменныя мужчынскага роду пры лічэбніку „два“, ня кажучы ўжо пра „тры“, „чатыры“, звычайна стаяць у назоўным або вінавальным склоне множнага ліку, напр.: *два літвіны, два браты, два Юр'і ды абое дурні, два сабакі, два мужыкі, два галубы пілі воду, абодва сыны, два дубы; тры грошы, тры рублі, чатыры валы, чатыры годы* і г. далей.

Некаторую памяць аб парным ліку захавалі хіба такія формы мужч. роду, як „два, тры, чатыры *кані*“, „два, тры, чатыры *рагі*“, пры множным ліку „*коні*“, „*рогі*“; тут канчаткі множн. ліку, але націскі розныя.

2) У назоўніках іменных *жаночага* і часткаю *ніякага* роду парны лік у сучаснай мове даволі пашыраны, хоць і тут формы множнага ліку пачынаюць пераважаць; канчаток парнага ліку жаночага і ніякага роду—*е*.

Прыклады на формы парнага ліку жаночага й ніякага роду пасья „два“, а па падабенству з ім і пасья „тры“, „чатыры“: *дзэве шкодзе, бядзе, руцэ, назе; чатыры прыгодзе, тры капе, тры бядзе, бярозе* (Ой у полі пры дарозе там стаялі *дзэве бярозе*), хата на дзэве *палавіне, дзэве асьміні—асьміне, абедзье назе, тры дзяўчыні—дзяўчыне, дзэве леце, вароце; чатыры стазе* (хоць „стог“ мужч. р.), тры *паласе, дзэве сасе, хаце; дзэве назе* і—*дзэве нагі; дзэве руцэ* і—*дзэве рукі, абодва вокі*.

З апошніх прыкладаў відаць, што ад слоў жаночага і ніякага роду, як і мужчынскага роду, пры лічэбніках 2, 3, 4 аднолькава могуць быць і формы множнага ліку.

Здараюцца, хоць вельмі рэдка, і такія старажытныя формы, як „дзэве дачок“, „дзэве ног“, дзе лічэб-

нік ставіць наступнае слова (назоўнік іменны) у родным склоне, як лічэбнікі лічныя „пяць“, „шэсьць“ і далейшыя, напр.: А ў ліскі, ліскі новы двор. *Тры дачок, тры дачок* на выбор.

3) З прыведзеных прыкладаў відаць, што ў сучаснай мове формы парнага ліку і для слоў жаночага і ніякага роду знаходзяцца ў стане адміраньня, але трэба памятаць, што ёсьць формы парнага ліку *акасьцянелыя*. Сюды трэба аднесці, перш-на-перш, назоўнікі лічэбныя простыя: „два—дзьве“, „абодва—абедзьве“ і складаныя: „дзьвесьце—дваста“, „трыста“, „чатырыста“. Слова „дзьвесьце“ становіць сабою форму парнага ліку жаночага роду: „дзьве“ і „сьце“ = „сто“ ў форме парн. ліку жаноч. роду. Слова „дваста“, „трыста“, „чатырыста“—формы парн. ліку мужч. роду; тут мы маем лічэбнікі „два“, „тры“, „чатыры“, дапасаваныя да парнага ліку слова „сто“ ў мужч. родзе—„ста“.

Потым, да закасьцянелых формаў парнага ліку трэба аднесці такія формы мужчынскага роду, як „два кані“, „тры рагі“ і формы ад слоў ніякага роду: *сяло, ядро, акно, ярмо* і жаноч. роду: *рука, нага* пры лічэбніках 2, 3, 4: два, тры, чатыры *сялы, ядры, акны, ярмы, рукі, нагі* (з націскам на канчатку); у формах множн. ліку націск у гэтых словах будзе стаяць на аснове: *сёлы, вёдры, вокны, ёрмы, рукі, ногі*. У гэтых словах канчаткі множн. ліку (канчаткі парн. ліку для мужч. роду *а (я)*, а для жаночага і ніякага—*е*), але націскі розныя.

4) Такія бясспрэчныя формы парнага ліку, як *вочы, вушы, плечы*, цяпер ужо ня мысляцца парным лікам, а разумеюцца множным лікам.

Таксама родны—месны склэн: *зйдзі з аччу, зазьвінела ў вушшу, пацямнела ў аччу*.

5) Формы творнага склону парнага ліку даволі пашыраны ў сучаснай мове. У пераважнай большасьці парны лік у творным склоне маюць тыя словы, што азначаюць *прыродныя* парныя прадметы, хоць часам

у парным ліку ставяцца назовы прадметаў няпарных, напрыклад: *плячыма, вушыма, дзвьярыма, грашыма*. Разумеецца, усе пералічаныя формы ўжываюцца і ў звычайнай форме творнага склону множнага ліку, напр.: *вушамі—вушмі, плячамі, дзвьярамі—дзвьярмі, грашамі—грашмі* і г. д.

§ 21. Спосабы выражэння дзейніка.

Кожны прасты сказ складаецца з дзейніка і выказніка, прычым як дзейнік, так і выказнік могуць мець пры сабе даданыя (паясьняльныя) словы—дапаўненне, азначэнне і розныя акалічнасці.

Дзейнікам называецца слова, якое называе вытворцу прыметы (дзеяння ці стану), якая азначаецца выказнікам, або змяшчальніка тае ўласцьцівасьці, якая яму прыпісваецца.

Такім парадкам, дзеінік зьяўляецца граматычным паказальнікам дзейніка (суб'екта)—сапраўднага ці ўяўнага, а выказнік называе дзеянне ці стан дзейніка. Прычым, з граматычнага боку ўсё роўна, ці будзе дзейнік сапраўдным дзейнікам, як пры дзеяслове з пераходным значэннем (*Разбойнікі* забілі чалавека), ці ўяўным пры дзеяслове залежнага значэння (*Чалавек* забіты разбойнікамі).

Дзейнікам можа быць толькі прадмет, значыць, і граматычным дзейнікам можа быць толькі назоўнік іменны, што азначае прадмет. Але калі мова складаецца так, што трэба толькі паказаць на прадмет, не называючы яго, або калі няма магчымасці ці патрэбы называць яго, тады назоўнік іменны падмяняецца іншымі часьцінамі мовы. Але іншыя часьціны мовы могуць выступаць у ролі дзейніка толькі ў тых разох і тады, калі яны абарачаюцца ў назоўнікі іменныя (*Праворны* ўсюды пасьпее) або, прынамсі, мысляцца на той раз, як назоўнікі іменныя. І тады ў ролі дзейніка могуць выступаць *прыметнікі, дзеяпрыметнікі, дзеясловы, прыслоўі, дзеяпрыслоўі, прыназоўнікі, злучнікі* і іншыя словы.

1. Выражэньне дзейніка назоўнікам іменным.

Звычайна дзейнік выражаецца *назоўнікам іменным*. Дзеля таго што дзейны прадмет у сказе ні ад чога не залежыць, а наадварот, сам вытварае дзеянне, якое азначаецца або называецца выказьнікам, то дзейнік заўсёды стаіць у *назоўным склоне* і адказвае на пытаньне *хто?* або *што?*

Дзейнік можа быць усіх родаў і лікаў. Як мы бачылі вышэй (§ 20. Лік, 1), множны лік можа выражацца словамі зборнымі (*Лісьце асыпаліся.—Лісьце асыпалася*).

1) Дзейнік можа мець пры сабе другога дзейніка ў форме дапаўненьня ў творным склоне з прыназоўнікам „з“, напр.: *Сын з нявесткай пасварыліся. Едзе гром з маланкаю*.

У такіх сказах выказьнік ставіцца і ў адзін., і множн. ліку, напр.: *Кума з кумам пасварылася—пасварыліся*.

2) У песьнях, вершах, прыказках, а часам і ў звычайнай мове (у казках, напр.) дзейнікам можа быць і *клічная* форма назоўніка йменнага, напр.:

Едзе *казача*, едучы плача. А мой *мужу-блязьне* хоча мяне біці. Няхай *кося* нагарцуецца. Паехаў мой *сынку* на вайну. Сівы *галубочку* сядзеў на дубочку. На камені ляжыць *вужу*. Адлятае мой *саколе*. Гэты *цьвеце* па ўсім сьвеце. Ты хароша, як *ружовы цьвеце*. Мой *браце Кандраце* чаравічкі налаце. Хадзіў *раю* па вуліцы. Панаехалі *сватове* к нам на двор. *Сватове, братове* цераз места ехалі. Няхай *родзе* ня турбуе, мне пасагу не гатуе. У мяне *сынку* ў двары гаспадару.

Ніжэй мы ўгледзім, што і вінавальны склон (г. зн., *дапаўненьне*) можа мець форму клічнага склону.

2. Выражэньне дзейніка займеньнікамі.

Дзейнік можа выражацца займеньнікамі як назоўнымі (*я, хто, што*), так і прыметнымі (*свой, усякі, кожны*).

1) Вельмі часта дзейнік выражаецца асабовымі займеньнікамі: *я—мы, ты—вы, ён—яна—яно—яны*. Займеньнікі першых дзвюх асоб (*я—мы, ты—вы*) так набліжаюцца да назоўнікаў іменных, што часта няма патрэбы называць імя таго прадмета, на які паказваюць гэтыя займеньнікі, напрыклад: *Я прышоў цябе перасьцяргчы. Я чуў, як яны радзіліся спаліць наш стог.*

Але часам гэтыя займеньнікі выражаюць толькі чыста формальнае ўяўленьне асобы: „*Я, кажа, Несьцерка, маю дзяцей шэсьцерка, рабіць лянюся, красьці баюся, а прасіць ня сьмею*“; тут уся сіла ў дзеяслове, які выражае прыметы названай пры гэтым асобы.

2) Прыметнікі „*ён—яна—яно—яны*“, стаўшы асабовымі займеньнікамі, звычайна дапасоўваюцца ў родзе з тым словам, на якое яны паказваюць; сустракаецца ў такіх разох нават дапасаваньне неграматычнае, напр.: „*А мой сыночак! як-жа яно закурэла йдучы*“ (разумеецца—дзіця). „*Мой каток! яно захадзілася, яно есткі захацела*“ (бач. § 20, 2).

3) Калі той, хто гаворыць, ставіцца з павагай і пашанай да асобы-дзейніка, то граматычны дзейнік выражаецца прыметнікам займенным „*ваша*“, напр.: „*Сваволіш ваша! Нядобра ваша кажаш*“. Даўней пры слове „*ваша*“ ставіўся назоўнік іменны „*міласьць*“: *Ваша міласьць самі прыехалі.*

Сюды належаць словы-іменьнікі: *ягомасьць, ягамосьці, імасьць, імосьцейка, вашаць—вашэць* (Я вашэць, і ты вашэць—хто-ж нам хлеба напашэць?), *пан, пані, паня, васпан, васпані, васпаня, васпанка, васпан*. Усе яны ўжываліся з дзеясловам 2-ой і нават 3-яй асобы, напр.: „*Што ягомасьць робіш? і—„Што яго-*

масьць *робіць?*“ „Імасьць сама *ведае—ведаеш*, што гэта няпраўда“, і „Чаго васпан *шукае—шукаеш?* Ня тое васпані *кажа—кажаеш*“.

4) Асаблівым паказальным характарам вызначаюцца займенныя прыметнікі „той“ і „гэты“. Першы паказвае на адлеглы прадмет, а другі—на прадмет бліжэйшы, напр.: „Тады *тыя* і пытаюць у яго, *тыя* калекія“. „Тады *той* і кажа яму“. „*Гэтыя* ўжо прышлі, а *тых* яшчэ няма“. „Урадзіўся *гэтакі—гэтакі* і памрэ“.

Часам „той“ можа стаяць на месцы „ён“, напр.: Глянуў музыка на табакерку, а *тая* (заместа „яна“) аж зіхаціць.

Пры паўторнасьці „той—той“, гэты паказальны займеньнік можа азначаць „адзін—другі“, напр.: „Жала *тая* дзень, і *тая* дзень“ замест: „Жала адна дзень, і другая дзень“. „*Тая* рабіла тое, а *тая* тое“ замест: „Адна рабіла адно, а другая другое“. „*Тая* кажа на *тую*“ замест: „Адна кажа на другую“.

Часам „той“ зусім траціць свой паказальны характар ды становіцца чыста формальным зьмяшчальнікам дзейніка, надаючы яму неазначальны характар, напр.: Мая душа, як *той* кажа, ня крывая: усё прымае. Як *той* казаў.

Апрача „той“ і „гэты“, сустракаецца яшчэ паказальны займеньнік прыметны „сёй“ звычайна ў злучэньні з „той“, напр.: „Сабраліся да нас *той-сёй*“. „Паслужэце вы нам *сей* дзень нядзелі“ (з песьні).

5) Займеньнік „той“ часта ўжываецца, як азначальны прыдатак да назоўніка йменнага. У такіх разох „той“ ставіцца звычайна пасля назоўніка йменнага (радзей перад ім) і з тэй умовай, калі гэты назоўнік іменны раней упамінаўся, і, такім парадкам, прадмет ужо вядомы. Напрыклад:

Гаспадыня *тая* абрадавалася, пабегла глядзець, ажно ні рыбы *тэй*, ні лісіцы няма ў ко-

рабе. Ды стала іх частаваць аладкамі *тымі*. Вярнуўся *той* брат з варты ды кажа. Узялі яны *той* кацёл ды закапалі з грашыма *тымі*. Яны хацелі *тыя* грошы ўзяць, дык крук не дае.

6) Дзейнік можа выражацца займеньнікамі пытальнымі „хто“, „што“, „каторы“. Першыя два, як назоўнікі, адносяцца да 3-й асобы, а „каторы“, як прыметнік,—да ўсіх асоб. Напр.:

А *хто* там ідзе ў вагromістай такой чарадзе? (*Я. Куп.*) *Хто* гэты тын пераскочыць? *Хто* гэты Дунай пераплыве? *Што* бяжыць бяз повада? А *што* расьце бяз кораня? *Што* гарыць бяз полымя? *Каторы* з вас разумнейшы?

Усе гэтыя займеньнікі могуць быць дзейнікамі ў складана-залежных сказах, якія не выражаюць пытаньня, напр.: *Хто* ідзе, той паклоніцца. *Што* з возу ўпала, то прапала.

7) Дзейнік можа выражацца займеньнікамі азначальнымі, неазначальнымі і адмоўнымі: *увесь* (звычайна ў множным ліку), *усякі*, *усялякі*, *кожны*, *кажды*; *нехта*, *нешта*, *хтось*, *штось*, *хтосьці*, *штосьці*, *ніхто*, *нішто*, *ніводзін*, *ніводны* і іншыя, напр.:

Нехта прыехаў. *Нешта* пішчыць. *Нешта* некае зрабілася. *Ніхто* і *нішто* табе не паможа. *Хтось* казаў мне. *Штось* зрабілася з ім. *Усе* ласы на чужыя прыпасы. *Кожны* (і—*кажды*) дбае аб сабе. *Ня кожны* гэта ведае. *Штосьці* сталася там. Пачакаем, *хто-небудзь* падыдзе. *Хто-нібудзь* да прыдзе-ж сюды.

„Ніводзін“ можа выражацца словамі „жадны“, „жадзен“, калі хочуць выказаць большую сілу адмоўнасьці, напр.: *Жадзен* з нас туды ня пойдзе на работу.

8) Займеньнік „сам“ памацняе значэньне асобы, напр.: *Сам* гаспадар прыехаў туды. *Сама* гаспадыня была. *Я сам* там буду. *Я сам* зраблю.

„Сам“ можа падмяняць асабовы займеньнік, і тады можа быць і дзейнікам, напр.:

Сам пайду, *сам* зраблю. Невялікі пан—пералезеш *сам*. *Сама* гола, а сарочка за пазухай (курыца). *Сам* худ, а галава з пуд.

Займеньнік „самы“ вытварыўся з займеньніка „сам“; ён азначае якасьць прыметы, а не прадмета, а дзеля гэтага дзейнікам быць ня можа, напр.: *самы* раньні ячмень, *самы* лепшы гатунак, ён *самы* горшы, *самыя* раньнія гусяняты.

Як бачым з гэтых прыкладаў, займеньнік „самы“ служыць для памаценьня прыметы.

9) Займеньнікі прыналежаць рэдка бываюць дзейнікамі, але бываюць, напр.: *Свой* свайго пазнаў дый на почастку пазваў. *Свой* свайму паняволі брат. *Свае* б'юцца, а чужы не мяшайся.

Найчасьцей яны бываюць дзейнікамі ў тых разох, калі ставяцца ў ніякім родзе; тады яны неазначальна паказваюць на злучэньне вядомых ужо прадметаў, напрыкл.: *Маё*—для мяне, *тваё*—для цябе, а для ўсіх—*сваё*.

Адносна розьніцы паміж „свой“ і „мой“ цікавы наступныя прыклады: *Свой* тутун і—*мой* тутун. *Дай свае* табакі, а то ад *чужое* нос баліць.

Першы прыклад паказвае, што розьніца ў значэньні гэтых слоў цьвёрда не ўстаноўлена, і на гэтай неўстаноўленасьці пабудована прыказка (апошні прыклад).

3. Выражэньне дзейніка лічэбнікам.

Дзейнікамі могуць быць лічэбнікі:

1) назоўнікі лічныя (*два, тры, пяць...*) і прыметныя (*адзін, адна...*);

2) назоўнікі лічэбныя зборныя (*двое, трое, шасьцёра*);

3) дробныя (*паўтара, паўчварта...*);

4) неазначальныя прыслоўі лічэбныя (*многа, мала, колькі*).

а) Назоўнікі лічэбныя „два“, „тры“, „чатыры“ і лічэбнікі прыметныя „адзін“, „другі“ і інш. самі па сабе, бяз тых назоўнікаў іменных, якія яны азначаюць, дзейнікамі ня бываюць; у рэдкіх выпадках, калі яны выступаюць у ролі дзейніка, то назоўнік іменны лёгка разумеецца. Напрыклад:

Адзін у пір, другі ў вір. Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай. Адна рада добра, а дзьве лепш. Век пажывалі, адзін аднаго не дагналі. Адна адну сапхнула. Два стаяць, два ляжаць. Адзін галодны, а другі халодны.

Пры „два“—„дзьве“ назоўнікі йменныя заўсёды стаяць навочна: *Два вепры б'юцца-сякуцца... Два Юр'і ды абое дурні.*

Пры лічэбніках „два“, „тры“, „чатыры“ можа быць родны склон назоўніка йменнага жаноч. р. адзіночнага ліку або назоўна-вінавальны склон мужч. р. з родным склонам прыметніка множнага ліку, напр.: *Вычасаў дзьве дашкі каменных. Зрабіў дзьве труны каменных.* Было ў бацькі два сыночкі, *два радзімых* Васілёчкі.

б) Лічэбнікі, пачынаючы з 5—10 і да 90 (дзесяцьдзесят), часта выступаюць у ролі дзейніка; пры іх тады назоўнікі йменныя звычайна стаяць у родным склоне.

Усе гэтыя лічэбнікі бяз іменьнікаў сустракаюцца рэдка: *Чатыры аруць, пяць барануюць да на мяне, маладую, гора гаруюць.*

Іменны характар гэтых лічэбнікаў паступова траціцца, бо выказьнік, калі гэта дзеяслоў прашлага часу, ставіцца пры іх у ніякім родзе, які ня рысуе нам ніякага пэўнага прадмета, напр.: *прайшло, мінула, пяць, шэсьць, дваццаць год.*

Здараецца (але ў літаратурнай мове ня ўжываецца), што пры лічэбніках 5, 6 і далейшых стаіць назоўны склон іменьніка; у такіх разох лічэбнікі мысляцца ўжо, як прыметнікі-прыдаткі, напрыклад: *пяць гады, шэсьць капейкі, восем хаты, дзевяць валы, дзесяць мяшкі, 11 вазы, 13 коні*. На версе ляжалі *дзесяць грывенькі грошай*.

Усе назоўнікі лічэбныя лічныя, што ўжываліся некалі ў ролі дзейніка ды мелі форму назоўнага склону, цяпер вытвараюць безасабовыя сказы ды стаяць, заместа назоўнага, а) або ў родным склоне (У каго гэта ў вас косіць *шасьцёх касцоў?*), б) або ў месным склоне з прыназоўнікам „у“, вытвараючы з гэтым прыназоўнікам нібы *прыслоўе*, якое дадаецца да асабовага займеньніка, напр.: „*Ішлі мы ў двух, у двух*“, „*сабраліся ў дваццацёх*“, „*прышлі ў дзесяцярэх*“ (бач. § 22, III).

в) У народнай мове, асабліва ў казках, здараецца лік дзевяткамі і дзесяткамі, напр.: *трыдзевяць каней, трыдзевятае царства*. У той каморы стаіць *трыдзевяць* сталоў; у *трыдзесатым* царсьцэве і т. далей.

2) Лічэбнікі зборныя, будучы дзейнікамі, звычайна ставяцца ў форме ніякага роду адзіноч. ліку: *абое рабое*, але выказьнік можа дапасоўвацца па сэнсу, напр.: *абое галюсенькі*; найчасьцей-жа выказьнік стаіць у ніякім родзе: „*Усе коні пакралі, адно заста-лося шасьцёра*“.

Зборныя лічэбнікі могуць ужывацца з часткаю „ка“: *двойка, пяцёрка авец, шасьцёрка гусянят, тройка куранят*.

3) Дробныя лічэбнікі, зложаныя з „поў“ (= пол), вельмі пашыраны: *паўтара, паўтраця, паўчварта, паўасьма, паўшаста, паўчвартаста*.

У залежнасьці ад „поў“, назоўнікі йменныя ставяцца ў родным склоне, і з імі дапасоўваюцца прыметнікі лічэбныя парадкавыя, што ўваходзяць у склад гэтых дробных лічэбнікаў, напр.: „*У мяне засталася*

паўпята рубля“, „адтуль да нас будзе паўтраці вярсты“.

Даўней „поў = пол“ было назоўнікам іменным (ішла паненка цераз бор, на ёй сукенка ў *дзевяць пол*); цяпер „поў“ ня мысляцца незалежным словам, і з ім зьменныя ў родзе дзеяслоўныя формы не дапасоўваюцца ў родзе.

4) Для паказаньня неазначальнага ліку ўжываюцца некаторыя лічэбныя прыслоўі (*многа, мала, колькі*), а таксама назоўнікі йменныя (*гібель, процьма, шмат*). Напрыклад: Народу было *гібель* на кірмашы. У яго *процьма* грошай. *Шмат* было клопату. *Шмат* было рыбы ў невадзе.

Як відаць з гэтых прыкладаў, такія назоўнікі йменныя, што ўжываюцца для паказаньня неазначальнага ліку, мысляцца ў ніякім родзе: „Народу было *гібель*“.

4. Выражэньне дзейніка прыметнікам і дзеяпрыметнікам.

Для выражэньня дзейніка асабліва часта ўжываюцца *прыметнікі і дзеяпрыметнікі*. Гэта аб'ясняецца блізкасьцю прыметніка да назоўніка йменнага, як з боку морфалёгічнага (зьмена ў родах, ліках і склонах), так і сваім матэрыяльным значэньнем. Абодва яны—назоўнік і прыметнік—азначаюць прыметы, што прыпісваюцца прадмету.

1) Звычайна ў ролі дзейніка выступаюць тыя прыметнікі, што ўжываюцца ў значэньні йменьнікаў, як, напрыклад: *соцкі, тысяцкі, дзесяцкі*, пры якіх назоўніка йменнага мысляць трудна, а таксама зусім новае слова „стайковы“ (вазьніца пры воласьці, што адбываў „стойку“—павіннасьць натураю, работаю) і словы: *паплаўнічы, упраўнічы, кіраўнічы*, а далей—прыметнікі з грэцкім суфіксам „іст“: *арганісты, алтарысты* (Арганісты і алтарысты на рукі ня чысты), *камуністы, сацыялісты, гімназісты, самінарысты, артысты* і падобн.

Сюды-ж належаць і прыметнікі, якія часта ўжываюцца без назоўнікаў іменных: *пазываты* (той, хто кліча на вясельле—хлопчык), *араты* (дзе *араты* плача, там жняя скача), *калека*, *хворы*, *нядужы*, *малады і маладая* (жаніх і нявеста), *стары і старая* (гаспадар і гаспадыня), *злоты*, *люты* (месяц) і іншыя.

2) Усе іншыя прыметнікі (якасныя і адносныя) могуць падмяняць назоўнік іменны і, значыць, быць дзейнікам толькі ў тых разох, калі пры іх лёгка мысліцца назоўнік іменны, напр.:

Чорны ў рыжага спытаў. Сухарукі яйкі краў, а бязногі даганяў. Бязрукі хлеб мясіў. Глухія ня ўсе чуюць. Сьляпыя ня ўсе бачаць. Багаты дзівіцца, чым худы жывіцца. Ня плаціць багаты, а плаціць вінаваты. Сьляпы дарогі не пакажа. Сьляпы сьляпу му не павадыр. Скупы два разы траціць. Свае бяды нікому не кажы, бо добры зьлякнецца, а злы насмяецца. Стары любіць сквар, а малады любіць холад. Жывы аб жывое і думае. Праворны ўсюды пасьпее. Скручаны, зьверчаны, па хаце скача (венік).

3) Бываюць такія сказы, дзе дзейнік раней называўся; тады прыметніку няма патрэбы яго называць, і ён сам становіцца дзейнікам напр.: У дзеда і бабы было тры сыны: *большы і селядоршы* былі разумныя, а *малодшы* быў дурань.

4) Дзейнікам бывае і ніякі род прыметніка ці дзеяпрыметніка, напр.:

Малое вялікаму завада. Чужое ня грэе. Забітае не варушыцца. Паломанае ня выпрастаецца. Пастаўлёна—благаслаўлёна.

5. Выражэньне дзейніка нязьменнай часьцінай мовы.

Дзейнікам можа быць кожная нязьменная часьціна мовы, калі яна становіцца на месца назоўніка йменнага.

1) У такіх сказах дзейнікам найчасьцей бывае *неазначальная форма* (інфінітыў). Напрыклад: *Шанавацца* кожнаму трэба. *Панаваць*—не гараваць. *Век зьвекаваць*—усяго павідаць. Важаком *быць*—трэба з мядзьведзем знацца.

Усе гэтыя прыклады можна і так разглядаць: дзейнік—неазначальная форма—зьяўляецца безасабовым сказам, злучаным з другім безасабовым сказам, які служыць выказьнікам да першага, напр.: „Панаваць, гэта значыць не гараваць“. Калі-ж узяць пад увагу, што неазначальная форма (інфінітыў) была некалі назоўнікам іменным, то гэта можна мысьліць так: „Панаваньне—не гараваньне“, як сказ з дзейнікам і іменнымі: *Слова—вецер, а пісьмо—грунт*.

2) Дзейнікам можа выступаць ня толькі інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова), але і кожнае слова, розныя выказы і нават цэлыя сказы з сваімі дзейнікамі, выказьнікамі і паясьняльнымі словамі, напр.: „*Хто дбае, той і мае*“—*народная прыказка*. У гэтым прыкладзе „хто дбае, той і мае“ зьяўляецца дзейнікам для далейшага: „народная прыказка“, бо мае граматычнае злучэньне ў спосабе злучэньня (*ёсьць народная прыказка*). Але сам па сабе гэты выказ „хто дбае, той і мае“ ня толькі ня дзейнік у граматычным разуменьні, а цэлы сказ і нават складаны сказ, зложаны з двух сказаў спосабам падпарадкаваньня; кожны гэты сказ мае свой дзейнік і свой выказьнік, а пры іх маглі быць розныя даданыя словы.

Розьніца паміж гэтым дзейнікам-сказам і дзейнікам-інфінітывам толькі тая, што першы дзейнік асабовы (мае свайго дзейніка), а другі, інфінітыў—безасабовы, бяз дзейніка. Але гэта не зьмяняе йстоты справы. Трэба памятаць, што неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў) вытварылася з назоўніка іменнага і некалі скланялася, як усе назоўнікі. І хоць неазначальная форма даўно ўжо страціла скланеньне (перастала скланяцца), але ў яе засталася адна такая

ўласцьі́васьць: яна падказвае нам адпаведнае паняццё, якое можа быць выражана ў форме дзеяслоўнага іменніка. Мы кажам, напрыклад, „панаваць“, „гараваць“, „хацець“, „цярпець“, і пры гэтым думаем: „панаваньне“, „гараваньне“, „цярпеньне“, „хаценьне“ і г. далей.

Вось гэтая ўласцьі́васьць неазначальнай формы падказваць нам назоўнік іменны робіць тое, што неазначальная форма дзеяслова зьяўляецца вельмі зручным (у пэўных зваротах мовы) падменьнікам назоўніка іменнага, не абарачаючыся, аднак, у назоўнік.

Такім парадкам, неазначальная форма (інфінітыў), не перастаючы быць дзеясловам, можа ў пэўных зваротах мовы выступаць дзейнікам, і ў гэтым значэньні яна пасвойму служыць падменаю назоўніка.

3) Калі іншыя нязьменныя часьціны мовы выступаюць дзейнікам, то яны таксама *падрабляюцца* пад назоўніка іменнага; пры іх заўсёды можна мысьліць які-небудзь назоўнік іменны, напрыклад: „слова“, „форма“, „частка“, „выказ“, „выклічча“ і г. далей. Прыклады:

Можна надвое варожа. Не паможа паном і „*сьвяты божа*“. *Няхай*—нядобры чалавек.

Сюды належаць у пераважнай большасьці сказы, што ўжываюцца ў мове граматычных падручнікаў, напрыклад: „*Хадзіць*—дзеяслоў неазначальнае формы“; „*Горш, балазей, мацней*—прыслоўі параўнальнае ступені“; „*Балазе*—прыслоўе ў форме назоўніка іменнага меснага склону (болага—дабро)“; „*Край*—можа быць прыназоўнікам, што кіруе родным склонам“ („Жыве край дарогі“); „*І*—злучнік і памацняльнае слова“.

У гэтых прыкладах словы: *хадзіць, горш, балазей* (болагі—добры; балазей—дабрэй), *мацней, балазе, край, і* ўзяты як прадметы, аб каторых ідзе гутарка, і дзеля таго яны выступаюць у ролі дзейніка—назоўніка іменнага.

Пры такіх дзейніках заўсёды мысьліцца які-небудзь назоўнік іменны. Калі гэты назоўнік стаіць навочна, то выказьнік-дзеяслоў прашлага часу дапасоўваецца з ім у родзе, напрыклад:

Словы „навідзець“ без адмоўя „не“ перастала ўжывацца. Злучнік „хоць“ вытварыўся з дзеяслова „хацець“. Слова „будучы“ было некалі дзеяпрыслоўем жаночага роду.

Калі ў такіх сказах назоўніка іменнага навочна няма, то выказьнік-дзеяслоў прашлага часу ставіцца у ніякім родзе.

Усё сказанае адносіцца і да выклічнікаў, прыставак, уставкаў, канчаткаў, карэньняў слоў, калі яны бяруцца дзейнікамі, напрыклад: *Куга*—выклічнік. *Раз, уз, су*—прыстаўкі. *Ць, ці, чы*—канчаткі неазначальнае формы дзеяслова. *Плет*—корань дзеяслова „плясьці“.

Уставіўшы ў такія сказы назоўнік іменны, дастанем такія формы: *Гуказлучэньне* „куга“ ёсьць выклічнік. *Гукі* „плет“ ёсьць корань неазначальнае формы дзеяслова „плясьці“. *Прыназоўнікі* „раз“, „уз“, „су“ служаць цяпер толькі прыстаўкамі.

Такім парадкам, нязьменныя часьціны мовы, а таксама асабовыя дзеясловы, могуць быць дзейнікамі толькі ў тых разох, калі яны прыроўніваюцца да назоўнікаў іменных.

§ 22. Спосабы выражэньня выказьніка.

Значэньне выказьніка ў сказе.

Выказьнік выражае прымету, якая вытвараецца прадметам або вынікае з прадмета. Зьмяшчальнікам выказальнасьці (прэдыкатыўнасьці) зьяўляецца дзеяслоў, як адзіная часьціна мовы, якая можа выразіць выніканьне прыметы.

Разгледжаныя раней (§ 9, 6) зачатачныя, як-бы эмбрыональныя формы сказаў, што складаюцца з ад-

наго толькі назоўніка йменнага (*Пожар!*), гэтаму не супярэчаць. Покі такія формы сказаў, як „*Пожар!*“ „*Даволі!*“, выражаюць нашае першае ўражаньне ці пачуцьцё, то яны абыходзяцца без дзеяслова; але калі гэтае пачуцьцё дойдзе да нашае сьвядомасьці, то яно ўжо выражаецца формай звычайнага сказу з дзеясловам: „пачаўся пожар“, „даволі цяпець“ і г. далей.

Такім парадкам, хоць у іншым сказе няма навочнага дзеяслова, але ён мысьліцца або, прынамсі, адчуваецца быцьцё дзеяслоўнасьці; часам гэта дзеяслоўнасьць не пасьпела толькі напоўніцца пэўным зместам, каб выразіцца словам, як у наступных прыкладах:

„А каб цябе!“ „А бадай цябе!“ „Сонца за лес, крыкса за лес, а дзіцяці спаць“. „Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай“. „Зяец як дасца аб пень *дый дагары нагамі*“. „Кінуў ён мяшок, а сам *наўцекі*“. „Мядзьведзь з дуба далоў *ды якраз на ваўка*“. „Гарыць сабе павуціньнэ, а *салома хоцьбы што*“.

Сувязь дзеяслоўнага выказьніка з дзейнікам выражаецца дапасаваньнем асабовых канчаткаў дзеяслова з дзейнікам—назоўнікам іменным.

І. Ф о р м ы в ы к а з ь н і к а.

Выказьнік можа быць: 1) *просты*, 2) *сустаўны* і 3) *падвойны*.

1) **Простым выказьнікам** называецца такі, што выражаецца *адным дзеясловам* у васабовай форме. У пераважнай большасьці гэта асабовы дзеяслоў (я *чытаю*, мы *косім*, пастух *трубіць*), але бываюць выпадкі, калі просты выказьнік выражаецца неазначальнай формай дзеяслова (Нідзе агню *ня відаць*).

Асабовая форма дзеяслова можа быць *складанаю*, напрыклад, тая, што складаецца з дапаможнага дзеяслова „*быць*“ у васабовай форме і неазначальнае формы (інфінітыва) другога дзеяслова (будучы *складаны час*), напрыклад: „буду чытаць“, або тая, што зложена

з дапаможнага дзеяслова „стаць“ у форме прошлага часу і неазначальнае формы другога дзеяслова (прошлы час складаны: *стаў бараніцца, сталі касіць*).

Усе такія складаныя формы становяць *просты* выказнік, бо тут сустаўныя часьці так цесна зьліты ў нашай сьвядомасьці, што твораць адно цэлае, адну пэўную граматычную форму, напр., форму будучага часу дзеясловаў незакончанага трываньня ці прошлага складанага.

2) **Сустаўным выказнікам** называецца такі выказнік, што выражаецца двума словамі: адно з гэтых слоў—дзеяслоў—сувязь у васабовай форме, якая ў цяперашнім часе часта прапускаецца, а другое слова—скланяльная часьціна мовы: назоўнік іменны або прыметнік ці дзеяпрыметнік. Скланяльныя словы ў сустаўным выказніку канечна стаяць у *назоўным* склоне. Гэты другі назоўны склон, у якім стаіць скланяльная частка сустаўнога выказніка, называецца *другім назоўным*, бо ў першым назоўным стаіць дзейнік. Напрыклад: Чужая сіла—*асіна*. Прымусная работа *самая цяжкая*. Дзень *быў хмурны*. Я *буду рад*. Пасьледкі *едкі*. Зелена—*молада*. Мы *былі здзіўлены*. Поле *было пакрыта* копамі. Тут *будзе пабудована* школа.

Другі назоўны склон сустаўнога выказніка якраз і выражае сабою прымету, якая прыпісваецца дзейніку. Выніканьне прыметы з дзейнасьці прадмета-дзейніка або трывальнасьць прыметы азначае дзеяслоў, што ўваходзіць у склад сустаўнога выказніка.

Дзеля таго, што прымета, якая прыпісваецца дзейніку, выражаецца другім назоўным склонам назоўніка іменнага, прыметніка ці дзеяпрыметніка, то на долю дзеяслова ў сустаўным выказніку застаецца толькі чыста формальная роля—азначаць адносіны такой прыметы да дзейніка, або зьвязваць прымету з дзейнікам. У простым выказніку гэтая сувязь прыметы (дзеянья ці стану) з дзейнікам выражаецца дапасаваньнем дзеяслова да дзейніка ў ліку і асобе, і тое, што ў простым выказніку выпаўняецца асабо-

вымі канчаткамі дзеяслова, робіць увесь дзеяслоў у сустаўным выказніку. З гэтае прычыны дзеясловы сустаўнога выказніка або ня маюць ніякага матарыяльнага зьместу (Ён *стаў* разумны), або маюць вельмі аслабленае значэньне (У маркоце дзень *здаецца* вялікі). Дзеля гэтага яны называюцца сувязьцю і вельмі часта прапускаюцца, асабліва сувязь „ёсьць“ (цяперашняга часу), напр.: *Першае дзіцятка—панятка. Ён хворы. Мы рады. Школа пабудована.*

Але калі сувязь прапускаецца, то гэта ня значыць, што яна зьнікае: зьнікла толькі яе гукавая форма, г. зн., яна не называецца, але мысьліцца. Адсутнасьць гукавай формы сувязі служыць у такіх разох спосабам выразіць цяперашні час. Калі мы скажам, напрыклад: „Ён быў купец“, „Ён быў хворы“, то гэта—прошлы час; калі скажам: „школа будзе пабудована“, то гэта—будучы час; а калі няма ні „быў“, ні „будзе“, то гэта цяперашні час. Значыць, здсутнасьць гукавой формы для сувязі мае асобнае граматычнае значэньне, становячы пэўную сынтаксічную форму. Значыць, ня выражаная сувязь („ёсьць“) на дзеле тут ёсьць: яна мысьліцца.

Бываюць, аднак, выпадкі, калі сувязь „ёсьць“ называецца, напр.: „Граматыка ёсьць навука аб слове“. „Стараннасьць ёсьць канечная ўмова ў кожнай пільнай справе“. Але гэта звароты кніжныя; звычайная, разгаворная мова больш любіць звароты бяз „ёсьць“. Часта, заместа „ёсьць“, ставіцца займеньнік „гэта“; мы кажам, напрыклад: „Стараннасьць—гэта канечная ўмова...“; займеньнік „гэта“ ў такіх разох становіць сабою *прыдатак да дзейніка*, а разам з тым падмяняе неназваную сувязь.

3) Падвойным выказнікам называецца такі выказнік, што выражаецца двума дзеясловамі; адзін дзеяслоў мае асабовую форму, а другі—неазначальную форму (інфінітыў),—прычым, першы не належыць да „дапаможных“ дзеясловаў, напр.: *хачу вучыцца, перастаў ленавацца, пайшлі піць, прашу пазычыць* і г. далей.

У падвойным выказьніку ясна выступаюць два мамэнты, якія ня зьліваюцца ў адну дзеяслоўную форму, як гэта бывае ў складанай форме будучага ці прошлага часу, бо асабовы дзеяслоў — не дапаможны, хоць і тут ён часта ня мае поўнага матарыяльнага значэньня, напрыклад: „стаў ленавацца“; тут дзеяслоў „стаў“ азначае зусім ня тое, што ў сказе „ён *стаў* на стол“.

Адрозьніваюць два віды падвойнага выказьніка: 1) адзін від—гэта той, дзе неазначальная форма (інфінітыў) адносіцца да тае самае асобы, каторая выражана асабовым дзеясловам, напр.: *баюся спазьніцца*, г. зн., баюся, каб я не спазьніўся; 2) другі від—гэта той, дзе неазначальная форма адносіцца да другой асобы, каторая выражана *дапаўненьнем*, а не асабовай формай дзеяслова, напр.: *прашу вас зайсьці да мяне*, г. зн., прашу, каб *вы* зайшлі да мяне; *дапаўненьне* ў такіх разох часта мысьліцца само сабою, напр.: *прашу не гаманіць*, г. зн. „прашу, каб *вы* не гаманілі“.

У падвойным выказьніку часта першая частка, што звычайна выражаецца дзеясловам у васабовай форме, становіць сабою *сустаўны* выказьнік, напр.: „*Рад любаватца* я кветкай убогай“; тут першая частка падвойнага выказьніка *сустаўная*: „*ёсьць рад*“.

А нарэшце трэба памятаць, што няма выказьніка без асабовага дзеяслова, за выключэньнем тых разоў, калі ён выражаны інфінітывам.

II. Выражэньне выказьніка ў асабовых сказах.

А. Выражэньне простага выказьніка.

Звычайным выказьнікам бывае *дзеяслоў у васабовай форме*. Асабовы дзеяслоў найлепей і навочней в ражае прымету чыннасьці дзейніка, напр.: У школу заўтра *пойдзе* іх сыноч Ігнатка. Няпрыветна цераз вокны ночка *пазірае*.

1. Выказьнік аднаго кораню з дзейнікам. У беларускай мове часта выказьнік выражаецца дзеясловам аднаго кораню з дзейнікам, напр.: *Да ўжо вечар вечарэе. Гром грыміць. Званы звоняць.*

2. Просты выказьнік з дзеясловам-прыдаткам. Часта просты выказьнік выражаецца двума рознымі дзеясловамі, але такімі, што азначаюць адно й тое самае дзеянне, напр.: *Пакінь, дзеванька, думаць-гадаці, пашлі дзевачак краскі рваці. Пацяклі-паплылі за гадамі гады (Я. Куп.). Падханілі-ўзялі гусляра-старыка, павялі-панясьлі на загубу (Я. Куп.).*

Такія выказьнікі, зложаныя з двух дзеясловаў, каб дакладней выразіць пэўнае дзеянне, падобны да падвойных назоўнікаў іменных, як *траўка-мураўка, папараць-кветка, салавей-птушка, песьня-весьялушка, вясельле-разгул, пацеха-забава, рыба-плотка, хвоя-веліч* і інш.

У такіх простых выказьніках другі дзеяслоў можна разглядаць, як прыдатак да першага. Часам такі падвойны просты выказьнік разьбізаецца дзейнікам, напр.: *Ой ляцелі гусі з Беленькае Русі, селі яны палі на ціхім Дунаі (п.).*

3. Просты выказьнік-дзеяслоў выражае: 1) асобу, 2) лік, 3) час, 4) лад, 5) стан, 6) трываньне. Гэтыя дзеяслоўныя формы трэба разгледзець паасобку.

1) Выражэньне асобы. Зьмена ў асобах—істотная асаблівасьць дзеяслова; гэта яго ўласьцівасьць, якую ён розніцца ад іншых зьменных часьцін мовы.

Асоба вызначаецца дзейнікам, які або выражаецца асобным словам, або мысьліцца, напр.: *Калёсы тарахцяць. Уся сямейка сьпіць ды спачывае. Буду цябе сеч-рубаць (тут мысьліцца „я“).*

Асоб—тры для адзіночнага і множнага ліку (*я—мы, ты—вы; ён, яна, яно—яны*), але калі прыняць пад увагу яшчэ неазначальна-асабовыя сказы, напр.: *„Дзе п'юць, там і льюць“*, і безасабовыя сказы, то

можна мысьліць чацьвертую асобу—неазначальную і пават пятую—уяўную (*Сьвітае. Грыміць. Разьвідняецца*).

Але для гэтых асоб (неазначальнай і ўяўнай) дзеясловы ў нашай мове ня маюць асобных формаў, і, такім парадкам, застаюцца толькі *тры* асобы для адзіночнага і множнага ліку.

Асабовыя канчаткі адказваюць дзейніку-асобе, каторая гаворыць (*я—мы*), або да каторай гавораць (*ты—вы*), ці пра каторую гавораць (*ён, яна, яно—яны*).

1) Калі дзейнік абнімае розныя асобы, то выказнік ставіцца ў множным ліку: Ані я, ані ты *ня ўмееш* работы. Маці ваша і вы *застанецеся* сіратамі. Твой швагра і я *ведаем* гэта даўно.

2) Не дапасуецца ў асобе з дзейнікам толькі дзеяслоў „ёсьць“, які можа ўжывацца ў розных асобах і ліках, напр.: *Я ёсьць* адзін у хаце. Ня *ёсьць ты* сілёп. Вучні *вы ёсьць*, і вучыцца вам трэба.

3) У разгаворнай мове, калі асабовы займеньнік „ты“ падмяняецца словамі „ягомасьць“, „імасьць“, „вашаць“ і інш., то ўжываецца 3-я або 2-ая асоба (бач § 20. II. 2).

4) Калі асоба, каторая гаворыць, перадаючы чужыя словы, хоча паказаць, што гэта словы не яго, а іншай асобы, то ўжываецца асобная дзеяслоўная форма 3-й асобы адзін. ліку цяперашняга часу—„кажа“ (у старасьвецкай кніжнай мове—„дзеі“); я, *кажа*, даўно гэта ведаў. Пойдзем, *кажа*, на раздабыткі. Я *дзе* наўперад гэта ведаў.

Гэтыя дзеяслоўныя формы могуць стаяць пры ўсіх асобах.

2) **Выражэньне ліку.** Лік, у якім ставіцца асабовая форма дзеяслова, таксама вызначаецца дзейнікам, нагр: Ні бацька мой *ня курыў*, ні дзед *ня курыў*—усе маё сродзічы *ня курылі*.

1) Пры дзейніку парнага ліку ў сучаснай мове, як і даўней, выказьнік звычайна ставіцца ў адзіночным ліку або ў множным, напр.: *Было дзьве хаце.*— *Былі дзьве хаце. Было ў бацькі тры сыны.*—*Былі ў бацькі тры сыны.*

Калі ў такіх разох выказьнік ставіцца ў адзіночным ліку, то вытвараецца *безасабовы* сказ, бо няма дапасаваньня выказьніка з дзейнікам, напр.: *„Прайшло тры годы“*—безасабовы сказ.

2) Пры дзейніку, выражаным назоўнікам іменным, што мысьліцца, як зборны, выказьнік даўней ставіўся звычайна ў множным ліку, асабліва, калі размова йшла аб прадметах жывых, напр.: *Засьпявайце яму ўся зямля!* Цяпер такія звароты сустракаюцца вельмі рэдка: Няхай нас *воласьць разьбяручь:*

3) Дзеяслоў „ёсьць“ ставіцца пры адзіночным і множным ліку, напр.: *Ёсьць* зубы, да хлеба няма да губы. *Ёсьць* тут бацька і матка, брацьця і сёстры, дзялзькі і дзядзіньні, суседзі блізкія і дальнія, мужы статэчныя, бабкі запечныя, дзеткі заплечныя.

4) Звычайна выказьнік дапасоўваецца з дзейнікам у ліку. Ад гэтага палажэньня здараюцца такія адступленьні:

а) выказьнік ставіцца ў адзіночным ліку пры некалькіх дзейніках у тых разох, калі выказьнік стаіць перад дзейнікам; дапасаваньне тут бывае з бліжэйшым дзейнікам, напр.: *Вісіць шапка* з паяском.

Сюды належыць форма адзіночнага ліку выказьніка пры назоўніках лічэбных, калі выказьнік стаіць перад лічэбнікам, напр.: *Ідзе дванаццаць* малайцоў. *Расьце шэсьць* дубоў.

Але пры лічэбніках можа быць і множны лік, напр.: *Выбягаюць дванаццаць* разбойнікаў. *Стаяць дзьве* дзяўчыны.

б) Пры дзейніку адзіночнага ліку выказьнік становіцца ў множным ліку, калі пры дзейніку стаіць другое слова ў творным склоне з прыназоўнікам „з“ (якое лёгка падмяняецца назоўным склонам з „і“), напр.: Тады пераехаў ён да першае жонкі, і там па гэты дзень з *сваімі сынамі жывуць*. Сын з нявесткаю *пасварыліся*.

Але ў такіх разох множны лік не канечны: можа стаяць і адзіночны лік, напр.: *Жыў сабе дзед з бабай. Ішоў дзядзек з дзядыхай*—знайшлі мех з грачыхай. *Ішоў лысы* з пляшывым—знайшлі яны грэбень.

в) Пры выражэньні пашаны да асобы выказьнік ставіцца ў множным ліку пры дзейніку адзіночнага ліку, напр.: *Стойце, дзядзьку*,—не пад'яжджайце! Мая *мама паехалі ў госьці*.

г) Пры дзейніку множнага ліку выказьнік, выражаны загадным ладам, можа стаяць і ў адзіночным ліку, напр.: *Давай усе ўцякаць. Давайце гуляць у жмуркі! Здрастуй, коні!*

У вапошнім прыкладзе слова „здрастуй“, як і „дзякуй“, перастала мысьліцца загадным ладам ды абярнулася ў прыслоўе.

3) **Выражэньне часу.** Апрача асобы і ліку, дзеяслоў-выказьнік можа выражаць яшчэ *часы*, г. зн., адносіны дзеяньня к мамэнту мовы; падчас гэтыя адносіны бываюць уяўныя. Часоў у сучаснай беларускай мове *тры*: 1) цяперашні, 2) прошлы і 3) будучы.

1) *Цяперашні час* звычайна азначае дзеяньне або стан, што адбываецца ў мамэнт мовы. Але форма цяперашняга часу ад дзеясловаў закончанага трываньня ўжо даўней ужывалася для азначэньня *наступнага* дзеяньня; дзеля гэтага часы цяперашні і будучы часта зьмешваюцца (*дапасуюцца*—будуч. час, напр., і *дапацоўваюцца*—цяперашні час). Потым, ёсьць такія дзеяньні і станы, што адбываюцца *цяпер*—у мамэнт мовы, адбываліся так і раней і будуць так адбывацца;

гэта значыць, яны азначаюць зьявы пастаянныя. Бываюць выпадкі, калі дзеянні (зьявы) прошлага часу мы так жыва перадаем, усё роўна як-бы яны адбыліся перад нашымі вачыма *цяпер*, у гэты момэнт. Дзеля гэтага ў ужываньні *цяперашняга* часу можна адзначыць наступныя асаблівасці:

а) Цяперашні час ужываецца для азначэння дзеяння *трывальнага*, якое пачалося не ў момэнт мовы ды яшчэ ня скончылася; асабліва гэта адносіцца да дзеясловаў значэння *шматразовага*, напр.: *Хто мяняе*, у таго хамут *гуляе*. Хто да розуму *ўдаецца*, таму і розум *дае*.

Для памацэння дзеяння часам дапускаецца паўтарэнне дзеяслоўнае формы, звычайна ў 3-й асобе,—прычым другі дзеяслоў бывае яшчэ з прыстаўкаю, напр.: *хваліць выхваляе*, *кляне праклінае*.

б) Цяперашні час ужываецца заместа будучага; дзеясловы: *дам*, *куплю*, *сяду*, *кіну*, *жаню*, *раджу* ужываюцца і ў цяперашнім, і ў наступным часе, напр.: *Дам хлеба—скокні да неба*. *Купіць куплю*, але табе ня *дам*. Наўперад *кончым* работу, а ўвосень *жаню сына*. У гародзе ячмень *родзіць*.

в) Цяперашні час ужываецца заместа прошлага, каб прыдаць мове большай жывасці (несапраўдны цяперашні час), напр.: *Едуць* яны, *едуць*, ажно *бяжыць* мышка. *Ідуць* яны, *ідуць*, ажно на дарозе хатка *стаіць*. *Ехаць*, дык *ехаць*, тады *абнімае* іх цёмная ноч. *Ісьці* яму, *ісьці—выходзіць* на палянку. Як *бегчы*, дык *бегчы*, як *бегчы*, дык *бегчы—прыбягае* ён на палянку.

У двух апошніх прыкладах мы бачым незначальную форму ў значэнні прошлага часу. У наступных прыкладах у значэнні прошлага часу знаходзім форму загаднага ладу: Як *бяжы* яны, *бяжы—прыбягаюць* да рыбака. *Едзь* яны, *едзь—стаіць* крыніца. *Бяжы* яны, *бяжы*, *бягуць і валяцца*, сонца *пячэ*, сон *мориць*.

Як бачым, некаторыя з гэтых прыкладаў цікавы яшчэ і тым, што тут паўторнасьць прашлага дзеяньня, якое адбывалася раней таго момэнта, калі аб ім гаворыцца, выражаецца: а) формай дзеяслова цяперашняга часу, б) перадаецца таксама паўтарэньнем неазначальнай формы і нават формай загаднага ладу.

2) *Будучы час* азначае, што дзеянне ці стан наступіць або адбудзецца пасля таго момэнта, калі аб гэтым гаворыцца (*буду чытаць, напишу, прачытаю*).

Часам будучы час (у форме цяперашняга часу дзеясловаў закончанага трываньня) ужываецца заместа прашлага, калі трэба выразіць шпаркасьць і навочнасьць дзеяньня, напр.: Як *трэсьнецца* лбом аб вушак, дык аж іскры пасыпаліся. Хлопец узьлез на стрэху ды як *шпурне* той кораб на землю!

3) *Прошлы час* ад „узяць“ пры злучніку „ды“ часам дадаецца да другога прашлага часу, напр.: *Узялі ды сталі* яго есьці. *Узяў ды спаліў*.

а) Калі трэба выразіць дзеянне, што адбылося скора і толькі адзін раз (аднаразовае трываньне), то ўжываюцца асобныя дзеяслоўныя формы, якія можна назваць дзеяслоўнымі выклічнікамі, напр.: Дык *заяц бабух* у воду. Дык ён са страху *бух* вобземлю. А кроў *кап, кап* яму на твар. Тады ён *шчуп* сябе за голаў, аж у яго шапкі няма.

б) Часам форма прашлага часу ўжываецца для выражэньня загаднага ладу (*пашоў вон!*).

в) Запрошлы час у сучаснай мове зусім перастаў ужывацца; толькі ў рэдкіх выпадках знаходзім яго адбітак, напр.: *Жыла была* сабе раз адна мачыха. Раз *пасьвіла* яна *была* гусі на выгане. Ён раз *напісаў быў* вялікае апавяданьне.

Сюды-ж трэба аднесці і звароты з словам „бывала“, напр.: *Бывала хадзілі* мы ў лес у грыбы. *Пазірае бывала* на сонейка ды цешыцца. *Пойдзе быва-*

ла на поле, сядзе на мяжы ды замысьліцца. *Бывала сьмяецца, гуляе ды песьні сьпявае.*

У вапошніх трох прыкладах стаіць форма цяперашняга часу („пазірае“, „пойдзе“, „сядзе“, „сьмяецца“) заместа прошлага часу („пазірала“, „пайшла“, „сядзела“, „сьмяялася“).

г) Цікавую асаблівасьць становіць такое ўжываньне прошлага часу: Пад акном белая бяроза тоненька *зв'іхнулася* (=тоненька ёсьць, зв'іхнулася ёсьць). Мой муж нядуж *паехаў* на рэчку (=нядуж ёсьць, паехаў ёсьць).

Такія звароты ў мове аб'ясняюцца тым, што даўней форма сучаснага дзеяслова прошлага часу мысьлілася прыметнікам ды станавіла сустаўны выказнік з дзеясловам „ёсьць“.

Сустракаюцца падобныя звароты, дзе на месцы формы дзеяслова прошлага часу стаіць цяперашні час, напр.: А я, млада, утамілася—ледзьве *йду*.

4) Выражэньне ладоў. Асоба, лік і час дзеяслова ўстанаўляюць сувязь дзеяслоўнае прыметы з дзейнікам (суб'ектам), але дзеяслоў мае яшчэ такія формы, што выражаюць і *якасьць* гэтай сувязі або адносіны паміж дзеяслоўнай прыметай і дзейнікам; іначай кажучы, дзеяслоў мае яшчэ такія формы, што могуць выражаць: 1) просьбу, загад, перасьцяродгу або вымаганьне тае асобы, каторая гаворыць,—прычым, такая форма паказвае другую асобу, да каторай зьвернена гэтая просьба, загад, перасьцярога ці вымаганьне; 2) жаданьне ці пажаданьне, каб тое ці іншае дзеянне або стан адбыліся, або якую-небудзь умову, пры якой можа адбыцца дзеянне ці стан, а таксама мэту або залежнасьць аднаго дзеяння ад другога і г. далей.

Такая ўласьцівасьць дзеяслоўнай формы выражаць загад, просьбу, умову ці што падобнае называецца *ладам*. Згодна з гэтай уласьцівасьцю дзея-

слоўнае формы, ладоў можа быць толькі два: *загадны* і *ўмоўны*, але адрозьніваюць яшчэ і *абвесны* лад.

1) *Абвесны лад* ня ёсьць граматычны лад, бо тая форма дзеяслова, якую мы называем абвесным ладам, не выражае тэй уласцівасьці, аб якой гаварылася вышэй (загаду ці ўмовы). Пад „абвесным ладам“ разумеюць усе формы дзеяслова, якія не выражаюць таго, што павінен выражаць лад,—а лад павінен выражаць загад, просьбу, перасьцярогу, умову, пажаданьне ці што падобнае, значыць, „абвесны лад“ гэта, так сказаць, адмоўны, уяўны, *нібы* лад, напр.: *кажу, чытаю, чытаеш, чытае, прыдзем, пайшлі, гулялі, непакоішся, цалаваліся* і г. д.

Абвесны лад толькі 1) *ўстанаўляе* факт прыналежнасьці дзеяньня ці стану (дзеяслоўнай прыметы) да дзейніка (суб'екта) ў часе цяперашнім, будучым і прошлым, напр.: *Будзе* пара—*вырасьце* трава. *Ідуць* яны, *ідуць*, ажно на дарозе *стаіць* хатка. Сонца блеск свой *апусьціла* на зямлю з высот,—або 2) *адмаўляе* гэтую прыналежнасьць да дзейніка ў цяперашнім, будучым і прошлым часе: *Ня бачыць* сава, якава сама. На бітай дарозе трава *не расьце*. Я *іх ня ваблю* сваёю красою.

З гэтых прыкладаў мы бачым, што формы абвеснага ладу (*будзе, вырасьце, ідуць, стаіць, апусьціла; ня бачыць, не расьце, ня ваблю*) не азначаюць залежнасьці дзеяньня ад волі тае асобы, што гаворыць (як форма загаднага ладу), або ад некае ўмовы ці якіх пабочных прычын (як форма ўмоўнага ладу).

Формаі абвеснага ладу, асабліва ў злучэньні з тымі ці іншымі дапаможнымі словамі, можна часткаю выразіць і іншыя лады, аб чым будзе гаварыцца ніжэй пры разглядзе загаднага і ўмоўнага ладу.

2) *Загадны лад* выражае загад, просьбу, перасьцярогу ці што падобнае. Гэты лад вызначаецца тым, што паказвае дзьве асобы: *адна асоба*—ая, што просіць, загадвае, вымагае, і *другая асоба*, да каторае

першая зварачаецца з просьбай, загадам, вымаганьнем ці перасьцярогай. Гэтаю першаю асобай зьяўляецца тая, што гаворыць („я“) у вадзіночным ліку; другою асобай зьяўляецца або другая асоба абодвух лікаў („ты“, „вы“) або другая асоба адзін. і множнага ліку разам з першаю адзін. ліку, або, нарэшце, трэцяя абодвух лікаў („ён“, „яна“, „яно“, „яны“), напр.: „падай!“ „падайце!“—азначае, што „я“ (першая асоба адзіночнага ліку) прашу (загадваю, вымагаю...), каб „ты“ падаў, каб „вы“ падалі; „хадзем!“—азначае, што „я“ (асоба, што гаворыць) прашу (вымагаю, патрабую...) „каб „ты“ або „вы“ пайшлі разам са мною; „нясеце!“—азначае, што „я“ патрабую, прашу, вымагаю, каб „вы“ няслі; хай або няхай ідзе, ідуць!—азначае, што „я“ прашу, патрабую..., каб „ён“, „яна“, „яно“ або „яны“ пайшоў, пайшла, пэйшло, пайшлі.

а) Загад выражаецца як формамі загаднага ладу, так і другімі формамі (абвеснаю і неазначальнаю).

У сучаснай беларускай мове формаў загаднага ладу толькі тры: 2-ая асоба адзіночнага ліку (*пішы, нясі, кінь, рэж, дай, прамоў*), 1-ая асоба множн. ліку (*пішэм, нясем, кіньма, дайма*) і 2-ая асоба множн. ліку (*пішэце, нясеце, кіньце, дайце*).

3-я асоба адзіночнага і множнага ліку ў загадным ладзе ня мае свае формы; яна выражаецца апісова—абвесным ладам з дапаможнымі словамі „хай“ або „няхай“, напр.: *Няхай будзе так! Хай пачуюць, як сэрца начаі аб радзімай старонцы баліць! (М. Багд.). Няхай плачам у сіняй далі песьня разальлецца! (Я. Кол.)*

Поплеч з „хай“ і „няхай“ ужываецца „бадай“, „проша“, напр.: *А бадай яно згарэла! Бадай яно згарыць! Бадай цябе цяміла! Проша, музыканце, перастаць іграць: будзем княгіню благаслаўляць.*

У рэдкіх выпадках 3-я асоба адзіночнага ліку можа выражацца формай 2-ой асобы адзіночнага ліку, напр.: *І выбраў-жа—спалі яго сьнег!—месца прыўдалае (Т. Гушча).*

1-ая асоба множн. ліку таксама можа быць выражана формай тае самае асобы абвяшчальнага ладу цяперашняга і будучага часу ў тых разох, калі ня бывае прыметы загаднага ладу— „э—е“ пад націскам, напр.: Ну, *пойдзем* да хаці! Сядзьма радком, *пагаворым* ладком.

б) Апроч тых выпадкаў, калі абвеснаю формаю выражаецца загадны лад пры адсутнасці формы для загаднага ладу, бываюць здарэнні, калі форма абвеснага ладу ўжываецца з асобнай мэтай: гэта—калі хочуць выразіць дзеянне, якое канечна павінна адбыцца. У такіх разох ставіцца форма будучага, а найчасцей цяперашняга часу закончанга трывання, напр.: „*Прыдзе* каза да майго ваза! Заўтра ты сам *напросіш* у мяне!“ Тут сама інтонацыя голасу паказвае на ўпэўненасць у тым, што дзеянне канечна адбудзецца.

Для азначэння пажадання, якое канечна павінна адбыцца, часам ужываецца форма прошлага часу, напр.: „*Пашли* вон“ *Пашоў* вон, цюцька!“ Сюды трэба аднесці і слова „далібог“=*далей бог*.

Для выражэння няпэўнасці ў сваім пажаданні часта пры абвесным ладзе ставіцца слова „дай“—форма загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку, напр.: „*Дай* паначую“, думае падарожны.

Для выражэння загаду або забароны, заместа формы загаднага ладу, можа ўжывацца неазначальная форма, напр.: *У лес не хадзіць*, грыбоў ня збіраць. Вам тут, галкі, *не сядець*. *Насіць ім, не перанасіць!*

в) Разгледжаныя выпадкі становяць выражэнне загаднага (і часткаю пажадальнага) ладу формамі абвеснага, а ў некаторых разох неазначальнай формай. Але звычайна загадны лад у беларускай мове выражаецца сваімі ўласнымі формамі, напр.: *Уцякайма* заўчасу! Казьляткі-дзеткі, *адчынецся!* *Не сядзі*, дзіцятка, бокам: тут табе не нарокам! *Падступецся* бліжэй, *пакланецся* ніжэй! *Ня траціце* марна часу! *Прысядзьма*, сапачыньма:

Хлопчыкі-малойчыкі, *кладзеце* чырвончыкі! *Хадзем* да дому!

Часта форма адзіночнага ліку загаднага ладу ўжываецца пры ўсіх асобах, напр.: *Давай* усе ўцякаць! *Здароў* у хату! кажа ён: што ў вас новага? Ну, *выні*, хлопцы!

г) Калі загадны лад можа выражацца абвесным ладам і нават неазначальнай формай, то можа быць і наадварот: форма загаднага ладу можа стаяць на месцы іншых ладоў, напр.: Тры дні *ні пі, ні еж* і з хаты *ня лезь*.

Асабліва гэта бывае ў тых разох, калі надаецца большая жывасць мове, напр.: Тады назьбіралася іх багата, і ваўкі *давай* *пытацца* ў ваўка. Пакідаюць мужыкі і бабы вілы і граблі ды *давай* *скакаць*.

У гэтых прыкладах слова „давай“ лёгка падмяняецца словам „сталі“.

д) Форму загаднага ладу на месцы абвеснага знаходзім у такіх, напр., разох: *Плыві* яны, *плыві*—пераплываюць на той бок. *Судзі* яны, *судзі*—прысудзілі пану сьмерць. Ідзе раз музыка цераз лес, а чэрці *і нашлі* на яго ваўкоў. Адкуль *ні вазьміся*—цэлая чарада ваўкоў вот так і садзіць на яго (з казкі).

е) Больш пашырана другая асаблівасць—ужываньне на месцы цяперашняга і прошлага часу *неазначальнае* формы.

Неазначальную форму на месцы формы абвеснага ладу знаходзім у такіх прыкладах, дзе паўторнасьць неазначальнае формы (інфінітыва) азначае трывальнасьць дзеяньня: Вот яны як *ісьці, дык ісьці, як ісьці, дык ісьці*—сустракаюць таго падарожнага. *Ехаць, дык ехаць*, тады абнімае іх цёмная ноч.

3) *Умоўны лад* вытвараецца прылучэньнем часткі „бы“ пасьяля зычнага або „б“ пасьяля галоснага (пра-

славянське „бых“) да формы прошлага часу і да незначальнае формы, напр.: я *хацеў-бы*, *ён сказаў-бы*, *мы не маглі-б*; мы прышлі, *каб памагчы*; *спытаць-бы* і т. далей.

Гэтая частка „бы—б“ можа стаяць ня толькі пры дзеяслове, а і пры іншых словах у мове, напр.: „*Я-б гэтага не патрапіў зрабіць*“. У злучніку „каб“ гэтая частка зраслася з ім.

Умоўны лад выражае:

а) Пажаданьне з выражэньнем няпэўнасьці ў гэтым пажаданьні і некаторай небясьпекі: *Я прасіў-бы вас... Згарэла-б яно лепей. Толькі-б не спазьніцца.*

б) Умову або прычыну дзеяньня ці залежнасьць аднаго дзеяньня ад другога: *Каб воля, знайшоў-бы сабе поле. Каб ня ежка ды не адзежка, дык была-б грошай дзежка.*

в) Пажаданьне, якое ня можа адбыцца: *Каб цябе рак убрыкнуў! Каб ён так з носам быў!*

Сюды належаць: народная бажба, клятва, праклёны, што складаюцца ў пераважнай большасьці з пажаданьняў, адбыцца якія ня могуць: *Каб ты так з духам быў, як гэта праўда! Каб ты не даждаў! Каб я да дому не дайшоў!*

г) Асабліва часта ўмоўны лад ужываецца ў сказах умоўных, напр.: *Каб быў чаўнок, пераплыў-бы на дзянёк. Калі-б меў сілу, то і за лужай знайшоў-бы сабе ніву. Былі-б набразгачыя, а памагачыя будуць.*

У такіх разох умоўны лад можа выражацца загадным ладам, хоць вельмі рэдка, напр.: *Здаецца, пасадзі дзіця на поле, то і тое вырасьце. Паслухайся, ён мяне ды ня еж гэтага, быў-бы здароў.*

д) Калі абазначаецца простая ўмова, пры якой дапускаецца пэўнае дзеяньне, то, заместа ўмоўнага ладу, можа стаяць форма цяперашняга і будучага часу, напр.: *Калі поле троіш, то хлеб кроіш. Калі*

будзеш трэсца, то і хлеб будзе есца. Як такое жыцьцё, то лепш сьмерць.

Таксама форма ўмоўнага ладу стаіць у некаторых уступальных сказах: *Няхай-бы яны пагасьцявалі-б дзень-два, а то другая нядзеля йдзе.*

е) Умоўны лад знаходзім у некаторых відах даданных сказаў (аб чым гутарка будзе ніжэй), што выражаюць мэту або, наагул, паясьняюць дзеяслоў; у такіх разох „бы“ найчасцей стаіць пры злучніку, якім пачынаецца сказ, або пры іншым слове, напр.: *Каб знацьцё, што ў кумы піцьцё, то сам-бы пайшоў і дзетак павёў.*

У сказах мэты пасья злучніка „каб“ пры аднолькавых дзейніках у васноўным і даданным, у вапошнім дзеяслоў ставіцца ў неазначальнай форме, напр.: *Каб скарэй зайсьці да дому, я пайшоў агародамі.*

ж) Частка „бы“ (але не скарочаная „б“) можа падвойвацца, напр.: *Каб воля, знайшоў-бы б сабе поле. Каб быў чаўнок, пераплыў-бы б на дзянэк.*

5. Выражэньне станаў. Прымета, што абазначаецца дзеяслоўнаю формай, можа быць у розных адносінах да дзейніка. Гэтыя розныя адносіны дзеяслоўнае прыметы да свайго дзейніка выражаюцца формамі *станаў*.

Паказальнікам стану зьяўляецца вінавальны склон зваротнага займеньніка „ся“ (ць+ся=ца, пасья галоснага=„ца“). Гэты зваротны займеньнік вінавальнага склону ў стараславянскай форме „ся“, злучаны з дзеясловамі пераходнага значэньня, паказвае, што дзеянне зварачаецца на самога дзейніка. Даўней такія дзеясловы мысьліліся, як пераходныя, а „ся“ было простым дапаўненьнем (кіроўным словам). Потым займеньнік паступова траціў сваё рэальнае значэньне ды абярнуўся ў дзеяслоўны суфікс.

Такім парадкам, з злучэньня дзеясловаў з „ся“ вытварыліся дзеясловы *зваротнага* стану. Усе іншыя дзеясловы бяз „ся“ належаць да *незваротнага* стану.

Дзеясловы зваротнага стану азначаюць:

а) Зваротнае дзеянне, якое зварачаецца на знадворны бок дзейніка (на цела, твар), напр.: *мыцца* (ідзі ў лазню *памыйся, умыйся*), *купацца*, *часацца*, *адзявацца*.

б) Зваротнае дзеянне, якое азначае зьмену ў стане самога дзейніка, напр.: *паднімацца*, *садзіцца*, *клаліся*, *лажыліся*; тады назьбіралася іх многа.

в) Узаемнае дзеянне двух або некалькіх дзейнікаў, што зварачаецца на іх самых: *біліся*, *бароліся*, *дужацца*, *гушкацца*, *згаварыліся*, *умовіліся*, *сустрэчаліся*, а даўней казалі: *ваяваліся* межы сабою. Ускоснае дапаўненне пасья гэтых дзеясловаў бывае з прыназоўнікам „з“ (з кім?).

г) Залежны (пасыўны) стан прадмета: хата *будуецца*, грудзі *сьціскаюцца* жалем, сын *гадуецца*, мука *пытлюецца*.

У дзеясловаў гэтага, залежнага, значэння „ся“ абазначае дзеянне несапраўднага дзейніка; гэтае дзеянне пераходзіць на граматычны дзейнік з боку другіх дзейнікаў, напр.: „Хата будуецца *цесьлямі*“. Тут сапраўдны дзейнік „цесьлямі“, і іх дзеянне пераходзіць на граматычны дзейнік „хата“.

У разгледжаных дзеясловах зваротнага стану частка „ся“ змяняе значэнне дзеяння з *пераходнага ў непераходнае* ды гэтым цясьней звязвае яго з дзейнікам; а зьмена ў адносінах дзеяння да дзейніка *выражаецца станами дзеяслова*.

Ёсьць шмат дзеясловаў з „ся“, якія ўжо страцілі значэнне стану. У такіх дзеясловах „ся“ толькі *памацняе* значэнне непераходнасьці дзеяння, напр.: *зачырванеўся* ад сораму, вежы здалёк *чырванеюцца*. Такія дзеясловы звычайна бяз „ся“ ня ўжываюцца (*баюся*, *сьмяюся*) і ў пераважнай большасьці нават не *памацняюць* дзеяння. Сваім значэннем яны ня розняцца ад дзеясловаў непераходнага значэння:

надзеяцца, спадзеявацца, сьмяяцца, кланяцца, старацца, старэцца, пладзіцца, здарылася. Некаторыя з такіх дзеясловаў у беларускай мове ўжываюцца нават і бяз „ся“, напр.: *спадабаў—спадабаўся, заблудзіў.*

Займеньнік „ся“ ўжываецца часам для вытварэння дзеясловаў *безасабовых*; у такіх дзеясловах „ся“ памацняе непераходнасьць дзеяння, адцягаючы яго ня толькі ад аб'екта, але і ад дзейніка (суб'екта), напр.: *развіднелася ці развідняецца, нахмурылася—нахмурваецца, распагодзілася.*

д) Усе дзеясловы *незваротнага* стану (усе дзеясловы бяз „ся-ца“) могуць быць падзелены па свайму значэнню на дзве групы: *пераходныя і непераходныя*, напр.: *сушыць—сохнуць, бяліць—бялець, чарніць—чарнець, садзіць—сядзець і т. д.*

Але гэта ўжо ня станавя асаблівасці.

Непераходнымі зьяўляюцца таксама ўсе дзеясловы *зваротнага* стану.

Часам значэнне залежнага стану выражаецца формай дзеяслова з непераходным значэннем, напр.: „Густа, густа лістом дарожка *запала*“.

Безасабовыя формы залежнага значэння (*ня віда-на, ня слыхана*) найчасцей выражаюцца неазначальнай формай дзеяслова: *ня відаць, ня чуваць, ня слыхаць*). Ад ліха ціха, але і добра *ня чуваць* (заместа „ня чутно“).

6. Выражэнне трыванняў. Розныя формы выказніка—формы асобы, ліку, часу, ладу і стану—маюць значэнне толькі ў адносінах да дзейніка (суб'екта). Гэтыя формы самі па сабе, незалежна ад дзейніка ці без адносін да другога слова з значэннем назоўнага склону, ня могуць мысліцца. Прымета (дзеянне ці стан), якая выражаецца дзеясловам, сама па сабе ня мае рэальнага існавання, а толькі прыпісваецца пэўнаму прадмету.

Зусім іншае значэнне маюць формы *трываньняў* дзеяслова. Формы асобы, ліку, часу, ладу і стану— формы слова-зьменныя: зьмяняецца, напрыклад, асоба ці лік—зьмяняецца тады і сама форма дзеяслова. Гэтыя формы *суадносныя* паміж сабою. Тымчасам формы трываньняў *не суадносныя*: калі мы возьмем напрыклад, дзеянне, якое адбываецца (трывае), то ў нас ня зьявіцца прадстаўленьня ні аб пачатку, ні аб канцы яго. Формы трываньняў—гэта формы слова-вытворныя (этымолёгічныя), а ня слова-зьменныя (морфолёгічныя).

Усе дзеясловы паводле дзеяння, якое яны выражаюць, падзяляюцца на дзьве асноўныя групы: 1) *дзеясловы закончанага трываньня* і 2) *дзеясловы трываньня незакончанага*.

1) Дзеясловы *незакончанага трываньня* паказваюць дзеянне, якое можа быць рознай якасьці: а) трываньне, што нясупынна адбываецца (*несьці, біць, ісьці, цьвісьці*) або б) кароткае, якое адбываецца з перапынкамі (*насьці, хадзіць, бываць, падаваць*). Сюды належаць і тыя дзеясловы, аснова якіх пашырана дадаткам *ка*: *здараўкацца, барукацца, сустракацца*, а часам (у некаторых асобных гутарках) дадаткам *ав*: *кладавіцца, садавіцца*, птушка *садавіцца* пад дахам.

Ёсьць яшчэ формы для *трываньня* незакончанага *шматразовага*, але такія дзеясловы ў беларускай мове слаба разьвіты, напр.: Я й *сяваў, высаваў*, высаваючы казаў. Салавейка, верна пташачка, ці *бываў* ты на маёй старане?

Для выражэння *шматразовасьці* ў беларускай мове часта ўжываецца падвойная прыстаўка „па“ з дзеясловамі незакончанага трываньня, напр.: *папаесьці, папаспаць, папавешаць. Папакраў*-жа ён у нас добра! Вот калі *папаелі* мы груш! У тым склепе, кажуць, біскупы *папахованы*.

Часам „папа“ азначае закончанае дзеянне прошлага часу: Ужо ўсе людзі *папайшлі*.

Паўторнасьць дзеяньня можа выражацца таксама дадаткам дапаможнага слова „ну“ да неазначальнае формы, напр.: *Прывязаў казу да плоту і ну яе лупцаваць.*

2) Дзеясловы закончанага трываньня могуць выражаць:

а) Дзеяньне закончанае, адбытае, не кароткае: *лягу, распрануся, умыюся*; тут можа выражацца пачатак дзеяньня (*засьпяваць, зараўсьці, закрычаць*) або яго канец: *знайсці, папырскаць, параіць.*

б) Дзеяньне закончанае, кароткае; такое дзеяньне можа быць пашырана на некалькі прадметаў (об'ектаў) ды выходзіць ад некалькіх дзейнікаў (суб'ектаў) і адбывацца не ў адзін мамэнт, напр.: *забіць, спаліць, купіць.*

Для выражэньня дзеяньня, што можа адбыцца ў адзін мамэнт, у беларускай мове ёсьць два спосабы: перш-на-перш, суфікс *ну* у такіх разох часта гэты суфікс дадаецца да асновы дзеяслова, ужо пашыранай суфіксам *а*, які абазначаў трывальнасьць дзеяньня, і так вытвараецца дзеяслоў з значэньнем, закончаным у вадзін мамэнт, аднаразовым, напр.: *калануць—кальнуць, махануць—махнуць, хапануць—хапнуць, хлебануць—хлябнуць, сьвістануць—сьвіснуць, стукнуць, грукнуць, тузянуць, шмаргануць, разануць—рэзнуў, сербянуць, дзерпануць*; ляцелі гусачкі цераз сад, *крыкнулі, гукнулі* на ўвесь сад.

Другі спосаб выражэньня закончанага кароткага дзеяньня—гэта дзеяслоўныя выклічнікі, якія становяць сабою аголены корань, напр.: Тады ён *хоп* яго за руку. *Шчуп* сябе за голаў. Дык зайцы *бабух* у воду.

Б. Выражэньне сустаўнога выказьніка.

1. Сувязь сустаўнога выказьніка.

Сувязьцю ў сустаўным выказьніку звычайна бываюць формы дзеяслова „быць“, які, апрача матарыяль-

нага (сапраўднага) значэння „існаваць“ (У паноў было ігрышча), можа ўжывацца чыста формальна, з вельмі аслабленым матарыяльным значэннем (Асіна бывае прыгожая ў восень. Час быў асеньні).

„Быць“ — *выказнік*. Дзеяслоў „быць“ з значэннем „мецца“, „існаваць“ сустракаецца даволі часта: у форме 3-й асобы адзіноч. ліку для цяперашняга часу. Хлеб *ёсьць* — солі няма; соль *ёсьць*, хлеб *ёсьць* — капусты няма) і ў 3-й асобе адзін. і можн. ліку для прошлага і будучага часу, напр.: Будзе пара — вырасце трава. Налета *будуць* яблыкі (будучы час). У паноў было ігрышча. *Былі* ў бацькі тры сыны (прошлы час).

У гэтых прыкладах „быць“ мае сапраўднае, матарыяльнае значэнне, і тут „быць“ зьяўляецца простым выказнікам.

„Быць“ — *сувязь*. У беларускай мове дапаможны дзеяслоў „быць“, як сувязь у форме цяперашняга часу, сустракаецца вельмі рэдка і звычайна ў форме „ёсьць“*) для ўсіх асоб і лікаў, напр.: „Вучні вы *ёсьць*, і вучыцца вам трэба“. Але звычайна „ёсьць“ прапускаецца, напр.: Бусенькі, бусенькі — абое галусенькі. Ён худы з твару. Перад сьмерцю ўсе роўны.

Упартая каза — воўку карысьць. Лішняя дабрата — дурата. Ласка — не каляска: сеўшы не паедзеш.

Радзей прапускаюцца іншыя формы дзеяслова „быць“, напр., *быў*: „Хто-б дзятла знаў, калі-б не яго (быў) доўгі нос“; *была-б*: „Не глядзі — бяла, абы рабоча была“; *будуць*: „Я вазьму сабе камлі, а табе, дзед, (будуць) вяршкі“; *няхай будзе*: Дабранач вам! Дабрыдзень! Дзень добры ў хату!

У выказніках з адмоўнасьцю — „ёсьць“ або прапускаецца (Ня ўсё то золата, што блішчыць. Невялікая бяда, што бяз рыбы серада), або скрыта вы-

*) У некаторых народных гаворках сустракаецца форма „есьць“ і „ё“ (скарочанае „ёсьць“), але ў літаратурнай мове прынята гаварыць „ёсьць“.

ражаецца словам „няма“, напр.: *Яго няма дома. Солі няма, хлеба няма.*

2. Іншыя дзеясловы ў ролі сувязі.

Сувяззю ў сустаўным выказьніку могуць быць і некаторыя іншыя дзеясловы, падобныя сваім значэньнем да дапаможных дзеясловаў, але гэтыя дзеясловы, поплич з формальным значэньнем, маюць яшчэ некаторае матарыяльнае значэньне, напрыклад: *Яго завуць Савачка. Мой бацька такі маўся, і я ў яго ўдаўся.*

Яшчэ большае матарыяльнае, або выказальнае, значэньне маюць дзеясловы-сувязі, калі яны азначаюць рух або спакойнае прабываньне на месцы, напрыклад: *Прышла ні гола, ні адзета. Сын вярнуўся з поля хворы. Жонка ляжыць хвора. Ён вышаў адтуль вясёлы. Конікі нашы дзень прывязаны стаць. Я набыўся голы, босы. Находзіўся я абдраны. Я такі радзіўся. Я, маладзец, адзін усю ночку праходзіў.*

У гэтых прыкладах дзеясловы ня маюць патрэбнай паўнаты свайго значэньня, каб выразіць выказьнік бяз прыметніка, як, напрыклад, у такіх сказах, дзе яны служаць простым выказьнікам. *Стаіць крыніца—сьветлая вадзіца. Прыбіты вадюю на срэбраны гак, ляжыць невядомы бядак (Я. Кол.).*

3. Недзеяслоўныя часьці ў сустаўным выказьніку.

1. Назоўнік іменны. Калі ў склад сустаўнога выказьніка ўваходзіць назоўнік іменны, то ён, апрача таго, што стаіць у назоўным склоне, яшчэ дапасоўваецца з дзейнікам у родзе,—разумеецца, калі гэты назоўнік мае розныя формы для мужч. і жаноч. роду, напр.: *Чужое каня—паня. У сваёй хаце я сам сабе гаспадар. Татка—пісар, а я—пісароўна. Яна мне даводзіца цётка. Работнік ты, як я бачу, ня з горшых. Работніца яна была, якіх мала*

2. „Трэба“. Да назоўнікаў іменных у другой частцы (недзеяслоўнай) сустаўнога выказьніка належыць і слова „трэба“, якое некалі было назоўнікам іменным жаноч. роду, як „просьба“, але страціла цяпер сваё даўнейшае значэньне, перастала скланяцца (хоць і цяпер можна пачуць яго ў залежным склоне, напр.: „поп паехаў з *трэбаю*“; адгэтуль прыказка: „Трэбнік (кніжка, малітвенік)—папоўскі хлебнік“) ды абярнулася ў нязьменнае слова, стаўшы як-бы прыслоўем; даволі часта „трэба“ ўжываецца ў скарачанай форме „трэ“, напр.: Мне *ня трэба* (ня ёсьць трэба) твае грошы. Як я *трэба* табе буду—пакліч мяне. Мне *трэба* пайсьці ў дарогу. Мне *трэ'* грошай на каня. *Трэ'* зьбірацца ў дарогу. *Трэба* прымацца за касьбу.

3. Клічнае слова. Як ведама (§ 21, 1, 2), дзейнікам можа быць клічная форма назоўніка іменнага. Сустракаецца яна і ў ролі выказьніка ў сустаўным выказьніку, найчасьцей у народных песьнях, дзе мова заўсёды больш застарэлая, напр.: Ой ты, караваю, караваю, які-ж ты *варапаю* (сьляпы, сьляпак). Калі ты малады *гусару*, выведзі мяне з зялёнага гаю. Калі я ў цябе *негадзяю*... У мяне сынку ў дварэ *гаспадару*.

4. Прыметнікі. Калі ў склад сустаўнога выказьніка ўваходзіць *прыметнік ці дзейпрыметнік* ад дзеяслова залежнага значэньня, то бывае дапасаваньне з дзейнікам у склоне, родзе і ліку.

Прыметнікі ў складзе сустаўнога выказьніка звычайна бываюць у *поўнай* форме, але ў народнай поэзіі найчасьцей яны ўжываюцца ў *скарачанай* форме.

а) Прыклады на *поўныя* формы прыметнікаў: Сусед *быў* вельмі *багаты*. Сам *харошанькі*, стан *прыгожанькі*. Дзьверы *былі* *зялезныя*, *таўшчэразныя*. Пастухі *былі* *галодныя*. Жонка *была* вельмі *языкатая*. Мой татка *харош*, *мачыха ліхая*: *ня* пускае на вуліцу, што я *маладая*. Сам

багаты, каптан махнаты. Прымусная работа самая цяжкая. Месца было вельмі сухое. Наш брат малады, яго вус залаты. Наш брат маладзенькі, яго вус залаценькі. Дзела бытае, даўно забытае.

- б) Прыклады на кароткія і сьцягнутыя формы: *Грошы круглы, ад таго і коткі. Вялік пень, але дрань. Наш каравай быў ясен, красен. Брат ня так рад брату, як яго шмату. Мудзер лях па шкодзе. Сінь васілёчак, сіў галубочак. Каб наша маладая была весяла, каб наша рутачка была зеляна. Ты хароша, як ружовы квецце. Скажу, пан, табе бяз спорак: стаў мне хлеб твой горак. А мой муж ні ліх, ні дабёр: ня купляе мне ні ліс, ні бабёр. Да яшчэ-ж я і ня стар: яшчэ вус мой сіў ня стаў.*

Прыметнікі ў сьцягнутай форме найчасьцей бываюць азначэньнямі або прыдаткамі, напр.: *Стаіць дрэўца тонка, высока, тонка, высока, лісьцем шырока. Багаты ці будзем, а галодны ня будзем. Няхай начуюць здаровы. Стала сукенка шамрэці, зялёна дуброва гарэці. Панясьлі вяночак на чыста поле, на сіне мора. Адклікніся, мая доля, на тым баку сіня мора. Конік будзе гарцаваці, а я, молад, панаваці. Прыехаў сам дзесят, папускаў конікаў да ў вішнёвы сад. Шле яе, маладу, на Дунай па ваду.*

Таксама знаходзім азначэньні-прыметнікі мужч. роду ў скарачанай форме ў такіх сказах: *Дробен дожджык ідзе. Саладок мядок для яго дзяток.*

5. Дзеяпрыметнікі залежнага значэньня ў сустаўным выказьніку найчасьцей ужываюцца ў скарачанай або сьцягнутай форме, напр.: *Яма вырыта. Сяло спалена. Ня разам Вільня збудавана. Няўчон, дык праўчон. Сьялопому вочы завязаны. У мяне госьцейкі, хлеб пазычаны. Чужая старана тугою арана, сьлёзкамi палівана. Усё забыта, што зямлёю прыкрыта. Конь прывязан повадам, а*

госьць полуднем. *Мяцёна* дарожка кружкамі, *вязёна* Марылька з дружкамі.

6. Дзеяпрыметнікі дзейнага значэння ў сучаснай беларускай мове абярнуліся ў дзеяпрыслоўі. Некалі яны дапасоўваліся з дзейнікамі і, злучаныя з формамі „быць“, ужываліся заместа асабовай дзеяслоўнай формы ў сустаўным выказьніку. Стаўшы дзеяпрыслоўямі, гэтыя дзеяпрыметнікі даўнейшага сустаўнога выказьніка адышліся ад дзейніка ды, зьмяніўшы лад адпаведнага сказу, сталі адносіцца да дзеяслова, як усе іншыя прыслоўі, служачы прыдаткам да яго (дзеяслова). Памяць аб даўнейшым дапасаваньні з дзейнікамі выяўляецца ў тым, што такія дзеяпрыслоўі могуць быць пры дзеясловах толькі ў тым выпадку, калі іх можна абярнуць у дзеясловы тае самае асобы, што і дзейнік. Часам такія дзеяпрыслоўі злучаюцца з словам „як“, „куды“, „колькі“, напр.: *Трымайся, як мага*. Далі яму есьці, *колькі яго змога*. Тады кінуўся ён, *як мага* дадому. *Вольна йсьці, куды хаця*. *Еж, што хаця*. Адзін аднаму, *як мага*, гатоў памагчы.

Іншыя прыклады: *Не магучы ўстаць*, дзед толькі паківаў галавою. Яны былі *не дзяліўшыся*. Ён яшчэ *ня прыбраўшыся*, *ня мыўшыся*. У яго была *наняўшы* кватэра. Ён яшчэ *не абеданушы*.

У гэтых прыкладах пры дзеяпрыслоўях або стаіць навочна дапаможны дзеяслоў, або лёгка мысьліцца. Тут мы знаходзім: *дзеяслоў + сувязь + дзеяпрыслоўе* для выказьніка: „У яго была (ёсьць) *наняўшы* (нанятая) кватэра“.

Увага. У некаторых гаворках (на Магілёўшчыне і Віцебшчыне) дзеяпрыслоўе проста падмяняе дзеяслоўную зьменную форму выказьніка, напр.: „Яна туды замуж *пайшоўшы* (пайшла)“. „Маці *памёршы*, толькі тры дні не засьпеў“. „Што-б *быўшы* (быў) я за гаспадар, каб не паглядзець, што тут робіцца“. „Першы сын радзіўся—невядома дзе дзеўся, а чацьвёра жывых *астаўшыся*“. „Глянуў ён, а ў таго і дух *замёршы* (замёр)“.

Такім парадкам, калі ў склад сустаўнога выказьніка ўваходзіць сувязь з некаторым матарыяльным

(рэальным, назывным) зместам, што азначае канкрэтнае дзеянне ці стан, то дзеяпрыметнік дзейнага значэння ўжываецца і ў сучаснай мове, але ён ужо не змяняецца ў родзе і не скланяецца, г. зн., абярнуўся ў дзеяпрыслоўе. Покі гэты дзеяпрыметнік скланяўся ды дапасоўваўся з дзейнікам, то адносіўся да дзейніка, служачы яго азначэннем ці скланяльнаю часткай сустаўнога выказніка; калі-ж ён перастаў змяняцца, абярнуўшыся ў дзеяпрыслоўе, то, патураючы іншым прыслоўям, што паясьняюць дзеяслоў, стаў адносіцца да дзеяслова, служачы яго *прыдаткам*.

Прывядом яшчэ прыклады: Ня кайся рана *ўстаўшы*. Увесь закурэў *ідучы*. Воўк ня *еўшы*, як мужык *пагарэўшы*: што ўгледзіць, то трэба. Не *разьбіўшы* гаршчочка, ня будзеш кашкі есьці (арэх). *Пытаючыся*, дапытаешся. *Баючыся* воўка, і ў лес ня трэба хадзіць. *Сядзеўшы*, нічога ня выседзіш. Каля вады *ходзячы*, абмочышыся. Пад вароты *пад'яжджаючы*, чую брата *гаворачы*. Надакучылі твае госьцейкі, што суботкі *прыяжджаючы*, што нядзелькі *не зьяжджаючы*. Ат! ясі *пасаля*. Пачула пеўнікаў, воду *нася*, угледзіла зораньку, сені *мяця*.

7. Параўнальная ступень прыметніка якаснага некалі дапасоўвалася з дзейнікам; цяпер параўнальная ступень не змяняецца ды стала прыслоўем. Змяняецца ў родзе і ліку толькі форма другой ступені прыраўнавання—вышэйшая, напр.: Гэта кветка *прыгажэй* за тую. Гэта кветка *прыгажэйшая* за тую. Гэты хлопец *разумней* за таго. Гэты хлопец *разумнейшы* за таго. Чужая хата *горай* ката. Чужая хата *горшая* за ката.

8. Прыметнікі адносна-прыналежныя ў множным ліку страцілі розніцу ў родах, напр.: гэта *грошы бацькавы*, *скрыні матчыны*, *дзеці цётчыны*, як дзеясловы прошлага часу множн. ліку: *мужчыны касілі*, *жанкі жалі*, *дзяўчаты падавалі*, *сёлы гарэлі* і т. д.

9. Лічэбнікі. У склад сустаўнога выказьніка можа ўваходзіць, хоць вельмі рэдка, і лічэбнік як *назоўны*, так і *прыметны*, напр.: *Застаўся адзін у хаце* (я адзін у хаце). *Прыехаў сам дзесят*. Гэта быў *другі*. Разумных было *пяць*, а дурных—*чатыры*.

10. Займеньнікі. У сустаўным выказьніку бываюць і займеньнікі, хоць таксама вельмі рэдка; найчасцей у складана-залежных сказах, напр.: *Хто там?* Гэта—*я*. *Я не твая буду*. *Чый ты*, хлопчык? *А чые то коні?* *Якія* мы самі, *такія* нашы і сані. *Якое* дрэва, *такі* і клін: *які* бацька, *такі* і сын.

11. Прыслоўе ў сустаўным выказьніку. Сюды трэба аднесці выражэньне сустаўнога выказьніка прыслоўямі, параўнальнай ступенню прыметніка і прыслоўнымі формамі ад назоўнікаў з прыназоўнікамі і без прыназоўнікаў, напр.: *Раса далоў*, і *я дамоў*.

Дык ён тады *наўцекі*, *наўцекача*. Заяц як стукнецца аб пень ды *дагары* нагамі. *На што* нам тыя пісталеты, калі мы страляць ня ўмеем?! Мне, маладому, ня гэта *на ўме*. Мне багаты *не пад нораў*, ня ў *нораў*. Гэта яму *не пад густ*. Дагадаўся, што тут піва *не пярэліўкі*. Ён *добра маецца*. Сястрыца *бліжай*, *бліжай*—каліначка *ніжай*, *ніжай*.

Прыслоўе ў сустаўным выказьніку ня бывае пры дзеясловах „быць“ і „стаць“, калі гэтыя дзеясловы ня маюць поўнага зьместу; у такіх разох стаць другі назоўны або творны прэдыкатыўны. Нельга, напрыклад, сказаць—заместа „ён быў разумны“ ці „ён стаў разумным“—„ён быў разумна“ ці „ён стаў разумна“. Выключэньне бывае толькі ў тых разох: а) калі дзейнік выражан займеньнікам ніякага роду „гэта“, б) або калі зусім няма дзейніка, г. зн., у сказах безасабовых. Так, мы гаворым: „гэта было добра“, „гэта было кепска“, дзе дзейнікам будзе займеньнік ніякага роду „гэта“. Далей мы кажам: „нам было маркотна“, „мне было весела“, „у хаце было гарача“, „на дварэ стала холадна“, дзе дзейніка няма: гэта—безасабовыя сказы.

4. Парушэньне дапасаванья.

Прыметнікі і дзеяпрыметнікі (сюды належаць і дзеясловы прошлага часу, бо яны зьмяняюцца ў родзе, як прыметнікі) звычайна дапасоўваюцца з дзейнікам у родзе і ліку. Бываюць, аднак, выпадкі, калі гэтага дапасаванья няма. Гэта здараецца ў тых разох, калі змест сустаўнога выказьніка пашыраецца на ўвесь сказ; тады прыметнік ставіцца ў ніякім родзе адзіночнага ліку. Такі спосаб выражэньня сустаўнога выказьніка становіць першую ступень да пераходу к безасабовым сказам. Напрыклад: *Зьбеглася на пожар поўсяла. Пара коняй зноў прапала. У яго ўкрадзена грошы.*

Асабліва часта ня бывае дапасаванья ў тых разох, калі дзейнікам павінен быў быць назоўнік лічэбны, бо назоўнікі лічэбныя, перастаюшы канкрэтна мысьліцца, страцілі свой род (§ 20,1,5), і выказьнік найчасцей ставіцца ў ніякім родзе, які ня рысуе нашай сьвядомасьці канкрэтнага роду, напр.: *Прайшло гадоў мо' з пяць або шэсьць. Было ў бацькі тры сыны. Было там двух мужчын і адна кабета.*

Часам ніякі род дзеяпрыметніка адчуваецца ўжо, як прыслоўе, напр.: *Усё жыцьцё так і засталіся пальцы значна.*

5. Пераход сустаўнога выказьніка ў прасты.

Вельмі часта *другі назоўны* склон у сустаўным выказьніку падмяняецца творным склонам. Напрыклад, заместа: „Яна мне *даводзіцца* *цётка*“, можна сказаць: „Яна мне *даводзіцца* *цёткаю*“ або заместа: „*Сталіца Англіі называецца* *Лёндон*“ — „*Сталіца Англіі называецца* *Лёндонам*“.

Гэта зусім розныя, паводле свайго граматычнага ладу, звароты ў мове. Другі назоўны склон становіць сабою другую, скланяльную, частку сустаўнога выказьніка (дзея чаго ён і дапасуецца з дзейнікам), а дзеяслоў пры ім служыць сувязьцю. Творны-ж склон, разумеецца, не дапасуецца з дзейнікам, а гэта

значыць, што ён *граматычна* (формальна, паводле свайго канчатку) да яго не адносіцца. З гэтае прычыны яго ўжо нельга лічыць другою часткаю сустаўнога выказьніка. У такіх моўных зваротах (сказах) выказьнік выражаецца ўжо тым дзеясловам, што пры другім назоўным быў сувязь, напр.: „Яна мне *даводзіцца* цётка“—„Яна мне *даводзіцца цёткаю*“; тут ранейшая сувязь „даводзіцца“ (першы прыклад) абярнулася ў просты выказьнік (другі прыклад). Таксама ў сказе: „Сталіца Англіі называецца Лёндон“—сустаўны выказьнік („называецца Лёндон“), а ў сказе „Сталіца Англіі называецца Лёндонам“—просты выказьнік („называецца“), бо тут няма другога назоўнага склону: ён падмяніўся творным склонам.

Тут трэба зьвярнуць увагу воль на што: у беларускай мове, калі другі назоўны склон перастае быць выказьнікам ды прымае такі зварот, што азначае зьмену ў стане прадмета, то ён падмяняецца ня творным, а вінавальным з прыназоўнікам „за“, напр.: „*Ён быў настаўнік—Ён быў за настаўніка*“. „*Ён быў пастух—Ён быў за пастуха*“ і г. далей.

Такое дапаўненьне ў творным або ў вінавальным склоне з прыназоўнікам „за“ (§ 5, 2, д), каб адрозьніць яго ад іншых дапаўненьняў у гэтых склонах, называецца *прэдыкатыўным*.

Слова „прэдыкат“—лацінскае, значыць—*выказьнік*, а слова „прэдыкатыўны“—*выказальны*. Дзеля гэтага другі назоўны склон, што становіць другую частку сустаўнога выказьніка, называецца *назоўным прэдыкатыўным*. Творны або родны ці вінавальны з прыназоўнікам „за“ сталі на яго месцы, і хоць яны не зьяўляюцца ўжо часткаю выказьніка, але, заступаючы назоўны прэдыкатыўны, захавалі ў сабе некаторую долю прэдыкатыўнасьці (выказальнасьці); гэтым яны і розьняцца ад іншых падобных склонаў.

Сказы з назоўным прэдыкатыўным (а значыць, і з творным, вінавальным з прыназоўнікам „за“ і родным прэдыкатыўным) можна падзяліць на дзьве групы:

а) да першае групы належаць тыя сказы, у якіх назоўны прэдыкатыўны выражан *назоўнікам іменным* (Яна мне даводзіцца *цётка*. Ён завецца *Адам*. Сталіца Англіі называецца *Лёндонам*. Яго дражняць *рысем*); б) да другое групы належаць усе тыя, у якіх другі назоўны выражан *прыметнікам* (Ён стаў *разумны*. Яна была *хмурная*).

а) **Творны прэдыкатыўны.** 1) Пры дзеясловах „стаяць“, „сядзець“, „ходзіць“ і некаторых іншых, што азначаюць спакойнае прабываньне на месцы, творны прэдыкатыўны ад *прыметнікаў* у беларускай мове ня ўжываецца. У такіх разох стаіць назоўны прэдыкатыўны. Мы кажам, напрыклад: „Ён ходзіць *хмурны*“, „Яна сядзіць *адзінокая*“, але ня скажам: „Ён ходзіць *хмурным*“, „Яна сядзіць *адзінокаю*“.

І наадварот, назоўнікі йменныя пры тых-жа дзеясловах заўсёды стаяць у творным прэдыкатыўным, напр.: Яна ўжо дзесяць год як *засталася ўдавою*. *Расьці, зельле, градою—застаюся ўдавою*. Важным *панам* певень *ходзіць*. Мне ня *старастам садзіцца*.

2) Пры навочнай сувязі „ёсьць“ у беларускай мове творнага прэдыкатыўнага ня бывае. Ня можна, напрыклад, сказаць: „Ты ёсьць надзеяй маёю, абаронцам і заслонаю“, а трэба сказаць: „Ты—надзея мая, абаронца і заслона“.

3) Пасьля сувязі з некаторым матэрыяльным (слоўным) зьместам, а ў будучым і прошлым часе і пасьля „быць“, знаходзім творны прэдыкатыўны, напр.: Яна *жыве адзінокаю*. Яна *даводзіцца* мне *цёткаю*. Ён *завецца* *Адамам*. Бедны *бедным* так і *застаўся*. Буду табе *слугою*. Хлопец *стаў разумным*. А хто хоча *быць панам* над другімі людзьмі, той мой *вораг*. Сем *немкамі* былі, а восьма *гаварыла*. Служыў ён *парабкам*. З таго часу і пачало звацца тое месца *Кажамякамі*.

У такіх разох можа стаяць і назоўны склон, а пры адсутнасьці сувязі—творны, напр.: Насілу *жывы*

вырваўся. Ён быў малы і дурны. Сусед стаў багаты. Мяне завуць муха-хахаўка, Як цябе зваць? Мяне зваць) Савачка. Хлопец стаў разумны, разважны. Малайцом маладзіца! Ты ў нас малайцом!*

4) У некаторых выпадках (пры сувязі з матэрыяльным значэннем) творны прэдыкатыўны *назоўнікаў іменных* выражае сабою: а) *параўнаньне або падабенства*, б) *абарачэньне*, в) *час або ўзрост*.

а) Творны параўнаньня або падабенства: *Златам іскры скачуць. Малайцом маладзіца! Кулём скінуўся з вышак. Хіцёр, мудзёр Ясенька: пад двор падышоў ракою. у варотах стаў вярбою, па двары пайшоў сьвячою, а ў сені ўляцеў сакалом, а ў хату ўвайшоў малайцом. Хмель пружынамі абвіваў тычынкі. Няхай ляжыць калодаю! Ён яшчэ малады, а выглядае старым дзедам.*

б) Творны абарачэньня: *Ой скінуся я зязюлькаю ды паляту к мамцы ў госьцейкі! Пойдзем, братка, у чыста поле, абвернемся мы травою: ты, братачка,—сіні цьвет, я, сястрыца,—жоўты цьвет.*

в) Творны часу або ўзросту вельмі падобен да прэдыкатыўнага, напрыклад: *Гэту байку чуў я яшчэ хлапчуком. Мы рассталіся з ім маладымі, а сустрэліся старымі. Калі я была дзяўчынаю...*

Гісторыя мовы паказвае, што творны прэдыкатыўны якраз і вытварыўся пад уплывам зваротаў з творным падабенства, параўнаньня ці абарачэньня. Гэты творны далёка старэйшы за творны прэдыкатыўны. Тут, у гэтых формах, на нашых вачох вытвараюцца прыслоўі ў форме назоўнікаў творнага склону, як „ісьці пехатою“, „браць гвалтам“, „сядзелі разам“. Творны падабенства, параўнаньня, абарачэньня, часу ці спосабу дзеяньня траціць сваё лексычнае зна-

*) У беларускай мове „завуць“ асобу, чалавека; усе іншыя прадметы „назваюць“.

чэньне, а „лексичным значэньнем“ называецца тое паняцьце, што выражаецца словам. У сказе „Абернемся мы *травую*“ слова „травую“ ня мае таго матэрыяльнага значэньня, якое яно мае ў сказе: „Мяжа зарасла *травую*“. Вось гэтая страта словам свайго лексичнага значэньня ў пэўных моўных зваротах і абарачае яго паступова ў прыслоўе.

5) *Творны прэдыкатыўны заместа другога вінавальнага*. Творны сустракаецца ня толькі там, дзе даўней і цяпер яшчэ стаіць другі назоўны, але і там, дзе даўней стаяў другі *вінавальны*, які цяпер ужо ня ўжываецца. Напрыклад, даўней казалі-б: „Праз доўгі час я сустрэў яго *дзед*“. „Яго выбралі *стараста*“, дзе словы „дзед“, „стараста“ стаялі ў другім *вінавальным* склоне (у першым стаіць займеньнік „яго“), а цяпер кажуць: „Праз доўгі час я сустрэў яго *старым дзедам*“. „Яго выбралі *за старасту*“, дзе слова „дзед“ стаіць у творным склоне, а слова „за старасту“—у *вінавальным* з прыназоўнікам „за“, бо азначае зьмену ў стане прадмета.

Прыметнікі ў такіх разох і цяпер яшчэ найчасцей стаяць у другім *вінавальным* склоне, напр.: „Я застаў бацьку *хворага, слабага*“.

Другі *вінавальны* даўней адносіўся да дапаўненьня ў *вінавальным* склоне, якое было першым *вінавальным*, напр., у нашых прыкладах словы „дзед“, „хворага, слабага“ адносіліся да першага *вінавальнага*, „яго“, „бацьку“. Цяпер гэтае дапасаваньне раскідалася падменаю *вінавальнага* склону творным або *вінавальным* з прыназоўнікам „за“, калі будзе зьмена ў стане прадмета—у назоўніках іменных заўсёды, а ў прыметніках—у пераважнай большасьці. І тут таксама творны склон стаў на месцы старога *вінавальнага* пад уплывам зваротаў з творным падабенства, параўнаньня, абарачэньня або часу, якія ўсе, як паказвае гісторыя мовы, старэйшыя за творны прэдыкатыўны.

б) *Родны прэдыкатыўны*. Апрача творнага прэдыкатыўнага, ёсьць яшчэ *родны* прэдыкатыўны, які вы-

значаецца тым, што пры ім стаіць прыметнік, дапасаваны з ім (г. зн. азначэньне), напр.: „І харош, і прыгож, *высокага росту*“. „Ён і гідак, ён і брыдак, і *нізкага росту*“. „Я ня *панскага роду*“.

Гэта форма аб'ясняецца пропускам другога назоўнага склону: „Я (чалавек) ня панскага роду“. Калі другі назоўны перастаў называцца, або калі прапушчаны другі назоўны перастаў мысьліцца, тады састаўны выказнік („ёсьць чалавек“) абярнуўся ў просты, г. зн. дзеяслоў („ёсьць“ або „быў“) стаў, заместа сувязі, незалежным выказнікам, а ранейшае дапаўненьне ў родным склоне з сваім азначэньнем цяпер прымкнула да дзеяслова ў якасьці роднага прэдыкатыўнага з прыметнікам-азначэньнем.

Як відаць з прыкладаў, родны прэдыкатыўны стаіць пры дзеяслове „быць“ бяз рэальнага зместу, але здараецца гэты родны склон пры дзеяслове „здавацца“: *Ён здаваўся высокага росту*.

У беларускай мове родны прэдыкатыўны сустракаецца бяз прыметніка-азначэньня, напр.: Гэта *праўды* было? Ці-ж гэта *праўды*, каб шчупак да хвоі прыліп?

в) **Вінавальны прэдыкатыўны.** Пры дзеясловах „стаць“, „быць“, „мець“, „уважаць“, „выбіраць“ і падобных, што выражаюць зьмену ў стане прадмета, ставіцца ня творны прэдыкатыўны, а *вінавальны* склон з прыназоўнікам „за“, напр.: Яго ўсе *за дурнога* мелі. Гэта некалі людзям *за зброю* было. Ён мне *за бацьку* роднага стаў. Мы цябе *за разумнага* ўважаем. Згадзілі яго *за пастуха*. Пайшоў на платы *за галаўніка*, *за задніка*. А дурань яго *за чорта* прыняў. Стаў *за настаўніка*. Дык яна засталася ў іх *за наймічку*. Гадуў маю Ганулечку *за родную дачку*. Ой ня тая, мой сыночак, гадзіна паўстала, каб чужая чужаніца *за родную* стала.

Адгэтуль відаць, што пабеларуску лепш сказаць: „лічу за свой абавязак“, а не „сваім абавязкам“.

Пры дзеясловах „выбіраць“ ці „абіраць“ можа стаяць і прыназоўнік „на“, напр.: „абіраюць на члена“, як „вучыцца на доктара“.

В. Выражэньне падвойнага выказьніка.

Існаваньне ў мове *сустаўнога* выказьніка аб'ясняецца тым, што некаторыя дзеясловы самі па сабе або ў некаторых асаблівых выпадках ня могуць выразіць тае прыметы, якая прыпісваецца або трэба прыпісаць (надаць) прадмету, як прымету, якая вынікае з прадмета. Тады гэтая прымета выражаецца, як мы бачылі, назоўнікам, прыметнікам, дзеяпрыметнікам і нават нязьменнаю часьцінаю мовы (прыслоўем).

Але часам і такім спосабам нельга выказаць таго, што нам трэба. Тады да *асабовага дзеяслова* дадаецца яшчэ *неазначальная форма* (інфінітыў), і такім спосабам вытвараецца *падвойны* выказьнік, г. зн. выказьнік з двух дзеясловаў.

Як мы ведаем, неазначальная форма (інфінітыў) сваім паходжэньнем становіць дзеяслоўны назоўнік, які перастаў цяпер скланяцца. Пастаянная сувязь яго ў мове з дзеясловамі ў асабовай форме так цесна зьвязала яго (інфінітыў) з дзеясловам, што ён стаў мысьліцца, як дзеяслоў, зьвязаны з асобай. Сам па сабе інфінітыў (неазначальная форма) не азначае ніякай асобы, але, стоячы ў мове пры асабовай форме дзеяслова, можа адносіцца да ўсіх асоб, нават да неазначальных. Дзеля таго, што інфінітыў цесна прымкнуў да асабовага дзеяслова, ён можа ўваходзіць у склад выказьніка, а часам і быць нават выказьнікам (§ 22, 1, 1). У падвойным выказьніку можна правесці поўную паўзьбежнасьць (паралель) з сустаўным выказьнікам, напр.:

1) Неазначальная форма можа стаяць пры асабовым дзеяслове з вельмі аслабленым значэньнем, пры якім даўней мог стаяць дзеяпрыметнік: *перастаў плакаць, пачаў араць, меўся прыехаць, меўся быць у нас, маю рабіць, меўся скора прыехаць*.

меўся пайсьці да суседа, сталі вячэраць, стаў рагатаць, сталі дурэць, пачалі сьмяяцца.

Некаторыя асабовыя дзеясловы ў гэтых прыкладах маюць і сваё лексычнае значэньне, але яны тут пастаўлены больш для формальнай сувязі з дзейнікамі.

2) Неазначальная форма стаіць пры дзеяслове-выказніку з поўным значэньнем, але гэтая асабовая форма дзеяслова адна ня можа дакладна выказаць таго, што трэба. Неазначальная форма адносіцца тут, як у першых прыкладах, да асобы дзейніка, але яна можа быць аднесена і да асобы дапаўненьня, калі яно ёсьць, напр.: *Баюся ў лесе заблудзіць. Паслаў хлапца купіць сабе хлеба. Пайшлі глядзець дзіва.*

У вапошніх двух прыкладах неазначальная форма стаіць на месцы даўнейшага дасягальнага дзеяслова, які выражаўся такімі формамі: *паслат, глядзет*, з „т“ на канцы.

Сюды трэба аднесці і такія безасабовыя звароты: *„Досьць ім яблык хацецца!“*, *„Досьць ім спаць хацецца!“* (Досьць ім *спат* хацецца).

У тых разох, калі значэньне інфінітыва пераважае значэньне асабовага дзеяслова, інфінітыў можа адрывацца ад свайго прадмета ў асобны сказ, напр.: *Пайшлі глядзець аўса—Пайшлі, каб паглядзець аўса.*

3) Бываюць такія сказы, калі неазначальная форма стаіць далёка ад асабовага дзеяслова. У старых граматыках гэты інфінітыў (неазначальная форма) называўся *дапаўненьнем*, а часам нават *акалічнасьцю мэты* *). Такая неазначальная форма можа быць да некаторай ступені заменена дзеяслоўным назоўнікам у тых разох, дзе яна прымалася за дапаўненьне, але гэта ня можа быць дапаўненьнем, бо адносіны назоўніка да дзеяслова выражаюцца склонавымі кан-

*) Б. Тарашкевіч. „Белар. граматыка для школ“, стар. 73: „Валы пайшлі ваду піць“.

чаткамі, а незначальная форма гэтых канчаткаў якраз і ня мае. Прыклады: *Займаўся ён ткаць* рашоты. *Не прывучайся ленавацца!* Яна *наўчыла яго чытаць і пісаць* (чытаньню і пісаньню). Маці *прывучыла сына балавацца*. Матка *навучала дачку шанавацца*.

4) У беларускай мове ёсьць незначальная форма (інфінітыў), што ня звязваецца ні з асобай дзейніка, ні дапаўненьня, напр.: Я ня зьвер людзкую кроў *праліваць*. Каля берагу была палонка ваду *браць*. На стале стаяла конаўка ваду *піць*. Ці ня было рэчкі *ўтаніцца* мне? Ці ня было мосту *скінуцца* мне? Навастрыла новы серп жыцейка *жаці*. Машына *шыць*, машынка *стрыгчыся*, машынка *брыцца*, машынка перац *малоць*, вада *піць*, вада дзяцей *купаць* і г. д.

Парасійску ў такіх разох кажуць: „вода для п'яць“, „машына для ш'яць“, а папольску—„машына до шыця, „вода до купая“ і г. д. Пабеларуску, каб памашніць значэньне інфінітыва, скажуць: „вада, што піць“, „палонка, што воду браць“ і г. д.

Вось гэтыя інфінітывы і прымаліся даўней за акалічнасьць мэты. Звароты з такім інфінітывам могуць выражацца складана-залежным сказам, напр.: З пераляку ня ведаў, *дзе дзецца*. Ці ня было рэчкі, *каб утаніцца мне?* Ой, мама, хачу есьці, да баюся ў пограб лезьці, да баюся, *каб ня ўпасьці*.

5) Часам незначальная форма стаіць перад асабовым дзеясловам—выказьнікам; у такіх разох яна памашняе выказьнік, напр.: *Глядзець глядзеў*, але нічога ня бачыў. *Паіць паіў*, але вады не дастаў. *Даваць давалі*, але з рук не выпускалі. *Купіць-бы купіў*, але купіла няма. *Знаць ня знаю*, *ведаць ня ведаю*. *Малоць* то ён *малоў*, але мукі не намалоў.

б) Неозначальная форма можа дадавацца не да дзеяслова, а да прыметніка і нават да назоўніка, што складаюць выказнік, напрыклад: *Рада устаці да свайго дзіцяці. Ён гуляці маладзец. Няволя тут ісьці, няволя табе гаварыць з ім. Наша поле камяністае—ні праехаць, ні прайсьці. Ён гатоў вярнуцца. Майстар штуку вырабляць.*

У тых разох, калі інфінітыў адносіцца да дзейніка, яго трэба разглядаць, як прыдатак.

III. Выражэньне выказніка ў безасабовых сказах.

Мы ўжо ведаем, што безасабовым сказам называецца такі сказ, што не дапускае граматычнага пытаньня *хто?* або *што?* г. зн., што ў безасабовым сказе няма і нельга паставіць такога слова, да якога можна было б дапасаваць выказнік, калі ён выражан асабовым дзеясловам.

1) У безасабовым сказе выказнік можа выражацца некаторымі асабовымі дзеясловымі 3-й асобы адзіночн ліку ў злучэньні з *ца (ся)*, а часам і без яго, асабліва ў форме прошлага часу. Напрыклад: За чужое лычка *плаціцца* рамушком. *Прыходзіцца*, як *даводзіцца*. Не ары, малойча, дарогу—там *ня ўродзіцца* гароку. *Народзіцца* груш. Круці, не вярці, а *давядзецца ўмярці*. Як *возьме* за сэрца, дык хоць на сьцену лезь. Чаму тут нечым прэсным *пахне?* Буракі *папакло* сонцам. Марозам *павярэдзіла* яблыкi. Дарогу *заваліла* сухастоем. Добра *жылося* братом.

У такіх безасабовых сказах часта ўжываецца слова „яно“ ў якасьці формальнага (несапраўднага) дзейніка, напрыклад: *Яно* можа і *распагодзіцца*. *Яно* ўжо і добра *разьвіднелася*, як мы падыходзілі да места (гораду).

2) Некаторыя безасабовыя сказы бываюць з сутаўнымі выказнікамі, выражанымі прыслоўем з дзеясловам „ёсьць—быць“, які ў такіх сказах мае зусім

аслабленае значэньне; пры такіх выказьніках паясьняльным словам бывае яшчэ інфінітыў. Прыслоўныя выказьнікі знаходзім, напрыклад, у такіх сказах: *Трэ́ было перайсьці рэчку ў брод. Горка зьесьці— жаль пакінуць. Яго нельга было стрымаць. Трэба прымацца за малацьбу. Трэба прыбіраць у хаце. Досыць ім спаць хацецца!* За караля Саса было (разумеецца— „даволі“) хлеба і мяса. Вот табе й на! *Трэба папрашчацца. Было ў іх зямлі павобмаль.*

У сказе „Горка зьесьці—жаль пакінуць“ назоўнік іменны „жаль“ мае роўнае значэньне з прыслоўем „горка“. Даўней усе прыслоўі ў прыведзеных прыкладах мысьліліся назоўнікамі іменнымі, як цяпер слова „жаль“.

З такім-жа значэньнем знаходзім назоўнікі іменныя ў наступных прыкладах: *Машкары была вялікая моц. Ці саву аб пень, ці пень аб саву—усё саве бяда. Сьмех з панскіх ботаў: адзін згарэў, а другі сабака зьеў.*

3) Ёсьць безасабовыя сказы, у якіх выказьнікі выражаюцца ніякім родам прыметнікаў якасных з дзеясловамі „быць“, „стаць“ (пры вельмі аслабленым значэньні гэтых дзеясловаў); да такіх выказьнікаў часта дадаецца для паясьненьня інфінітыў. Напрыклад:

У мяне свайго дабра багата. Па лету трудна бывае ўпраўляцца з гаспадаркай. Нідзе агню ня відно. Ад ліха ціха, але дабра ня чуваць. Добра з таго мала. Маркотна яму стала на чужыне. Шкода стала беднае сірацінкі. Стала яму лягчэй. За сем вёрст чутно. Грай, каб усім было чутно. У двары хоць ня ўежна, дык улежна. Хоць ня ўежна, але ўлежна. Добра, няхай сабе й так! Страшна было глядзець на яго. Трудна ўправіцца з гаспадаркай.

Гэтыя прыслоўныя выказьнікі з формай прыметнікаў ніякага роду з скарочаным канчаткам могуць выражацца інфінітывамі, напрыклад: *Нідзе агню ня*

відно—Нідзе агню ня *відаць*. Грай, каб было *чутно*—Грай, каб было *чуваць*.

4) У безасабовых сказах выказьнік можа выражацца дзеясловам, пастаўленым у форме дзейпрыметніка ніякага роду залежнага значэньня. Напр.: Так яму ад ліхіх людзей *зроблена*. Тут іх *паселена* яшчэ за паншчыны. У яго *ўкрадзена* грошы. У іх каня *ўкрадзена*. Талы *ўзята* было дваццаць пяць рублёў.

Такія безасабовыя сказы абарачаюцца ў асабовыя; яны часам маюць дзейніка ў вінавальным склоне, напр.: У іх *ўкрадзена* каня—У іх *укралі* каня.

5) Калі ў безасабовым сказе выказьнікам служыць неазначальная форма (інфінітыў), напр.: „На што козамі сена *травіць*? Блізка *відаць*, да далёка *дыбаць*“, то пры гэтай форме выказьніка можа быць *дапаўненьне* аднаго кораню з інфінітывам; *дапаўненьне* гэтае ставіцца ў творным склоне для памаценьня, напр.: „*Слыхам* ня *слыхаць*; *і* *чувам* *чуваць*, *і* *відом* *відаць*“.

Пры выказьніку-інфінітыве часта бывае *дапаўненьне* ў давальным склоне, напр.: *Быць бычку* на лычку, а *цёлачы* на вярвачы. Сонца за лес, крыкса за лес, а *дзіцяці спаць*. Як *табе*, дубе, вецьцем *не махаць*? Начуйце здаровы: вам-жа ж свае *хаты* на адну ноч *не будаваць*. *Зары чырванець*, а *табе здаравець!* *Ісьці* яму, *ісьці*—*выходзіць* на палянку.

У гэтых сказах даўней неазначальная форма (інфінітыў) ня была выказьнікам; выказьнікамі былі формы дзеясловаў „*ёсьць*“, „*быць*“, якія цяпер прапускаюцца.

6) Безасабовыя сказы з выказьнікамі „*няма*“, „*нямашака*“, „*нямаш*“, „*ёсьць*“.

У такіх сказах дзейнік стаў у родным склоне. Напрыклад: *Няма нікога дома. Няма горшай бяды, калі ні жыта, ні лебяды. У моры гаду ёсьць, катораму ліку няма. Няма каму даць яму есьці. Няма чаго рабіць. Няма айца, няма маткі— няма хлеба, няма хаткі. У мяне грошай ёсьць. Няма часу, нямашака грошай. Глянуў ён, ажно нікога няма. Нямашака нікага страху. Глянуў ён— няма грошай! Няма часу. Хлеб ёсьць — солі няма; соль ёсьць — хлеба няма; хлеб ёсьць, соль ёсьць — капусты няма.*

Пры выказьніку „ёсьць“ часам і роднага склону няма, напр.: Калі *ёсьць* у мяшку — будзе і ў гаршку.

7) Толькі зараджэньне безасабовых сказаў трэба бачыць у такіх сказах, дзе пры навочным дзейніку выказьнік, які змяняецца ў родах, не дапасоўваецца з ім. Асабліва лёгка парушаецца дапасаваньне, калі выказьнік стаіць перад дзейнікам, напр.: *Ішло-пайшло карагод дзявок.*

Часам пры выказьніку нібы і ёсьць формальны дзейнік, але значэньне яго так няпэўна, што гэта слова становіцца акалічнасьцю, звычайным паясьненьнем да выказьніка, напр.: Тады *назьбіралася іх багата* (або *многа*). *Трошкі гарошу ня ўлезла ў мех.*

Часта і такога няпэўнага дзейніка няма; у такіх сказах сапраўдны дзейнік ставіцца ў творным або ў родным склоне: Дзе *гноем сьмярдзіць*, там і радзіць. Дзе сала кіпіць, там *людзей кішыць*.

8) Асабліва лёгка пераходзяць у безасабовыя тыя сказы, дзе дзейнікам павінен быць *назоўнік лічэбны*, напр.: *Трыццаць казакоў заснула. Было ў бацькі тры сыны.*

У гэтых прыкладах назоўнік лічэбны стаіць у назоўным склоне, але, замест назоўнага, можа стаць у родным, часам з прыназоўнікам, напр.: *Двух братоў рыбаловы. Нас было трох, дваццацьх. У каго гэта ў вас косіць шасьцецьх касцоў? Двох гаспадароў*

арэ. Прышлі ў дзесяцёх, сабраліся ў дванаццацёх, ідуць у двух. Прышло да гасподы пяцёх гаспадароў. Ішло ў ночы трох з трывогаю.

9) Безасабовыя сказы мы маем у тых разох, калі выказнік выражан дзеясловам адзіночнага ліку прошлага часу ніякага роду, а пры ім стаіць, у якасці дапаўнення, назоўнік лічэбны ў вінавальным склоне або прыслоўе колькасны (*шмат, многа, мала, колькі*), а да назоўніка лічэбнага, пачынаючы з „пяць“, або да прыслоўя колькаснага адносіцца дапаўненне ў родным склоне, напр.: *прайшло пяць год, мінула гадоў з дзесяць, памерла шэсьць чалавек, засталася яшчэ рублёў колькі, шмат было клопату, многа было работы, гэта здаралася некалькі раз.*

У такіх сказах дзейніка няма, бо няма назоўнага склону: тут назоўнік лічэбны стаіць у вінавальным склоне. Пры лічэбніках-дзейніках, пачынаючы з „пяць“, выказнікі стаяць у множным ліку, напр.: *Пяцёра засталіся жывы, а трое памерлі. Дзесяць год прайшлі* неўзаметкі. *Пяць мужчын сядзелі* за сталом.

Калі гэтае дапасаванне парушаецца, г. зн., калі мы скажам: „За сталом *сядзела пяць чалавек*“, „*Засталася дзесяць рублёў*“, то гэта значыць, што тут лічэбнікі перасталі быць дзейнікамі; тут дзеяслоў-выказнік не адносіцца да іх, бо не дапасаван да іх, і лічэбнікі сталі дапаўненнямі ў вінавальным склоне на пытаньне „колькі“.

Такім парадкам, формы: „*Сто рублёў прапалі*“, „*Пяць чалавек ішлі* па вуліцы“, „*Дзевяць рублёў ляжалі ў шуплядзе*“ (з дапасаваннем у множным ліку) становяць сказы асабовыя; тут дзейнік-лічэбнік стаіць у назоўным склоне, а пры ім—дапаўненне ў родным склоне множнага ліку (трыста *вёрст*).

А такія звароты ў мове, як: „За сталом *сядзіць пяць чалавек*“, „*Было ў бацькі тры сыны*“, трэба разглядаць, як безасабовыя сказы.

10) Як ведама (§§ 3, 4) назоўнікі лічэбныя *два, дзьве, тры, чатыры, абодва, абедзьве* ў беларускай мове дапасуюцца з назоўнікамі йменнымі. У такіх разох іх трэба разглядаць, як прыдаткі. Напрыклад: „Прышлі *тры* мужчыны“. Жылі сабе *тры* браты. Пад лаваю ляжалі *абодва* тапары, *абедзьве* кнігі. Ішлі *тры* чэнчыкі, знайшлі кривулечку — цераз тын ды ў вулачку (пальцы, ложка, рот). Ляцелі *тры* галіцы, селі каля праліцы (прасла). Прайшлі *тры* гады, як адзін дзень.

Пры злучэньні гэтых лічэбнікаў з назоўнікамі йменнымі жаноч. і ніякага роду апошнія вельмі часта зьмяняюць націск, напрыклад: *дзьве, тры, чатыры, абедзьве сястры, рукі, ногі*; *два, тры, чатыры, абодва акны, сялы, вядры, ярмы* і т. далей.

Множны лік ад гэтых слоў мае націск на аснове: *сёстры, рукі, ногі, вокны, сёлы, вёдры, ёрмы*.

Здараюцца пры гэтых лічэбніках і назоўнікі йменныя мужчынскага роду з націскам на канчатку, напр.: *два, тры, чатыры, абодва кані, рагі*; у множным ліку націск стаіць на аснове: *коні, рогі*.

Усё гэта зьменення формы даўнейшага парнага ліку (аб'ясн. гэтых формаў у *морфолёгіі*).

§ 23. Даданыя словы, выражаныя формамі склонаў без прыназоўнікаў.

Склонам называецца асобная граматычная форма слова, але ў далейшым жыцьці кожнае мовы часта розныя формы склонаў *супадаюць*, напр.: вінавальны склон у беларускай мове найчасьцей супадае з назоўным, а часам вінавальны супадае з родным і г. далей. Дзеля гэтага, вызначаючы той ці іншы склон, трэба прымаць пад увагу і агульнае значэньне склону.

I. Азначэньне.

Азначэньні звычайна дапасуюцца з сваім азначальным словам у *склоне, ліку і родзе*, напр.: Стаіць

човен, вады *повен*. Стаіць дрэўца *тонка*, *высока*, лісьцем *шырока*. Вырас пад самую столь. Цэлы гай *старасьвецкіх* дубоў.

а) Часта азначэньне выражаецца прыметнікам аднаго караню з назоўнікам іменным, напр.: *стары* старык, *малады* маладзён, я малада *маладзюсенька*.

б) Часам скланяльная частка ў сустаўным выказніку выражаецца дзеяпрыметнікам аднаго караню з дапаўненьнем, напр.: яго двары тынам *тынены*, дворня брукам *брукавана*, а тынам *тынавана*.

в) Пры назоўніках лічэбных „два“, „дзьве“, пры якіх даўней стаяў парны лік, а таксама пасья „тры“ і „чатыры“ прыметнік-азначэньне стаіць у *родным* склоне, а назоўнік іменны—у назоўным або ў вінавальным склоне множнага ліку, напр.: Дзьве бяды (бядзе) *горшых* за яе. Было ў башкі два сыночкі, два *радзімых* галубочкі. Тры месяцы *ясных*, тры малайцы *красных*. Вачасаваў дзьве *дашкі каменных*, чатыры *стаўбы каменных*.

Але ў такіх разох можа быць і граматычна правільнае дапасаваньне: Зрабіў *дзьве труны каменныя*. Запражы, братка, *тры кані свае*.

II. Прыдатак.

Як ведама, калі азначэньне да назоўніка йменнага выражаецца назоўнікам-жа іменным адным ці з якім-небудзь паясьняльным словам да яго, то такое азначэньне называецца *прыдаткам*. Сюды трэба аднесці таксама азначэньне, выражанае некалькімі прыметнікамі, пастаўленымі пасья паясьняльнага слова, напр.:

Як-жа ён будзе сеч, *гэтакі малы*? Я, кажэ Несьцерка,—*дзетак шэсьцерка*--рабіць лянюся, красьці баюся, а прасіць ня сьмею. Трэцюю дачку—*таварышку нашу, швачку, імем Паланею*—да сябе ў горад узяў. У таго гаспадара было дзьве хаце—*новая і старая*. Ці ня бачыў

ты, як тут двое людзей бегла—*мужчына і кабета?*

1) Прыдатак, які стаіць у назоўным ці ў іншым склоне, правільна дапасуецца з тым словам, да якога адносіцца. Але даўней часта было адступленьне ў дапасаваньні прыдатка з уласным імем або нават ойчства з імем асобы, напр.: *Дабываць град Віцебска. Вадзяшча з сабою Валадзімера Юр'евіч.*

2) Асабліва цікавыя бываюць прыдаткі да такіх слоў, якія зьяўляюцца больш агульным паняццём; часам такі прыдатак дадаецца для паясьнення дзеяслова ў якасьці акалічнасьці, напр.: *Палягуць яны адна каля адной блізняк. Урадзіла такая харошая пшаніца, колас у колас. Падабраў малайцоў волас у волас, голас у голас. От так і гоняць яны гусь адно к другому. Смала смалою прывязаўся.*

Пры такіх прыдатках у назоўным склоне бывае яшчэ ўскосны склон тых-жа самых слоў (*смала смалою*) найчасцей з прыназоўнікам— „у“, „к“, „да“; такія прыдаткі сталі прыслоўямі ды могуць злучацца ня толькі з назоўным склонам, але і з іншымі склонамі, напр.: *Падабраў малайцоў волас у волас, голас у голас. Сорам ім адна адной у вочы глянуць. Бегала яна дом ад дому.*

3) Ёсьць яшчэ адзін від прыдаткаў, з якіх у народнай мове з часам вытвараюцца пастаянныя эпітэты, напр.: *Стаіць крыніца—светлая вадзіца. Грэчачка—чорна семя—стала красавацца. Бег сабака цераз мост—чатыры нагі, пяты хвост. Яна была—вочы завешаныя. У той карчомцы жыў сабе шынкар—ат сабе чалавек. Недалёка жыў сабе каваль—ня-то, што-б вельмі, але ат сабе, трохі быў багаты чалавек. Дзень добры, дзяўчына—бель бяліці! Прыляцела сарока—чы-чы-чы, села ў дзеванькі на плячы. Стаіць конь—залатая шарсыцінка, срэбная шарсыцінка, з ноздраў польмя шыбае, з вушэй дым валіць, і падсту-*

ціца нельга (з казкі). „Ну“, кажа мядзьведзь: „сьцялі пасьцель—рад каменьня, рад паленьня, а ступу ў голавы.

4) Апрача назоўнага склону ў якасьці азначэньня да дзейніка або прыдатка да яго, ёсьць яшчэ звароты ў мове з словамі „што за“, напр.: Што гэта за людзі? А што ў вас сёньня за вечар быў? Што вы за людзі за дзіўныя? Што-ж там да за пыл курыць? Што-ж там да за дым курыць? Што-ж я ў маці за дзіця было?

III. Дапаўненьні.

А. Значэньне дапаўненьня.

Назоўны склон звычайна ў граматыцы называецца *незалежным* склонам, а ўсе іншыя—*залежнымі*. Усе-ж залежныя склоны, узятыя разам, вытвараюць у сынтakse вялікую групу *дапаўненьняў*.

Агульнае значэньне дапаўненьняў лепш за ўсё выясьняецца пры параўнаньні іх з назоўным склонам. Назоўны склон абазначае, як мы бачылі, нешта асобнае, нешта *незалежнае*—прадмет, як ён існуе *сам па сабе*. Наадварот, што да залежных склонаў, то тут перш за ўсё кідаецца ў вочы іх залежнасьць. Словы: „брат“, „горад“, „рэчка“, „конь“, „хараство“, „сваце“, „браце“, „куме“ зразумелы і самі па сабе, нават вырваныя з сказу; іх мы часта і ўжываем у такім асобным відзе, напр., калі прыпамінаем прадметы або пералічваем іх ці каго клічам (*брат! браце!*). Наадварот, словы: „брата“, „горадам“, „рэчцы“, „канём“, вырваныя з сказу, выклікаюць поўнае здзіўленьне. Калі зразумелай або, прынамсі, звычайнай для кожнага будзе форма „рэчка“ ці „конь“, то дзіўнай і недарэчнай для нас будзе форма „рэчцы“ ці „канём“. Прычына тут тая, што формы „рэчцы“, „канём“ сапраўды трацяць увесь свой сэнс, калі іх вырваць з сказу, і што яны маюць сэнс толькі *пры другіх словах*. Значыць, істотнае значэньне ўсіх залежных склонаў, разам узятых, заключаецца якраз у іх за-

лежнасьці ад другіх слоў. У той час, як назоўны склон выражае прадмет сам па сабе, ні з чым ня звязаны і ні ад чога незалежны, залежныя склоны выражаюць прадмет толькі ў яго адносінах да *нечага другога*. Гэтае другое можа быць тым-жа самым прадметам (*кусок хлеба*) або дзеяннем (*баюся айца*) ці прыметай (*мала груш, варт пашаны*). А дзеля таго, што дзеянне ёсьць тая-ж прымета, то два апошніх выпадкі можна злучыць у вадно ды сказаць, што залежны склон можа адносіцца або да прадмета, або да прыметы. Такім парадкам, *дапаўненьне, або залежны склон назоўніка, ёсьць форма, што абазначае прадмет у яго адносінах да другога прадмета або да прыметы прадмета.*

Б. Выражэньне дапаўненьняў без прыназоўнікаў.

Дапаўненьне, як вышэй гаварылася, выражаецца ўсімі (залежнымі) склонамі: 1) *Вінавальным*, 2) *Родным*, 3) *Давальным*, 4) *Творным*, або *прыладным*, і 5) *Месным*.

1. Вінавальны склон.

Вінавальны склон найчасьцей ужываецца для абазначэньня прадмета, на які пераходзіць дзеянне *выказніка*. Назоўны склон абазначае асобу або прадмет, што вытварае дзеянне (хоць-бы яны былі нават *несапраўднымі дзейнікамі*, як пры дзеяслове *залежнага значэньня*), а вінавальны склон перш за ўсё паказвае на залежны (пасыўны) стан асобы ці прадмета, прычым, адценьні гэтага стану могуць быць самыя рознастайныя; адгэтуль розныя віды ў ужываньні гэтага склону. Даўней лік дзеясловаў пераходнага значэньня быў далёка большы, і вінавальны склон шырока ўжываўся; з часам шмат такіх пераходных дзеясловаў сталі ўжывацца толькі з прыназоўнікамі, а іншыя перасталі быць пераходнымі, і тыя дапаўненьні, што стаялі пры іх, сталі мысьліцца ўжо ў месным склоне, з месным значэньнем.

1) Такім парадкам, у вінавальным склоне ставіцца перш за ўсё *простае дапаўненьне*. Прыкладаў

на гэта дапаўненне можа быць вельмі многа, напр.
Хто *што* ўсьпеў узяць. Шле *яе*, маладу, на
Дунай па ваду. „*Дай*“ ніхто ня любіць, а „*на*“ —
кожны чуе. Запражы, братка, тры *кані* свае! У
новай стайніцы *коні* сядлае. Па воду йдзе — „*да-*
брыдзень“ дае.

√ 2) Назовы жывых прадметаў у ролі дапаўнення
заўсёды ставяцца ў вінавальным склоне: *паю коні,*
пасу авечкі, даю каровы, ганю валы. Певень жытам
куры частуе. Ня стаў *коні* пад калінаю! Мяняе *быкі*
на індыкі. Ваўкі падушылі *авечкі.*

У такіх разох у расійскай мове заўсёды стаіць
родны склон: *Пасу авец, ганю валоў.* Мяняю *быкоў*
на індыкоў і г. далей.

Нават пры асобе, чалавеку, дапаўненне можа
стаяць у вінавальным склоне, напр.: Прывяла яна два
сыны. Адчыні, сьвякратка, аконца: вязу табе ня
вехну, як сонца; адчыні, сьвякратка, другое, —
вязу табе *дзеткі* абое! Паслала-б *паслы*—ня
сьмею; пісала-б лісты—ня ўмею. Ойчанька, сала-
вейка! што *за госьці* маеш? Наймай *кавалі* да-
ражэнькія, куй сярпчкі залацэнькія да шлі
жнейкі маладзенькія. І сава свае *дзеці* хваліць.
Але дапаўненне ў назовах жывых прадметаў,
пераважна людзей, а часам і няжывых, выражаецца
часта і формаю роднага склону (бач. ніжэй, 2).

3) Здараецца, можа дзеля вершу, у ролі простага
дапаўнення ў вінавальным склоне форма клічнага
склону, напр.: Яшчар-паночку, аддай мой *вяночку!*
Палажылі *камару* на мару.

4) Дзеясловы неперыходныя з прыстаўкамі мо-
гуць мець пры сабе дапаўненне ў вінавальным склоне,
напр.: Абышоў кругом *хату.* Заступіў яму *дарогу.*
Праспаў *шчасьце.* Заяц перабег *дарогу.*

5) Калі пры простым дапаўненні стаіць *азна-*
чэньне (прыметнік ці дзеяпрыметнік) ці *назоўнік*

іменны ў ролі прыдатка, то вытвараецца *падвойны вінавальны склон*, або другі вінавальны склон, напр.:

Толькі пусьці яго *жывога*. Выгнаў *дочку* на мароз *босую*.

Часам другі вінавальны можа быць выражан назоўнікам іменным з прыназоўнікам у якасці прыдатка да першага вінавальнага, напр.: Узяў сабе сірату *за дачку* (бач. § 22, Б, 5, в).

Даўней другі вінавальны склон часта выражаўся дзеяпрыметнікам цяперашняга ці прошлага часу ад дзеясловаў пераходнага значэння. Цяпер гэтыя дзеяпрыметнікі перасталі скланяцца ды абярнуліся ў дзеяпрыслоўі; асабліва часта стаяць яны пасля дзеясловаў „чуць“, „бачыць“; часам першы вінавальны нават не называецца, напр.: Ці ня бачыў ты *войска йдучы*? Чула я, малада, *салаўя сьпяваючы*. Спатыкаюць яны нашага *чалавека*, конна *едучы*. Угледзелі яны *Рамана*, на высокай гары *аручы*. Хто пачуе *язюлю кукуючы*... Каб было чутно *зьвінючы*. Калі ўгледзіш *татку йдучы*... Ці ня бачыў ты, братка, *мужыка едучы*, сьвіньню з парсятамі *вязучы*? Знайшоў яго *лежачы* пад кустом. Знайшла *мужа* Ульлянкі *аручы* палянкі каля свае хаткі. Ці ня бачылі вы двое *людзей ідучы*? Ці ня бачыў тут *дзеўкі бягучы*, мех грошай *нясучы*.

У двух апошніх прыкладах пасля дзеясловаў з адмоўнасьцю стаіць родны склон заместа вінавальнага.

Даўней кожная беларуская грамата пачыналася так: „Хто калі відзіць грамату, а любо слышыць *чтучы*“. „Хто в онь возрыць ілі услышыць *чтучы*“.

б) Падобен да вінавальнага простага дапаўненьня і той вінавальны склон, што выражаецца назоўнікам іменным (часам з азначэньнем) таго самага кораню, што і дзеяслоў, напр.: *Думаць думу* цяжкую, *гора гаравачь*, *гаць гаціць*, *мост масьціць*, *век векавачь*, *суды судзіць*, *права правіць*. *Зіму зімавачь*.

„Няўжо дарэктар так заўзяты, што будзе *права* сваё *павіць* і на калені што-дзень стазіць?“
(Я. Кол.).

7) Вінавальны склон у некаторых разох мае месца значэнне, паказваючы кірунак дзеяння на пытаньне: „куды?“, „дзе?“

На пытаньне „куды?“ вінавальны абазначае мэту дзеяння. Сюды належыць і некалькі прыслоўяў, роўных сваім пахаджэннем вінавальнаму склону, напрыклад: *Пашоў вон! Ідзі прэч!* Едзе ён *поле*, едзе *другое*. Еду *поле*—ня відно, а *другое*—ня чутно.

У сказе: „Налезла іх поўная *хата*“ знаходзім назоўны склон заместа вінавальнага. Таксама вінавальны склон попlech з назоўным знаходзім ад слова „палавіна“: *Палавіну* саду цвіце, *палавіну* вяне—*Палавіна* саду цвіце, *палавіна* вяне.

Вінавальны склон на пытаньне „дзе?“ у сучаснай мове знаходзім толькі ў форме прыслоўяў, дзе некалі мысьліўся вінавальны склон назоўніка йменнага, напр.:

Узяў яго *абাপал* (з „оба полы“). Сядзіць *канец* стала. Жыве *канцы* сяла. Жыве *край* дарогі.

8) Да вінавальнага месца прымыкае старасьвецкі вінавальны склон мэты, які выражаўся асобнай дзяслоўнай формай—дасягальнай: пасля *іскаць* брата, пусцілі *таргават*. У сучаснай мове некаторая памяць аб дасягальным захавалася ў ужываньні роднага склону пасля неазначальных дзясловаў, напр.: Пашлі глядзець *маста*, *дзіва*.

9) Вінавальны часу на пытаньні: „колькі?“, „калі?“ Напрыклад: Жыла яна так *годы два*. Яго гэтую *ноч* возьмуць. Усю *ноч* байкі баяў. Пабыў *тры дні* ды паехаў. Пачакай тут *трошку* (*трошкі*). Няхай-бы яны пабылі яшчэ *дзень-два*. Была мая кашулька *што-нядзелю* (*нядзелі*) бяленька. *Што-суботку* (*суботкі*) вымывалася-б, *што-нядзельку* (*нядзелькі*) вычасалася-б.

У вапошніх прыкладах, попlech з вінавальным часу, можа стаяць родны часу.

Да вінавальнага часу належыць і некалькі прыслоўяў часу, якія маюць форму вінавальнага склону, напрыклад: *Летась* пасаджона, *сёлета* ўзрашчона. *Устаў ён рана.*

10) Вінавальны *колькасць* на пытаньне „колькі?“, напр.: Прайшоў *дзесяць* вёрст. Сена важыла *дзесяць* пудоў. Я *многа* наплакаўся (тут „многа“—прыслоўе).

11) Вінавальны *спосаб* дзеяння на пытаньне „як?“—*Жывём ні-то, ні-сё.*

12) Прыслоўі ў форме вінавальнага склону спосабу дзеяння: *Пабег борзда, горка* заплакаў.

2. Родны склон.

1. Родны склон пры дзеясловах ужываецца: а) для абазначэння часткі прадмета. У такіх разох ён паказвае, што дзеянне накіравана не на ўвесь прадмет, а на яго частку, або што прадмет падлягае пэўнаму дзеянню ня ўвесь час, а толькі на пэўны момэнт. З гэтым значэннем родны склон ужываецца пасля дзеясловаў: *даць, купіць, мець* і падобных, напр.: *Квасу* наліў, *хлеба* накроіў. Не дасі яму *рады*. *Даць пары, дыхту*. Мае *розуму* больш за ўсіх. *Купіў хлеба, тутуну, цукру*.

Вельмі часта стаіць гэты склон пасля дзеясловаў з прыстаўкамі, напр.: *Дайшоў праўды*. Наеўся *бобу, яблык, груш*. Наслаў на іх *варанья-кручча*. *Пасеяў* на лядзе *аўса*.

Да роднага часткі належыць і той родны склон, які бывае пры дзесловах: *слухаць, бачыць, відзець, чуць, памятаць, хацець* і інш., напр.: *Слухай бацькі і маткі*. *Пільнаваць яблык, сенажаці коняй, саду*. *Дачакаўшы ночы*, паехаў у лес. *Пы-*

таўся мяне. Глядзець дзіва, хлеба, мосту. За-
памятаць іменьня свайго. Крычыць яна ратунку.
Гвалту раве (страшна крычыць). Брыдка лю-
дзям ачу (парны лік) паказаць. У воду нападала
лісьця, сьмецьця. У яго грошай процьма. Сілы
прыбавілася ўтрая. У моры гаду ёсьць, катораму
і ліку няма. Пайду глядзець дзіва. Камяні, ідзе-
це тапароў тупіць! Пайшоў глядзець жыта, аўса.
Да бягуць дзяўкі, бягуць, да ня красак ірваці, а
Ганульку пытаці. Не даюць мне веры. Даглядае
саду. Пільнуйся парадку. Навучайся муштру
добрага. Пусьці, маці, гуселек паслухаць і песень
наўчыцца і ўсялякіх навук.

Пасьля дзеясловаў „вучыць“, „навучыць“ стаіць
давальны (бач. ніжэй).

б) Пры дзеясловах ставіцца таксама *родны склон*
часу з неазначальным характарам, але сувязь яго з
дзеясловамі вельмі слабая; з гэтае прычыны яго мож-
на лічыць *родным незалежным*. Родны склон часу
да некаторай ступені падобен да роднага часткі, бо
звычайна абазначае адзін момэнт, у які адбываецца
дзеянне, напр.: Галоднага *лета* людзі ўміралі. Адна-
го *разу* пайшла яна жаць ды нешта запазьнілася.
Леташняга году зіма была халодная. *Тых дзён,*
таго часу, тае нядзелі. Спарадзіла маці сына
цёмнае ночы.

Да роднага з гэтым значэньнем належаць і не-
каторыя прыслоўі, напр.: *сёлета, сяголета, сёньні, ся-*
гоньні, сёньня, сягонья; учора, летась, сяначы, ся-
гедні і інш.

в) У беларускай мове вінавальны склон у форме
роднага склону ўжываецца толькі для прадметаў жы-
вых адзіночнага ліку муж. роду (*пасу каня, ганю*
вала, бачыў ваўка). У множным ліку вінавальны
склон мае форму роднага склону толькі ў назовах
асоб (*бачу братаў, частую сватаў*), а ўсе іншыя
назоўнікі іменныя маюць форму вінавальнага склону:

Сабака брахаў на ваўкі: Мяняе быкі на індыкі. Стаў красьці авечкі. Павёў пасьвіць коні. І сава свае дзеці хваліць. Багатаму чорт дзеці калыша (прыказка).

г) У народнай мове, як і ў старасьвецкай кніжнай, часта ўжываецца родны склон заместа вінавальнага і адназначнага прадметаў няжывых адзіночнага і часам множнага ліку, напр.: *Ражна зьясі, калі ня хочаш хлеба! Вазьмі замка, паддай мяшка. Дык яна ўваткнула яму рубля. Камяні, ідзеце тапароў тупіць! Табе вянок з добра, а нам дасі на трох рубля.*

Парасійску ў такіх разох скажуць: „ражон зьясі“ — замест „ражна зьясі“, „вазьмі замок“ — заместа „вазьмі замка“ і г. д.

2. Родны пры назоўніках. Гэты родны склон залежыць ад назоўнікаў іменных, што абазначаюць прадметы падзельныя або разумовыя, а таксама ад займеньнікаў і лічэбнікаў, а часам і ад прыметнікаў. Тут могуць быць такія выпадкі:

а) Родны склон часткі; ён залежыць ад іменьнікаў, напр.: *Прывезьлі бочку смалы. Стаялі копы сена, кучы мужчын і жанок. Знайшоў кацёл грошай. Пражыў веку сто гадоў.*

Пры назоўніках лічэбных, пачынаючы ад 5 і далей, родны склон часьці бывае толькі пры назоўным і вінавальным склонах: *пяць братоў, дзесяць коняй, семсот, шэсьцьсот, дваццаць тысяч.*

Родны склон бывае заўсёды пасья такіх слоў, як „многа“, „мала“, „шмат“, „даволі“, якія падмяняюць лічэбнікі, напр.: *мала груш, многа яблык, шмат грошай, доволі сьлёз.*

б) У залежнасьці ад іменьнікаў ужываецца родны склон прыналежнасьці, які абазначае прадмет або асобу, каторай належыць нешта, напр.: *хата бацькі, хустка маткі.*

Але ў такіх разох, заместа роднага грывалежнасьці, часцей ужываецца *прыметнік прыналежны: бацькава хата, матчына хустка, птушынае пяро, хлопцава кніжка, Вольчына стужка. Васілёвага сына забілі на вайне. Стала лічыць хаты: гэта—кумава, гэта—Навумава, гэта—братава, а гэта—сватава, а тая—Сенькава.*

Значыць, трэба казаць: *Дарвінава тэорыя, Купалавы творы, Лінзэва табліца, Ньютонаў біном*, як у народнай мове: *матчын дар, музыкава доля, Кірылава магіла, цесьцяў двор, кавалёў сын. Бацькава дараваньне на сьняданьне, а матчына — на абед.*

Родны прыналежнасьці, г. зн. *назоўнік у родн. скл.*, а ня прыметнік, можа стаяць у тых разох, калі ён паўтараецца: творы *Багдановіча, Коласа, Купалы, Гаруна, Цішкі Гартнага і Кудзелькі.*

Родны прыналежнасьці заўсёды бывае тады, калі перад ім стаіць прыметнік—азначэньне або ўласнае імя: *Комуністычны Маніфэст Кароля Маркса, творы вялікага Дарвіна, поэзія Якуба Коласа, творы Янкі Купалы і г. далей.*

в) *Родны якасьці.* Сустрачаецца родны склон *прыналежнасьці ў такіх зваротах: Добрага бацькі дзеці.* Гэты родны склон падобен да роднага *прыналежнасьці*, але ён выражае якасьць прадмета часовую або пастаянную; пры ім заўсёды стаіць прыметнік або назоўнік лічэбны, напр.: *Чалавек высокага росту, нізкага росту. Мужчына лет можа сараку. А я расту невялічкага. Надзенеш ты боты нямецкай работы. Я ня панскага роду.*

г) *Родны суб'ектыўны і аб'ектыўны.* Сустрачаецца, хоць рэдка, родны *суб'ектыўны* (страх *сьмерці, забойства бацькі*) і *аб'ектыўны*: *цела чалавека, жыцьцё расьліны, спосабы барацьбы з сухотамі, гадоўля жывёлы і г. д.* Але апошнія прыклады мала адпавядаюць духу нашае мовы; дзе гэта можна, такія зва-

роты лепш замяняць зваротамі з прыметнікамі або апісова, замест роднага об'ектыўнага, напр.: *чалавечае цела, расьліннае жыцьцё*, як гадаваць жывёлу і г.д.

Разумеецца, калі падмена роднага об'ектыўнага прыметнікам зьмяняе значэньне звароту, то такое падмены быць ня можа, напр.: *мова поэзіі—поэтычная мова, значэньне падобнасьці—падобнае значэньне і інш.*

3. *Родны адыходны* паказвае выхадны пункт дзеяньня, аддаленьне або адлучэньне. Ён можа стаяць пасля дзеяслова ці прыметніка з паказаным значэньнем і пасля іншых падобных слоў, напр.: *Адрокся гаспадара ды пайшоў у прочкі. Выракаецца свайго слова, сваіх слоў.* Хоць надзеў жупан, але ня цурайся *сьвіткі*. Выраклася маці *роднага дзіцяці*. Адрокся свайго *бацькі*. Не зракайся ты *мяне* да прыбудзь ты ка мне! Але такія формы, звычайныя ў старасьвецкай мове, цяпер звычайна ўжываюцца з прыназоўнікам „ад“, напр.: *Адрокся ад гаспадара, ня ўхіляйся ад работы, схваўся ад яго, ледзьве адбіліся ад ваўкоў.*

Адыходнае значэньне родны склон мае і ў такіх разох: *Чаго вы рагочаце? Ня дужа спужаўся я цябе. Баючыся воўка, і ў ляс ня трэба хадзіць.*

Адыходнае значэньне родны склон мае пры *параўнальнай* ступені (Будзь ніжэй *травы*, цішэй *вады*. Лепша *таго злата* Агатчына цнота), але ў такіх разох звычайна ставяцца прыназоўнікі: „за“, „ад“, напр.: *Лепшы за яго, разумнейшы за цябе. Сядзь сабе бліжэй за ўсіх, будзе табе мілей ад усіх.* Парасійску пры параўнаньні заўсёды стаіць родны склон без прыназоўніка, напр.: *лучше его, умнее тебя.*

Родны адлучальны стаіць пры пераходных дзеясловах з адмоўнасьцю, напр.: *Бяз худа ня відаць добра.* Ня купіў бацька *шапкі*—няхай вушы мерзнуць. Ня купіў *ні куніц, ні бабёр*. Няма *анічога*.

Гэты склон ставіцца: а) замест вінавальнага пры пераходных дзеясловах, б) замест назоўнага, калі аса-

бовы сказ абарачаецца ў безасабовы, напр.: „Ненавідзела яна дзедавы *дочки*“ (замест „дзедавых дачок“). Ня любіла свае падчарыцы (замест „сваю падчарыцу“). Хлеб ёсьць—*солі* няма.

Часам родны і вінавальны стаяць попlech: „Усё роўна ня вернеш ты *ні сваіх сыноў, ні дачок, ні жонку*.“

4. *Родны прычыны* з адценьнем мэты стаць пасья дзеясловаў руху, напр.: Раз пашла баба *вады* ды сустрэла таго самага чалавека. *Чаго* ты прышоў, воўча? *Чаго* ты плачаш, зайка? *Чаго*, малойцы, сядзіце? Я прышоў *таго*, каб пазычыць грошай.

5. *Родны месца* становіць сабою прыслоўе: Абышлі горад *кружка* (навокала). *Кружка* стаялі высокія валы.

6. *Родны паклічу* стаць заместа назоўнага або вінавальнага: Гэта *праўды* было? Ці-ж гэта *праўды*, каб шчупак да хвоі прыліп? Едзь, сынку,—такое *бяды!* Дык ён тады *ходу!*

3. Давальны склон.

Давальны склон ужываецца для абазначэння тае асобы або прадмета, да якога накіравана дзеянне, выражанае дзеясловам, або да якога адносіцца змест усяго сказу. Сувязь дзейніка тут не такая, як пры вінавальным або нават пры родным склоне. На пачатку давальны склон ужываўся для абазначэння прасторавых адносін на пытанне „куды?“, а потым гэтыя прасторавыя адносіны аслабіліся ды часткаю падмяніліся другімі. Цяпер давальны склон ужываецца ўжо ў шырокім значэнні; ён можа стаяць у залежнасці ад дзеясловаў, назоўнікаў і нават незалежна.

1) Найчасцей давальны асобы або рэчы ўжываецца для абазначэння *карысьці, прыемнасці* або нечага адваротнага, супраціўнага—нявыгоды, няпрыемнасці, шкоды, напр.: Не хачу яго браць *сабе*, аддам лепей *людзям*. Дзякуючы *яму*, я пасьпеў к часу. Аднаму *чалавеку* згінулі валы. Не бяры *нам* ма-

церы, бо мы з голаду паўміраем. Узяў ды ўкраў яму сядло. Баяўся, каб яму ня ўкралі каня. Яму баліць галава. Жывот мне баліць. Потым мара згінула яму з ачу. Ён мне прыяцель. І не агледзеўся, як яму тыя дзесяць год мінуліся.

Да гэтага давальнага склону прымыкае і той давальны, што абазначае асобу або прадмет, да якіх накіраван пэўны *душэўны рух*, выражаны слоўным значэньнем дзеяслова або які мысьліцца, напр.: Ці-ж маці вучыць *благому*? Навучыць *розуму*, наравіць *ліхому*, вучыцца *мове*. *Ліхому* не ўнаровіш. Быць *бычку* на лычку, а *кароўцы* на вяроўцы. Няхай тое робіць, што я яму сказаў, то гэтая хвароба пройдзе яму. Гэтак хватаў воўк *усім гаспадаром* па калейцы—*таму* тое, *таму* тое, і выдушыў *ім* усю скаціну. Пасеяў чалавек пшаніцу, але яна яму чыста прапала. Той кажа, што *мне* і надта ўрадзіла; другі кажа, што *мне* прапала—той тое, той гэта. *Багатаму* і ў полі радзіла, і ў хляве пладзіла. Прыглядаецца яна *пярсьцеўку*, ажно гэта яе. Абзнаёміў *усім* (замест „усіх“) аб гэтым. Выбачайце *мне!* Дзякуй *табе* за добрую раду!

Сюды належыць давальны склон пры неазначальнай форме (інфінітыве) для выражэньня загаду: *Зары красьнець, рабе Магдзе здаравець!* (з народн. загавораў).

Пасьля дзеясловаў „вучыць“, „вучыцца“ таксама стаіць давальны склон, напр.: Вучыцца *расійскай мове, геомэтрыі, альгебры*. Трэба яго *розуму* навучыць. Будзем сына *пісьму* вучыць, а дачушку шоўкам шыць. Каля людзей патруцца—*рабоце* навучацца. Адалі вучыцца *кавальству, сталярству, бандарству*. Адгэтуль прыслоўі: гаварыць *пачалавечаму*. Дык той Марцін Глінскі навучыўся гаварыць *пакашачаму* (з казкі).

Парасійску пасьля „вучыць“ ставіцца вінавальны склон: учить *грамматыку, геометрыю, язык*. Пабела-

руску ў такіх разох ставіцца зваротны стан дзеяслова з давальным склонам: вучыцца *мове*, *пісьму*, *граматыцы*, *геомэтрыі*, як *сталярству*, *бандарству*.

Сюды належыць давальны склон некаторых займеньнікаў („сабе“). Займеньнік „сабе“ мала паясьняе дзеяслоў і бадай зусім не залежыць ад яго; ён абазначае асобу, для каторае важна, каб адбылося яе пажаданьне ці жаданьне, або якую цікавіць пэўны стан, напр.: *Жыў сабе*, *быў сабе* дзед і баба. От я *сабе* хоць за печчу паляжу. Ну, дык начуй *сабе!* Няхай *сабе* і так! *Жыла-была сабе* адна мачыха. Гуляй *сабе* на здароўе!

Родны склон з такім значэньнем займеньнікаў асабліва пашыраны ў безасабовых сказах, напр.: *Гэта табе* здалася, *здаецца*. *Ісьці яму*, *ісьці*—выходзіць на палянку. Не *тваім* зубом гэта кусаць.

2) Давальны мэты або прычыны: *Чаму* ты ня прышоў? *Чаму* цябе агнём не спаліла? *Чаму* памагаць ня йдзеш?

Сустрэкаюцца такія формы: *Чом* ты, коню, вады ня п'еш?

Тут „чом“—скарочаная форма з „чаму“, давальнага склону *прычыны*. Форму „чом“ мы знойдзем з прыназоўнікамі „па“, напр.: „*Па чом* жыта?“—Па рублю пуд.

Да давальнага прычыны можна аднесьці прыслоўі „годзе“, „годзі“.

3) Давальны *незалежны* сустрачаецца рэдка: Усім сваім *злосьнікам* я наругнуся. Дзеля сына я *двару* вярнуся.

Часам знаходзім давальны *незалежны* пасья дзеяпрыслоўя, напр.: *Ідучы нам* у ягады, сустрэўся ляснік. *Едучы ім* па дарозе, захацелася спаць.

Цяпер гэты давальны хутчэй паставяць пасья дзеяслова так: „*Едучы па дарозе, захацелася ім* спаць“.

4) *Давальны часу*: Будзе таму гадоў з дзесяць. Было гэта колькі лет таму.

5) *Давальны прэдыкатыўны*: Ня варта быць скупому. Годзі сядзець смутнаму! Як-жа мне, маладзенькай, не сядзець смутненькай.

4. Творны склон.

Усе значэньні творнага склону выводзяцца з прасторавых адносін. На пачатку творны склон абазначаў рух *на чым, пры чым, каля чаго*. Адгэтуль развіваецца значэньне—з кім? з чым? (што таварышуе прадмету) і чым? (прылада дзеяньня).

1) Творны *месца*; ён захаваў старое значэньне руху *на чым*. Сувязь з месцам (прасторам) тут асабліва выразная, напр.: *Ішоў лесам, дарогаю, полем, ішла баба дубняком*. Ой пайду я *лугам, лугам!* Пайду я *долам, далінаю*. Ехалі мы ў Кіеў *Дняпром*. Плыві ты *вадою*, а я за табою. Ой пайду я *дарогаю*, пушчу голас *дуброваю*. Павязьлі яе цёмнымі *лясамі*, шчырымі *барамі*, вялікімі *лугамі*.

Сюды належаць і нашыя прыслоўі: *кудою, сюдою, тудою* (як: „іду гарою“), а потым—*кудэю, сюдэю, тудэю*, як „тэю“, а таксама прыслоўі: *куды, сюды, туды*, якія становяць сабою закасыяненлыя формы творнага склону множнага ліку, як „ісьці *пешкамі*“.

Часта, замест „ехаць на чым“, ставіцца творны ⁺склон без прыназоўніка, напр., *поплеч з такімі зваротамі*, як „Едзе нехта *на чацьвярыку*“, кажуць: *Едзе нехта шасьма коньмі, тройкаю, карэтай, парма коньмі*. А тым *канём* паехаў сам гаспадар. Што-ж ты зрабіў? *Чым* я цяпер ехаць буду?

2) Творны *часу*. Тут час мысьліцца падарожжу, а дзеяньне ў часе—рухам у прасторы, напр.: „А хлопец *тым часам* трохі прыкархнуў (заснуў). Раз *золлакам* (чуць сьвет) пайшоў я ў лес. *Ні днём, ні ноччу* ня маю пакою“, але ў такіх разох скарэй скажуць: „Ні ўдзень, ні ўночы“, дзе стаіць вінавальны склон

з прыназоўнікам „у“. Сходы адбываюцца *панядзелкамі і пятніцамі*, або *„ў панядзелкі і пятніцы“*. Цяперашнім *сьветам* ня скоро такую знойдзець. Яшчэ малым *хлопчуком* чуў я гэта ад свайго бацькі. Калі-ж цябе ў госьці чакаці: ці *глыбокімі сьнягамі*, ці *зялёнымі лугамі*, ці *вішнёвымі садамі*?”

Форму творнага склону маюць і некаторыя прыслоўі часу: *тады, заўсёды, заўсягды*.

3) *Творна-прыладны* звычайна абазначае той прадмет, якім што-небудзь робіцца, і стаіць ён толькі пры дзеясловах, напр.: *Узяць рукою, касіць касою*. Што ўлетку *ножкаю* коп, то ўзімку *ручкаю* хоп. Чужая старана *тугою* арана, *сьлёзкамі* засявана, а свая старана *сошкаю* арана, *пшонкаю* засявана. Па калені ўсыпаў яго *іскрыем*. Зайчык маленькі, *чым* ты жывенькі? Я і сам дзіўлюся, *чым* я жыўлюся.

У вапошніх прыкладах прылада больш уяўная, разумовая.

4) Пры параўнальнай ступені ставіцца творны склон *меры* для абазначэньня таго, чым адзін прадмет пераважвае другі, напр.: Ён *галавою* вышэй за мяне. *Чым* скарэй, *тым* лепей.

5) Творны *прычыны* стаіць заўсёды пры дзеяслове: Мучыцца *жыватом*.

6) Творны *адносін*: Вясельле слаўна *песьнямі*, а хаўтуры—*выямі*. Узяў за гэта сто рублёў *гатоўкаю*.

7) Творны *спосабу дзеяньня*; ён стаіць пры дзеяслове ды адказвае на пытаньне „як?“ Гэты творны, у большай ці меншай меры, траціць прадметнасьць і мае значэньне прыслоўя. Прыклады: *Слатою* ці *сьляпніцаю* лезе ў вочы. *Златам* іскры скачуць. *Макам* прапаў. Жыве сабе *дармаедам*. Вы *разбоем* запанавалі гэтым лесам. Стаў ды думаю сабе, якім-бы гэта *спосабам* дастаць мёду?

З творнага спосабу дзеяньня разьвілося шмат прыслоўяў у форме творнага склону адзіночнага і

множнага ліку, напр.: Уся варта *покатам* сьпіць. Пусьціўся *бягом*. Ёсці *пяшком*. З печы *кумілём* зьяцеў; *нагбом* (нагінаючы), *сілком*, *гвалтам*, *сілом*, *жыўцом*, *станьгом*, *нарокам*, *ненарокам*, *знарокам* (знарок), *стаяком*, *тарчаком*, *паражняком*, *ахоцьцю*, *нудзьдзю*, *пешышу*, *часам*, *часамі*, *украдкам*, *назіркам*. Дык ён усё *пайстком* і *расказаў*.

Часам творны параўнаньня службыць толькі для *памацненьня* другога паняцьця, напр.: *Ні відам* ня відаць, *ні слыхам* ня слыхаць. *Пытам* пыталі. *Жадам* жадала.

8) Творны *прэдыкатыўны* (выказальны) (бач. вышэй § 22).

Да творнага *прэдыкатыўнага* прымыкае творны *поклічу*, пры якім мысліцца што-небудзь падобнае да „стаў“, „ты зрабіўся“, напр.: *Малайцом* маладзіца!

9) Падобен да творнага *ўласнага* значэньня і той творны *склон*, што выражаецца йменьнікам аднаго *кораню* з *выказьнікам-дзеяпрыметнікам*, напр.: Яго *двары тынам тынены*, *тынам тынены* да сырым *дубам*. Яго *дворня брукам брукавана*, а *тынам тынавана*. *Ядром* яно (жыта) *ядраністае*, *сьцяблом* яно *сьцебялістае*, *каласом* яно *каласістае*.

10) Творны пры *дзеясловах* „*частаваць*“, „*віншаваць*“, „*дарыць*“: *Віншую вас вянком*, а вы мяне—*мядком*. *Віншую Новым Годам*, *новым шчасьцем*. *Дару цябе, дачушка, хлебам-сольлю, шчасьцем і дольлю*. *Сустрачаю вас жытам-бытам*, *доўгім векам*, *добрим здароўем*.

11) Творны пры *дзеясловах* „*турбавацца*“, „*гаварыць*“, „*панаваць*“, „*вучыць*“, „*перадаваць*“, напр.: *Ня турбуйся, мая мамка, мною*, а *турбуйся сама сабою*. *Стаў гаварыць роднаю моваю*. *Пабралі дзяцей у свае школы ды сталі вучыць іх чужою моваю*. *Пераслалі ліст Іванам*. Не за тым я прышоў, каб *сьветам* панаваць, а затым, каб *аслабніць сьвет ад паноў*.

5. Месны склон.

У стараславянскай мове месны склон мог ужывацца без прыназоўніка для абазначэння месца і часу, а потым ён стаў ужывацца толькі з прыназоўнікамі.

Пры разглядзе дапаўненняў розных склонаў часта сустракаліся формы з месным значэннем, але сапраўдным прадстаўніком гэтага значэння зьяўляецца *месны склон*. Ён паказваў месца, дзе знаходзіцца прадмет або дзе адбываецца тое ці іншае дзеянне, а таксама час, калі адбываецца дзеянне, і ўжываўся таксама ў залежнасці ад некаторых дзеясловаў. Ёсць прыслоўі ў форме меснага склону без прыназоўніка, як памяць аб тым, што некалі месны склон ужываўся без прыназоўнікаў, напр.: *балазе, годзе, вонках, добра* (з „добрэ“).

У сучаснай мове месны склон без прыназоўнікаў зусім перастаў ужывацца, а яшчэ ў старасьвецкай літаратурнай беларускай мове гэты склон без прыназоўніка сустракаецца даволі часта, напр.: „Пасадзі яго на вялікам княжэньні *Вільні* (у Вільні)“. „А што *той грамаце* (у той грамаце) пісана“... „Таго-ж року *вясне і леце* на людзі былі харобы вялікія“. „А *леце* вялікі жар быў“ і г. далей.

У народных песьнях часам сустракаецца форма меснага склону без прыназоўніка, напр.: Ой *лесе, лесе* на вярэсе (замест „ой у лесе, у лесе“).

§ 24. Дапаўненні з прыназоўнікамі.

1. Падзел дапаўненняў. Усе дапаўненні можна падзяліць на *простыя і сустаўныя*. Калі пры дапаўненні стаіць прыназоўнік, які звязвае яго з тым словам, да якога яно адносіцца, то такое дапаўненне называецца сустаўным. (*За мурам і куля* ня страшна), а калі пры дапаўненні прыназоўніка няма, то яно называецца *простым* (Не ўдалося забіць *лося*).

Што да прыназоўнікаў, то трэба ведаць, што яны ўжываюцца толькі *пры дапаўненьнях*; дзеля таго яны і называюцца *прыназоўнікамі*, бо дапаўненьнем, як мы ведаем, можа быць толькі залежны склон *назоўніка*, або тая часьціна мовы, што мысьліцца, як назоўнік.

2. Значэньне прыназоўнікаў. Агульнае значэньне прыназоўнікаў тое самае, што і значэньне залежных склонаў назоўнікаў: яны *вызначаюць* тыя ці іншыя *адносіны прадмета да другога прадмета*. Прыназоўнікі, агулам кажучы, адпавядаюць сваім значэньнем *канчаткам* (флексіям) назоўнікаў. Часта тое, што ў адных мовах выражаецца залежным склонам (зн., канчаткам), то ў іншых мовах—прыназоўнікам з залежным ад яго склонам. Мы, напрыклад, кажам: „Рым быў пабудован Ромулем і Рэмам“, а рымлянін і немец казалі-б, „быў пабудован *ад* Ромуля і Рэма“; расіец кажа: „это белее снега“, „темнее ночи“, „умнее меня“, а мы, беларусы (а таксама рымлянін, паляк, серб, украінец), кажам: „бялей *за* сьнег, „цямней *за* ноч“, „разумней *за* мяне“; мы кажам: „араць сахою“, „біць малатком“, „грызьці зубамі“, а немец скажа: „араць з сахою“, „біць з малатком“, „грызьці з зубамі“—у немца дапаўняльны прадмет таварышуе дзейніку, г. зн., дапаўненьне стаіць у такой форме, што выражае такія адносіны да другога прадмета ці прыметы, якія можна назваць *таварышаваньнем*; таксама нам зручней сказаць „поэма напісана Якубам Коласам“, а паляк скажа: „напісана *праз* Якуба Коласа“. Наадварот, мы цяпер кажам: „ісьці з братам, з жонкай“, а даўней казалі: „ісьці братам, жонкаю, суседам“; мы цяпер кажам: „у гумне, у горадзе, у Вільні“, а даўней гаварылася проста, без прыназоўніка „у“: *гумне, горадзе, Вільні*.

Як бачым з гэтых прыкладаў, паміж асобнымі прыназоўнікамі і асобнымі склонамі ёсьць нават прастая адпаведнасьць у значэньнях. Пры гэтым, кожны прыназоўнік, як і кожны склон, мае звычайна па некалькі значэньняў, якія разьвіліся гістарычна адно з другога і выводзяцца з *аднаго даўнейшага* значэнь-

ня. Напрыклад, прыназоўнік „за“ з творным склонам можа абазначаць і *прасторавыя* (месныя) адносіны паміж прадметамі („хата за гарою“), *часоўныя* („за пагоду ўправіліся“, „гэта было за паншчыну“), *прычыннымя* („пасварыліся за ножык“) і іншыя адносіны. Або возьмем яшчэ прыназоўнік „ад“: *ад хаты* да гумна, вечка *ад скрынкі*, заплакаў *ад болю*, памёр *ад сухот*, уцёк *ад нас*, сьляпы *ад роду*, бараніцца *ад ваўкоў*, гарачэй *ад агню* і г. далей.

Даўнейшым значэньнем прыназоўнікаў зьяўляецца бадай што заўсёды *прасторовае*, меснае значэньне, г. зн. прадметнае, а не разумовае, а потым цесна зьвязанае з ім значэньне *часоўнае*. Так, напрыклад, даўнейшае значэньне прыназоўніка „за“ з творным склонам выяўляецца ў злучэньнях: „жыць за гарой“, „поле за хатаю“, „крок за крокам“ і г. далей. З апошняга злучэньня лёгка зразумець, як *прасторавая* сувязь пераходзіць у *часоўную*: „крок за крокам“ можна зразумець і месна („крок за крокам па пятах“) і часоўна („крок за крокам *бязупынна*“). Адгэтуль ужо чыста часоўныя злучэньні: „дзень за днём“, „год за годам“. Далей, часта прадмет, за якім стаіш, замянае бачыць і чуць, і такое злучэньне, як „за кустамі нічога ня відно“, стала мысьліцца ў значэньні перашкоды, а перашкода—прычынай; адгэтуль прыназоўнік „за“ набраў значэньня прычынасьці: „За туманам сьвету ня відно“. „За лозамі, за бярозамі рута-мята ня ўсходзіць“. „Паспорылі за мех, пасварыліся за дзеці“. Потым, дзеля таго што прадмет, за якім ідзеш, часта бывае пажаданым („бегчы за зайцам“, „гнацца за ворагам“), то прыназоўнік „за“ стаў ужывацца для выражэньня цэлі, напр., парасійску: „послась за доктором, за водой“, панашаму— „па доктара, па воду“. Часта прадмет, за якім стаіш, дае хованку, абарону („хавацца за сьцяну, за агарожу“); адгэтуль магло вытварыцца такое злучэньне прыназоўніка „за“ з залежным склонам, як: „пайсьці замуж, быць замужам“ (на пачатку=за мужам), адгэтуль і прыказка: „За добрым мужам і чулінда

жана, а за благім і князеўна раба“; параўнуйце гэту прыказку з такою: „За мурам і куля ня страшна“.

З гэтых прыкладаў відаць, як паступова і падсвядома з прасторавага значэння вытвараецца ў мове разумовае паняцце. Часам прасторавае значэнне прыназоўніка зусім траціцца, а застаецца толькі разумовае. Напрыклад, прыназоўнік „аб (а)“ з месным склонам („выцяць аб стол, аб пень“, „думаць аб сабе“) і прыназоўнік „пра“ („гаварыць правайну“) ня маюць цяпер зусім прасторавага значэння. У такіх выпадках пачатковае значэнне выкрываецца параўнаннем з роднымі, блізкімі паміж сабою мовамі, асабліва даўнейшымі. Напрыклад, у царк.-славянскай мове чытаем: „сущим в Іудеи о христе Ісусе“, г. зн. быўшым навокала хрыста, акаляўшым хрыста; „и седаше о нем народ“—навокала яго.

Разглядаючы дапаўненні *простыя*, г. зн. без прыназоўнікаў (§ 23), мы бачылі, а) што часта першачатковае (звычайна прасторавае, матэрыяльнае або часоўнае) значэнне склонаў аслабляецца, або, так сказаць, выветрываецца, і з гэтае прычыны склон траціць сваю здольнасць выражаць тыя адносіны, для якіх раней служыў; асабліва гэтая страта выразна выступае ў значэнні меснага склону, які цяпер зусім ня ўжываецца без прыназоўніка; б) потым мы бачылі, што склон без прыназоўніка ў сучасным стане ня можа ўжо дакладна выражаць усіх развітых адценняў з свайго асноўнага значэння, дзеля чаго вынікла патрэба прыстаўляць да тых ці іншых склонаў розныя прыназоўнікі або ставіць такія склоны ў залежнасць ад дзеясловаў з прыстаўкамі, бо прыстаўкі ў пераважнай большасці зьяўляюцца тымі самымі прыназоўнікамі. Такім парадкам вытвараюцца *сустаўныя* дапаўненні, або дапаўненні з прыназоўнікамі.

Трэба яшчэ дадаць, што некаторыя прыназоўнікі, што развіліся з прыслоўяў, а ў пазнейшы час і з іменьнікаў, выражаюць ня толькі тыя ці іншыя

адносіны паміж прадметамі ці прыметамі прадметаў, але і самі па сабе абазначаюць нешта матэрыяльнае, напр.: *каля* мліну, *дзеля* мяне, *край* дарогі, *канцы* сяла, *паканец* стала, зрабіць *паканец* рук.

Дзеля гэтага прыназоўнікі можна падзяліць на прыназоўнікі *сапраўдныя*, што маюць чыста формальнае значэнне, як канчаткі, каб выразіць граматычныя адносіны паміж пэўнымі часьцінамі сказу, як, напр., *у, з, за, на, над, пад, без, да, к* і іншыя, і прыназоўнікі-прыслоўі (*замест, напроціў, проці, скрозь, сярод, пасярод, каля, дзеля, між* і іншыя), якія больш выразна і наглядна вызначаюць адносіны паміж часьцінамі сказу. Некаторыя з-паміж такіх прыназоўнікаў-прыслоўяў могуць і незалежна служыць паясьненнем дзеяслова, без залежнага ад іх слова-дапаўнення. Але трэба сказаць, што і некаторыя прыназоўнікі-прыслоўі пасьпелі ўжо выветрыцца, страціць свой матэрыяльны зьмест ды нават паскарочвалі сваю форму (*ля=для*). Ёсьць і такія *прыслоўі*, што на нашых вачох становяцца прыназоўнікамі, напр.: „*міма*“ („*Міма* хмурынка прашла“ і— „*Міма* рота не працясеш“; у першым прыкладзе „*міма*“—прыслоўе, а ў другім—прыназоўнік, бо кіруе словам „*рота*“).

3. Пахаджэньне прыназоўнікаў і прыслоўяў. Аб пачатковасьці *прасторавага* значэньня сьведчыць і пахаджэньне прыназоўнікаў; тыя прыназоўнікі, пахаджэньне якіх удалося дасьледзіць, становяць сабою *залежныя склоны назоўнікаў іменных*, што страцілі сваю назоўнасьць і скланэньне, і якія мелі прасторавае, матэрыяльнае значэньне. Напрыклад, прыназоўнік „*між*“ (даўней „*межы*“) — закасьціяныя склон назоўніка мяжа (ц.-слав. *межда*“, парасійску „*между*“); „*сярод*“ — ад назоўніка іменнага „*сярэзіна*“.

Часам з усіх склонаў назоўніка іменнага застаецца толькі *адзін* склон *аднаго* ліку, і тады ўжо, разумеецца, ні склон, ні лік ня мысьляцца, і слова робіцца бясформеным, бо форма можа мысьліцца толькі пры параўнаньні з сумежнымі формамі. Такія, напры-

лад, прыслоўі, як „пяшком“, „сілком“, „кумілём“ зьяўляюцца акасыянальнымі формамі *творнага* склону адзін. л. ад забытых цяпер іменьнікаў: „пяшок“, „сілок“, „куміль“.

4. **Значэньне сустаўных дапаўненняў.** Значэньне сустаўнога дапаўнення складаецца з значэньня *прыназоўніка* і значэньня *склону* назоўніка йменнага. Звычайна прыназоўнік дакладней, сьцісьлей выражае даныя адносіны. Напрыклад, у злучэньнях „выйсьці з *вады*“, „далёка *ад вады*“, „астацца *без вады*“ родны склон „вады“ ўсюды аднолькава абазначае *адлучэньне* ад прадмета, а прыназоўнікі паказваюць, як і *чаму* адбываецца гэтае адлучэньне, дакладней—выражаюць гэта адлучэньне. Таксама ў злучэньнях: „у вадзе“, „на вадзе“, „пры вадзе“ месны склон слова „вада“—„вадзе“ ўсюды паказвае, што вада *блізка* да прадмета, а прыназоўнікі сьцісьлей выражаюць гэта. З другога боку, склон часткаю *агранічвае* значэньне прыназоўніка. Гэта бывае ў тых разох, калі адзін і той самы прыназоўнік патрабуе некалькіх склонаў. Прыназоўнік „у“, напрыклад, мае аднолькавае значэньне пры *вінавальным* і *месным* склоне („у воду“, „у вадзе“); у вабодвух склонах ён паказвае на *адно* і *тое* самае прасторавае (меснае) значэньне (адзін прадмет у сярэдзіне другога), склоны сьцісьлей перадаюць гэтае значэньне: *вінавальны* склон паказвае на *рух* аднаго прадмета ў другі („у воду“), а месны склон—на *палажэньне* аднаго прадмета ў другім („у вадзе“).

Разам прыназоўнік і склон вытвараюць *аканчальнае* значэньне дапаўнення: рух да прадмета+значэньне прыназоўніка „у“ дае *рух у сярэдзіну* прадмета, а палажэньне каля прадмета+значэньне прыназоўніка „у“ дае *палажэньне ў сярэдзіне* прадмета.

5. **Агульная ўвага да прыназоўнікаў.** 1) Кароткія прыназоўнікі часам могуць падвойвацца, напр.: *ні ў вошта* = „ні ўво што“, *ува ўсіх людзей*.

2) Часам злучаюцца два розных прыназоўнікі, прычым, склонам кіруе першы, напр.: *па-во* (Па во-

шта, воўча, ідзеш?), *з-за* (выскачыў з-за кустоў), *з-пад* (крыніца цякла з-пад каменя, выпаўз з-пад дзерава), *па-над*: тут склонам кіруе другі „над“ (па-над хатай, ляцеў воран па-над морам), *па-уз* = *паўз* (езьдзілі паўз карчмы, паўз хаты), *па-пад* (бегалі па-пад воканьню).

3) У старасьвецкай літаратурнай мове, а часам і ў сучаснай, сустракаецца паўтарэньне прыназоўніка перад іменьнікам, перад прыдаткам да яго і перад азначэньнем.

Прыклады з старасьвецкае мовы: Дашлі *да* ракі *да* Шумы; утапіці *ў* рацэ *ў* Дзьвіне; паехаў *да* Луцку *да* вялікага; у князя *ў* Дзьмітрыя; князі рускія і баяра пасадзіша князя Швітрыгайлу *на* вялікае княжэньне *на* рускае.

Прыклады з сучаснай мовы: Надаела яму сядзець *на* суччу *на* тым; ухашіўся ён *за* свайго *за* добрага каня ды скарэй *да* дому.

4) Калі некалькі слоў павінны залежаць ад аднаго прыназоўніка, то такі прыназоўнік даўней часта ставіўся перад кожным словам (цяпер так не гавораць), напр.: „А за вялікага князя Альгерда, і за Карыята, і за Патрыкія, і за іх сыны мы шлюбуюем (прысягаем) мір дзяржаці вельмі цввёрда“.

5) У якасьці прыназоўнікаў найчасьцей ужываюцца наступныя словы:

а) *З родным склонам*: ад, абапал, апроч (апрача), акром (акрамя), без, для, дзеля, да, з, за, замест (заместа), каля, на канец, край, між, міма; навокала (вакол, навакал), паводле, прамеж, проці, напроці, скрозь, у, сярод, пасярод і іншыя.

б) *З давальным склонам*: к.

в) *З вінавальным склонам*: аб (а), без, з, за, на, над, па, пад, пра, праз, скрозь, цераз, у і іншыя.

г) *З прыкладным склонам*: з, за, над, перад, прад, пад і іншыя.

д) З месным склонам: аб (а), на, па, пры, у.

Ёсьць некалькі прыназоўнікаў, што злучаюцца з двума склонамі (у сыяне і ў сыяну, на стале і на стол, аб пне і аб пень, за сыяною і за сыяну, пад сталом і пад стол), і ёсьць два прыназоўнікі— „з“ і „па“, якія злучаюцца з трыма склонамі, напр.: вярнуўся з работы, схадзіць з гары, з сахою, з бараною, з хлебам, з дом увелькі; ісьці па пяску, па лузе, па беразе, па дарозе; плакаць па сыну, па бацьку, па матцы, але тут толькі форма давальнага склону, а на дзеле гэта месны склон, бо—„плакаць па сынох“, паслаць па доктара, пайсьці па воду.

Такім парадкам, прыназоўнікі **за, пад і некаторыя** іншыя могуць стаяць пры **вінавальным і творным** склонах: селі за стол, сядзелі за сталом; палажылі пад стол, пад сталом.

Прыназоўнікі **аб, на, у** могуць стаяць пры **вінавальным і месным** склонах, напр.: у лес, у лесе, аб стол, аб стале, на стол, на стале.

Прыназоўнікі **з, па** стаяць першы („з“) з **родным, вінавальным і творным** (вярнуўся з работы, сабака ўвелькі з воўка, живе з сястрою), а другі — „па“ стаіць пры **вінавальным і месным** (пайсьці па воду, паслаць па доктара; пайсьці па коні, па гусі; плакаць па матцы, па бацьку, па сыну, па куму; хадзіць па лузе, па беразе, па хаце, па полі).

6. Ужываньне прыназоўніка (*Дапаўненьні з прыназоўнікамі*). Гаворачы аб ужываньні прыназоўнікаў, трэба разумець, што такім спосабам выясьняецца значэньне *сустаўных дапаўненьняў*, г. зн. залежных склонаў з прыназоўнікамі.

1. **аб (а)** злучаецца 1) з **вінавальным** і 2) з **месным** склонам. Розьніцы ў значэньні „аб“ і „а“ няма, толькі „аб“ часьцей ужываецца.

1) З **вінавальным** склонам „аб“ — „а“ ставіцца для паказаньня на сумежнасьць, на мяжу або граніцу

дзеяння; у пераносным значэнні ўжываецца для абазначэння прычыны, спосабу дзеяння і цэлі.

а) выражэнне прадмета гутаркі, разгавору: Збаяў байку *аб лася*—вот і байка ўся. Расказаў яму *аб сваё дзела*. Пад сакрэтам расказаў ёй *аб сакала*. Пытае *аб сваю згубу*. Падышлі да нас ды зноў *аб дарогу* пытаюць. Дбае *аб чужое шчасьце*.

б) выражэнне прычыны, спосабу дзеяння: Ішло ў іх *аб некую рэч*. Запрысягаўся *аб гэтую рэч*. *Аб што* ты прышоў? *Аб адно сэрца* баліць. *Аб раз* зьбегаю (зн., у мамэнт зьбегаю). Ня сходзяцца *аб цану* (і „аб цане“).

в) выражэнне часу: *Аб ноч* вярнуўся дадому. *А тры дні* вярнуўся. Мруць людзі з голаду, бы *аб восень* мухі.

г) выражэнне граніцы, або мяжы, ці сумежнасці дзеяння: Ці саву *аб пень*, ці пень *аб саву*—усё саве баліць. Б'ецца, як рыба *аб лёд*. Палец *аб палец* ня вытне.

д) пры займеньніку „што“ часта ставіцца складаны прыназоўнік „абво“, прычым, „во“ пішацца зьлітна з „што“, напр.: *Аб вошта* ты выцяўся? *Аб вошта* тут спорка? Тады дагадаўся ён, *аб вошта* ў іх гутарка ішла.

Пад націскам „аб“ знаходзім у форме „воб“, як прыстаўку: кінуць *вобземлю*, пазнаў на *вобмацак*, *вобмацкам*.

2) З месным склонам прыназоўнік „аб (а)“ злучаецца ў значэнні *кругом* або *навокала* чаго, але ў прасторавым значэнні цяпер ня ўжываецца. У пераносным значэнні ставіцца:

а) для выражэння часу: Пачатак *а шостаі га-дзіне*. Прачнулася мачыха *аб поўначы*. Вярнуўся *а поўначы*. Заўтра *аб гэтай пары*. Жджы мяне, маці, *аб зялёным сьвяце* (г. зн., каля Сёмухі). *Аб Пятры*

на Дняпры дунай(=вада) замёрз. *Аб ночы пайшоў дождж. Увесь дзень працавалі, а аб ночы сапачывалі.*

б) для абазначэння прадмета мовы, разгавору: Баязьлівага і думка *аб воўку* палохае. Раскажы там *аба мне, аб нас. Аб чым* тут уздумаць, каб расказаць? А той ня ведаў *аб гэтым зладзействе*. Расказаў яму *аб вельмі разумным хлопцу*. Пагаварым *а прыгодзе*. Не, чалавечку, не *аб тым* цябе пытаю. Казка *аб рыцару, аб мярцу*. А *пустаце* гаворым. Песьня *аб вясне*. Лес! *аб чым* шумяць вяршыны? (Я. Кол.). Не *аб шумна-разгульнай бяседзе-вясельлі*, не *аб славе* забытага краю гэту песьню сягонья складаю (Я. Куп.).

в) спосаб дзеяння: *Аб тым* я піла і ела (гэтым я і жыла). Той даў яму грошай і *аб тым* разышліся. А той спаў і *а белым сьвеце* нічога ня ведаў.

г) да меснага склону з прыназоўнікам „аб“ належаць і такія звароты: *радавацца* або *тужыць* аб кім ці аб чым.

д) Пры слове „мне“ прыназоўнік „аб“ заўсёды стаіць у форме „аба“—з інфіксам „а“, каб разьбіць зьбег трох зычных: *аба мне* замест „аб мне“. У песьнях, дзеля складу, можа быць „а“: *а мне*.

2. абапал. Гэтае прыслоўе, вытваранае з вінавальнага склону назоўнікаў „оба полы“, ужываецца, як прыназоўнік, з *родным склонам*: *Абапал* мосту дзераўём высаджана. Пасталі *абапал* яго. *Абапал* рэчкі, *абапал* дарогі.

Калі-ж сказаць: „узяў яго *абапал*“ (упоперак), то тут „абапал“ будзе прыслоўе. Адгэтуль прыслоўе „абапольна“ (сумесна, папалам): „*Абапольна* трымаюць землю“, і прыметнік „абапольны“: „То наша *абапольнае* дзяржаньне“.

3. ад. Стаіць заўсёды пры *родным* склоне; у злучэнні з іменьнікам азначае *выхадны пункт*, ад якога пачынаецца дзеянне ці стан; сюды належаць і звароты ў мове пасля выражэння *аддалення*, *вы-*

звалення ці *выхаду*. Такім выхадным пунктам можа быць і час, і асоба пры дзеясловах залежнага значэння; выхадны пункт можа быць разам з тым і прычынаю пэўнага дзеяння.

а) Выхадны пункт: *Ад зямлі* адарваўся, а да неба не дабраўся. Чытаць *ад канца* да канца. *Ад сяла* да рэчкі тры вярсты. *Ад дошкі* да дошкі, а ў сярэдзіне ні крошкі. *Ад шыла* к тапару. Кожны горне не *ад сябе*, а к сабе.

б) Пасья дзеясловаў і зваротаў, што выражаюць аддаленне (адыходак), вызваленне ці што падобнае: Стань воддаль *ад агню*. Ледзьве абараніўся *ад ваўкоў*. Збаў нас *ад спакусы і ад усяго* благога. Багатага не распознаеш *ад тараватага*. *Ад роднага таткі* прыемны і латкі.

в) У сувязі з выражэннем аддалення знаходзіцца і параўнальная ступень: багатшы ці багацейшы *ад усіх* (за ўсіх), яго ручанькі гарачэй *ад агню* (за агонь).

г) У старасьвецкай мове „ад“ ужываўся для абазначэння пахаджэння: „Гасподзь *ад Сіона*“; заместа „ад“ цяпер ставіцца „з“: Ён родам з *Паласьні*.

д) Выхадным пунктам можа быць *час*: *Ад лецечка* да лецечка чакай, маё дзецечка.

е) *асоба*: Кума *ад кума* бяз вума. Дзе тут ёсьць наш зяць, *ад долі* суджоны, *ад людзей* намаўлены?

ж) абазначэнне *прычыны*: Аж пабялеў *ад страху*. *Ад баязні* мала прыязні. *Ад чужога шалу* ў галаве круціцца. *Ад напасьці* не прапасьці. *Ад ліха* ціха, але і добра ня чуваць. *Ад сьмерці* няма зелья. *Ад сварак* не баліць карак. *Ад сьмерці* захацелася (вельмі захацелася). *Ад ціха* ўсё ліха. *Ад пачыну* залежыць дзела. Далі зелья *ад пахмелья*. Грошы круглы, *ад таго* і коткі. *Ад таго* мы пагалелі, што соладка пілі, елі;

з) спосаб дзеяння: А той *ад слова* даў яму сто рублёў за вала.

і) Прыназоўнік „ад“ у якасьці прыстаўкі знаходзім у такіх прыслоўях з адыходным значэньнем: *адкуль, адтуль* (Адкуль дым, адтуль і полымя); і іншыя словы з прыстаўкаю „ад“ маюць адыходнае значэньне: *адвага* (Адвага або мёл п'е, або кайданы трэ), *адклад* (Адклад ня йдзе ў лад), *адказ* (Адказ, як шыла), *аддаць, адчаницца*.

к) Прыстаўка „ад“ пад націскам прымае від „вод“: *воддаль, воддалек* (стань воддаль, воддалек стаў).

4. апроч, апрача, акром, акрамя. Гэтыя прыназоўнікі з прыслоўяў стаяць пры *родным* склоне і азначаюць адлучэньне, асобнасьць, напр.: *Апроч мяне, апрача таго; акром цябе* нікога тут ня было.

5. без. Гэты прыназоўнік злучаецца з *родным* склонам *адлучальным* і звычайна абазначае адлучэньне ад чаго-небудзь, напр.: *Дочкі пакідаюць матку без сарочки. Знайшоў бот без падашоў. Без языка, а мудра гаворыць. Няма роду бяз выроду. Без запасу ані часу. Без праводу* войска гібне.

Тое самае значэньне мае і прыстаўка „без“; *безбаронна* (безбаронная сірата), *бязбронна* (Ляжачага ня б'юць, а бязброннага не сякуць), *бязьвінна* церпім, *бязводзьдзе* (на бязводзьдзі жывём), *бязвызвалу* служыць, *бязгодзьдзе* на дварэ, *бяздольле, бяздоньне, бязэцна* жыве (ад „цнота“), *бяскарна, бязвокі, бясквотна* (бяз процанта), *бязьлецьце* і іншыя.

6. вобак, вобач. Гэтыя прыназоўнікі-прыслоўі вытвараны з іменьніка „бок“ і прыназоўніка „а“ (з „аб“) пад націскам з прыдыханьнем „во“. Ёсьць слова ад „бок“ з прыстаўкаю „уз“: *на ўзбоччы* жыве.

Стаяць яны з *родным* склонам: *Сядзь вобак мяне! Дарога вобак поля. Вобач рэчкі, лесу.* „Вобач“ стаіць толькі пры названьнях няжывых прадметаў.

„Вобак“—прыслоўе: *Едзь вобак! Што вобак, то і прыяцель.*

7. **для, дзеля.** Гэтыя два розных пахаджэньнем прыназоўнікі злучаюцца з *родным* склонам, найчасцей для азначэньня мэты дзеяньня на чыю-небудзь карысьць або шкоду, прычым „дзеля“ выражае больш прычыннасьць з значэньнем ц.-славянскага „радзі“; „для“ можа скарачацца ў „ля“. Напрыклад:

а) „дзеля“ (ц.-слав. „радзі“): *Дзеля дружбы* цыган павесіўся. *Дзеля таго* вуланчыкі, каб замыкаліся чуланчыкі. Я гэта ведаў, *дзеля таго* і не пайшоў. *Для сораму дзеля* (тут абодва прыназоўнікі злучаны разам). *Дзеля свайго* ўсё зробіш. *Дзеля цябе толькі* раблю гэта. Паканец столу настаялася, усім піцюхны надавалася: і старому, і малому, і роўнаму, і няроўнаму; старому *дзеля старасьці*, малому *дзеля маласьці*, роўнаму *дзеля роўнасьці*.

б) „Для“, „ля“: *Для друга* няма круга. З таго сэрца (са злосьці) зельле варыла не *для друга*, не *для мілага*, а *для брата ля радзімага*. Дай нам, браце, чырван злоты, бо мы жалі *для ахвоты*. Нарэзала многа курэй і гусей *ля сваіх ля любых* гасьцей. Можна скоря дагадацца, што *для каго* міла. Гэта кветка не *для твайго носу*.

8. **да.** Гэты прыназоўнік часта ўжываецца замест „к“ і „у“. Ён абазначае граніцу, мяжу, да якой даходзіць дзеяньне ў прасторы ці ў часе; пасья „да“ стаіць звычайна *родны* склон.

1) У *прасторавым значэньні*: Прыдзе коза *да воза*. Абы дзень прайшоў ды *да нас* дайшоў. Прыду *да вас, да цябе. Да бацьвінкі* палажы саланінкі. Ляцелі журавы *да дубу*—час табе, Марылька, *да шлюбу!* Хадзіла *да броду* па воду.

2) Для абазначэньня *часу*: Чакай *да вясны, да лета. Да пары* збан воду носіць. Гулялі *да сьвету*.

3) Для выражэньня *спосабу дзеяньня, мэты*: Ня войтава дачка, а *дарэчы* гаворыць. Калі вы нам рады, то і мы к вам *да парады*. Падаю *да ножак* і прашу *да сьлёзак*.

4) Для паказання адносін да каго ці да чаго: Што маеш да мяне? Як ты да мяне, так і я да цябе. Піць да каго, зварачацца з просьбай да каго. Ён да хонікаў канюх. Што-ж вам, гусанькі, да таго, ёсьць у мяне войчанька для таго. Да работанькі ня меў ахвотанькі.

5) Часам „да“ стаіць замест „у“ з значэньнем руху ў сярэдзіну чаго-небудзь на пытаньне „куды?“. Напр.: Пайшоў да пакояў. Наш стог пайшоў да неба сьвечкаю (згарэў).

9. з. Гэты прыназоўнік вытварыўся з „із“ і фонэтычна супаў з другім прыназоўнікам „з“ (=п.-слав. „с“), і мае падвойнае значэньне.

з=із. Злучаецца з *родным* склонам ды паказвае на рух з сярэдзіны чаго-небудзь або выхадны пункт пэўнага дзеяньня. Ён можа злучацца з другімі прыназоўнікамі, вытвараючы складаны прыназоўнік, але склонам кіруе заўсёды першы „з“: Ёсці з дому, з гораду, з лесу, з поля. Цячэ рэчка невялічка з вільнавага саду. Прыляцелі гусі з Белае Русі. З гразі ды ў князі. З песьні слова ня выкінеш. Работнік ты, як я бачу, ня з горшых. Вада цякла з-пад каменя. З-пад зялёнага дуба, выпаўз з-пад дзерава. Мая мамачка, што-ж табе лягчэй: ці малую было хаваць, ці цяпер з улоньня аддаваць? З-пад гаю зялёнага, з-пад вішаньня чырвонага не саколік вылятае—сівы конік выбягае. Ехала Ганулька з-пад вянца, сеяла расаду з рукаўца; Ёшла дзеванька з-за стольля, сыпала руту з прыполья.

Прыназоўнік „з“ уваходзіць у склад прыслоўя-прыназоўніка „спаміж“ (Спаміж нас адзін няхай пойдзе) і прыслоўя „сьціха“ (Сьціха, баяры, хадзеце, харом не вярнеце!).

з=с. Гэты прыназоўнік злучаецца з *родным, вінавальным і творным* склонам. Ён вытварыўся з стараславянскага прыназоўніка „с“ і можа прымаць

від „із-іс“, і гэтым зусім прыпадобніўся да папярэдняга прыназоўніка, напр.: Аддам табе коніка *із сядлом*,—вярні маю сястрыцу *із вяном*. Наша курачка-златапюрачка *із хахлом*. Галовачку *ісхіліў, із суботы* на нядзелю.

Таксама прыназоўнік „з=із“ можа прымаць поўны від, напр.: *Із-над* Слуцка, *із-над* Клецка едзе служба маладзецка.

Але гэта бывае толькі ў песнях дзеля складу, а звычайна ўжываецца „з“.

1) З *родным* склонам прыназоўнік „з“ выражае:

а) *Рух зверху* чаго-небудзь і мае меснае значэнне, напр.: На гару чацьвёра цягнуць, а з гары адзін сапхне. Проста з *моста* ў вір галавою. З *плеч* ды ў печ. Зышліся з *розных краін*. Хлопча, малойча, паганяй барджэй каня з айцоўскага *двара!* І там яна з *воч* схавалася.

б) *час*: З *маленства* трэба прывучацца да работы. З *роду* радоў ня быў я там.

в) У пераносным значэнні „з“ пры родным склоне выражае прычыну, спосаб дзеяння ці нешта падобнае, напр.: З *ропачы* і ў агонь кінешся. З *вялікага грому* часам малы дождж бывае. З *брахні* ня мруць, а ім веры ня ймуць. Худы з *твару*. З *граша* жывём. З *няўцерпу* закрычаў. Гэта яму з *пералюку* здалося. Дабра з *таго* мала. З тае *прычыны*... А прашу цябе з *павагі*, каб ня было майму дзіцяці знявагі. Ці то стала з твае *волі*, ці з няшчаснай мае *долі*, што жыву я на пустыні, трачу леты бяз дружны?

Сюды трэба аднесці родны склон з прыназоўнікам „з“ пасля слоў: „радавацца з чаго“, „сьмяяцца з каго“, „здзеквацца“, „дзівіцца“; і тут родны склон з гэтым прыназоўнікам таксама паказвае на прычыну, якая выклікала пэўны душэўны стан, напр.:

Дзеці здзекваліся, сьмяяліся з *яго*. Уцеху меў сабе з *таго*. Глядзі, сыноч, вучыся, каб я і ма-

ці щешыліся з *цябе*. Учора сьмяяўся з *людзей*, а сёньні сам тое робіш. З *каго* кпіла, сьмяялася, таму сама папалася. А дурань радаваўся з *гэтага*. Пасьмяяўся кацёл з *гаршка*, што абое чорныя.

Парасійску пасьяля „сьмяяцца“ ці „здзеквацца“ ставіцца творны склон з прыназоўнікам „над“, напр.: Смяяться *над* нім. Издеваться *над* кем.

2. З *вінавальным* склонам прыназоўнік „з“ ужываецца для параўнаньня, напр.: Сам худ, а галава з *пуд*. Вочы па яблыку, а галава з *арэх*. З *варсту* ішоў. Ядро з *вадро*, снапок з *піражок*, а зернятка з *арашок*. З сядзячага *сабаку* вырас. Сам з *кокаць*, барада з *локаць*.

3. З *творным* склонам „з“ абазначае прабываньне або дзеянне з кім-небудзь у звычайным і пераносным сэнсе, напр.: З *ваўкамі* жыць—павоўчу выць. З *кім* спазнаешся, такім сам станешся. Дурань з *дурнем* схадзіліся ды адзін на аднаго дзівіліся. З *разумным* пагаварыць—розуму набярэшся, а з *дурным*—апошні страціш. З *касою* пагоды ня ждучь. З *гразёю* зьмяшаў. З *усякім* паўсякаму і гавары. Бяжы, мой кося, усё рысьсю к майму татухну з *карысьцю*, к маёй матухне з *радасьцю*.

Асабліва *творны* склон з прыназоўнікам „з“ любіць стаяць пасьяля дзеясловаў узаемнага значэньня: *сябраваць*, *дружыць*, *сватацца*, *жаніцца* і шмат іншых, напр.: Ажаніўся стары з *маладою*. Пасватаўся з *дзеўкаю паланянкай*. Ажаніўся з *другою жонкаю*. Зьвіўся хмель з *тычынаю*.

Парасійску пасьяля „жаніцца“ ставіцца месны склон з прыназоўнікам „на“: Женился *на* яго *сестре*.

4. Прыназоўнік „з“ перад злучэньнем некалькіх зычных у наступным слове, перад якім ён стаіць, прымае да сябе гук „з“ ды абарачаецца ў „са“, пад націскам „со“, напр.: *са* *страху*, *са* *мною*, *сопалаху*, *сосьмеху*, *сосну*, *састарыцца*, *саступаць* (Паціхеньку *саступай*, *саступі* ўніз), *саткаць*, *сатнуць* (Галаву

сатнуць (сьцяць) дам, калі гэта праўда. Галаву яму сатні—ён ня прызнаецца), *сапраўды, сашчыкнуць* кветку, *сапсаваць* і г. д.

Прыслоўі ў форме рознага склону з прыназоўнікамі „з“: *збоку, скраю, змоладу, знасілу, спраста* і інш.

10. за. Асноўнае значэнне гэтага прыназоўніка— рух назад чаго-нібудзь або прабыванне ззаду чаго-нібудзь ці рух за кім ці чым-нібудзь. У першым значэнні ён ужываецца з *вінавальным* склонам, а ў другім і трэцім—з *творным* склонам. Значыць, прыназоўнік „за“ можа стаяць пры *вінавальным* і *творным* склоне.

1. Пры *вінавальным* і *творным* склоне для абазначэння месца: а) куды накіравана дзеянне: *За пояс* заткнуць. *Паселі за стол.* *За губы* ды ў рот; б) дзе адбываецца дзеянне: *За морам* цялушка па-лушка. *За мухай* не зганяешся з абухам. Ішоў сьледам *за мною.* *За баляваннем* ходзіць галадаванне.

2. У пераносным сэнсе з *вінавальным* склонам прасторавае значэнне знаходзім у такіх разох: а) выходзіць замуж *за каго*, быць замужам *за кім*. Яна была замужам *за маім братам*; б) пры параўнальнай ступені заместа *роднага аддалення*: дужэйшы *за мяне*, старэйшы *за яго*, разумнейшы *за іх усіх*. Тыгра трошкі менш *за лева*. Няма зьвера дужэйшага *за лева*. Ня горш *за цябе*; в) для выражэння зьмены ў стане прадмета, погляду на што-небудзь: „Зрабілі балвана ды *за бога* яго мелі. *За панібрата* з ім абыходзіўся. Каб ня была паветка *за хатку*, каб ня была суседка *за матку*; г) для выражэння спосабу дзеяння, на пытаньне „як?“, і прычыны— *вінавальны* склон: *І за шчэпку* знойдзеш прычэпку. *За праўду* стаіць. *За вочы* гавары, што хоці. *За грош* піва, а на ўсё сяло дзіва. *За акцыдэнцы* бывае часам ліска без хваста (акцы-

дэнцыя—пабочны прыбытак, узятка). *За маё жыта* ды мяне і пабіта

д) для абазначэння асобы або прадмета, на карысьць або на шкоду якога што-нібудзь робіцца, *вінавальны* склон: *Прасіць за свайго брата. За сваю сілу*, што ў рот насіла (жартаблівы адказ на падзяку за пачастунак). *За добрае* злым заплата. *За свой грош* усюды харош.

3) Абазначэнне часу звычайна выражаецца *вінавальным* або *творным* склонам, напр.: Гэта было яшчэ *за прыгон, за паншчыну. За пагоду* трэба ўправіцца з сенам. *За царом Мікалаем* 25 год служылі. *За гадзіну* вярнуся. *За караля Саса* было хлеба і мяса, а настаў Панятоўскі, стаў хлеб не такоўскі. *За цара Мікалая* служылі 25 год. *За жыцьце* яшчэ зрабіў яго гаспадаром. *Здаровы бывайце, за год* нас чакайце!

4) Абазначэнне *прычыны* выражаецца *творным* і *вінавальным* склонам, напр.: а) *За дурною галавою* нагам няма пакою. *За вачыма* сьвету ня бачыць. *За рукамі* ня відаць. *За чужымі* і сваіх ня відно. *Ой за лозамі, за бярозамі* рута-мята ня ўсходзіць! *За вялікаю валною* на вадзе ня мог да стацца на бераг. *За парадаю* свайго брата вярнуўся дадому.

б) Паспорылі *за мех*, а ў мяху сьмех. Адзін толькі раз пасварыліся хлопцы, і пасварыліся *за глупства—за ножык-цыганчык. За абмылку* ня плацяць. *За посул гневу* няма. *За пераборы* лапці ды аборы (хто часта мяняе службу). *За лычка* рамушком плаціцца.

Пры выражэнні прычыны можа быць *вінавальны* склон у форме роднага, калі прычынай зьяўляецца асоба, *чалавек*: Пасварыліся *за дзяўчат. За дзетак* маткі, а *за матак* таткі.

5) Пры дзеяслове „купіць“ таксама стаіць *вінавальны* склон, напр.: *За пяць* пальцаў купіў. *За што* купіў, *за што* і прадаў.

б) Прыназоўнік „за“ ўваходзіць у склад прыслоўяў „*замест*“, „*заместа*“, „*заміж*“, якія ў сваю чаргу могуць быць прыназоўнікамі (*замест яго* паслалі мяне) і такіх прыслоўяў, як *занадта* (занадта вялік), *занава* (занава стаў рабіць), *запасьліва* (запасьліва жыве), *запозна* (запозна прыехаў), *зараз*, *заразом* (адначасна: Усе *заразом* выехалі), *зарана* (зарана яшчэ ехаць, зарана яшчэ табе жаніцца), *зароўна* (усіх *зароўна* дзеляць), *засап* (засап выпіў, г. зн., не зьмяняючы дыханьня), *заўтра*—*узаўтра* (заўтра аб гэтай пары), *заўчора*, *пазаўчора*, *пазаўтра*, *залетась*, *пазалетась* і іншыя.

11. к. Гэты прыназоўнік часта падмяняецца прыназоўнікам „да“, стаіць заўсёды пры *давальным* склоне ды абазначае такі прадмет ці стан, да якога накіравана дзеянне. Часам гэты прыназоўнік бывае як-бы лішнім, бо рух да чаго-нібудзь можа быць выражан *давальным карысьці або шкоды*. (Дзеля дачкі я *двару* вярнуся, дзеля сына я *двару* не вярнуся).

Прыназоўнік „к“ перад словам *мне* прымае да сябе гук „а“: *ка мне прышоў*.

1) Абазначэньне кірунку дзеяньня, час або цэль:

а) Прывязаўлі *к вялікаму сялу*, *к багатаму двару*.

Мы будзем *к вам* заўтра. Кукавала зязюля ў садочку, прыклаўшы галоўку *к лісточку*. Ляцелі каршуны цераз бор, а селі каршуны *к нам* на двор. *К сьцяне* гарох не прыстае. *К нашаму берагу* нічога добрага ня прыстане. Сястра *к брату* ў госьці ехала. Брат *к сястры* ліст па лісту піша. Наехалі *к нам* госьці. Зьбірайся род *к роду*. Прывязаў коніка *к плоту*.

б) *К старасьці* дзьве радасьці. *К поўдню* стала хмурыцца. Чакалі яго *к калядам*, *к сьвяту*.

в) Яна шые, вышывае і *к вясельлейку* сьпяшае; яна шые і гаптуе ды *к вясельлейку* гатуе. Куды ты *к ліху* сарочку папыла!

У некаторых разох на месцы „к“ можа стаяць „да“ з аднолькавым значэньнем, напр.: Прывязаў каня

к плоту—да плоту. Паклікаў да сябе (к сабе) на парад.

Пры азначэньні часу заўсёды стаіць „к“: *к свята, к поўдню.*

12. каля. Гэты прыназоўнік вытварыўся з іменьніка „кола“ ў вінавальным склоне. Як пасья назоўніка йменнага, пры ім заўсёды стаіць *родны* склон. Ужываецца гэты прыназоўнік звычайна ў месным значэньні і можа скарачацца ў „ля“, напр.: *Каля ямы ўсе з кіямі. Бегала ліска каля лесу блізка. Каля вады ходзячы, абмочышся. Сядзь каля мяне! Каля мліну, каля броду. Пахавалі каля дарогі. Ты ня гневайся, братовачка, на мяне, што я села бліжусенька ля цябе. Коні ля рэчкі ходзяць.*

Прыназоўнік „каля“ можа скарачацца ў „кля“, але ў гэтым выпадку гук „к“ прыпадабняецца да гучу „л“, і вытвараецца прыназоўнік „гля“ з гукам „г“ = лацінскаму „g“, напр.: *Дзе-ж той сватка дзеўся, што гля нас вярцеўся? Брод гля дуба.*

13. канец, канцы. Гэты назоўнік іменны ў якасьці прыназоўніка стаіць пры *родным* склоне ды абазначае прабываньне на мяжы ці каля мяжы чаго-нібудзь, напр.: *Сядзіць канец стала. Жыве канцы (у канцы) сяла.*

Часам „канец“ ужываецца з прыстаўкаю „па“, таксама з *родным* склонам, напр.: *Стала Анелька паканец стала да прасіла брацейкі-сакала. Зроблена паканец рук.* (Тут выражаецца спосаб дзеяньня).

14. край. Ужываньне яго аднолькавае з прыназоўнікам „канец“, напр.: *Пахавалі край даліны. Жыве край сяла.*

„Край“ можа прымаць да сябе прыназоўнік „з—с“ або „у“, напр.: *Прышоў на скрай мора ці на ўскрай мора.*

15. кром, акром, акрамя—больш старасьвецкія; стаяць пры *родным* склоне: *„Кром цябе ніхто ня*

браў“. Гэты прыназоўнік мае роўнае значэнне з „апроч“.

16. **кругом**—прыслоўе ў форме творнага склону, ужываецца, як прыназоўнік, таксама з родным склонам, напр.: *Кругом хаты* ельле, а ў хаце вясельле. Пасталі *кругом яго*.

„Кругом“ мае тое самае значэнне, што і „вакол“, „навакол“, „навокала“, напр.: У нашага брата *кругом хаты* мята, а ў хаце багата. У нашага брата *кругом хаты* рожа, а ў хаце прыгожа.

17. **між**. Гэты прыназоўнік-прыслоўе ў сучаснай мове найчасцей ужываецца злітна з прыназоўнікамі „за“, „па“, „з-с“: *заміж, паміж, спаміж*.

Даўней пісалі: „Праўду *межы сябе* на том далі.“ „Прышлі *межы земскага мора*.“ „*Межы мужыкоў і нявест*“ і т. далей.

Прыназоўнік „між“ вытварыўся з слова „межда=мяжа“ ў форме родна-меснага склону і на пачатку паказваў месца дзеяння на граніцы паміж якімі-нібудзь прадметамі. Як прыназоўнік, вытвараны з іменьніка „мяжа“, ён звычайна стаяў пры *родным* склоне, але цяпер пасля гэтага прыназоўніка можа стаяць *творны* і нават *вінавальны* склон таксама з месным значэннем, напр.:

а) пры *родным* склоне: Стань *паміж нас*. *Між лісіц* кабан вісіць (вушакі ў дзьверах). *Узяў паміж ног*. *Між* беленькіх *бязрозак* талалайчык брэша (язык).

б) пры *творным* склоне: *Між* курнымі *хатамі* хадзілі сьвіньня. Два *вепры між сабою* б'юцца-сякуцца, аж пена з іх цячэ (жорны).

в) пры *вінавальным* склоне на пытаньне „куды?“: Папаў *між молат і накавальню*. На пытаньне „дзе?“ будзе *творны* склон: *Лёг паміж намі*. *Паміж імі* стала нязгода.

18. *міма*. Гэтае прыслоўе (*Міма* хмурынка прайшла. *Міна!* пайшоў *міма*) сустракаецца і ў ролі прыназоўніка для абазначэння руху поплич ці ад чаго-небудзь (*Ехаў міма хаты. Міма роту* не пранясеш); стаіць пры *родным* склоне.

19. *на*. Гэты прыназоўнік абазначае рух на паверхні чаго-нібудзь або прабываньне на чым-нібудзь у прасторы ці ў часе як у звычайным, так і ў пераносным значэнні. Апроч таго, у залежнасці ад значэння тых слоў, да якіх прылучаецца гэты прыназоўнік, ён можа абазначаць спосаб дзеяння і цэль, велічыню, меру і іншае. Пасья „на“ бывае *вінавальны* склон на пытаньне „куды?“ і *месны* склон на пытаньне „дзе?“

1) Пры *вінавальным* склоне для абазначэння:

а) *месца*: Паставілі *на стол*. Узлез *на самы верх*. Палез *на хату*. *На* стары *сьметнік* вярнуўся. *На сем* сукоў садзіцца.

б) у пераносным значэнні: Злуе або сярдуе *на мяне, на яго, на цябе, на сябе*. Пагібель *на яго!* Размаці кажа *на сына*. Ён сказаў *на мяне* дурань. *На хаценьне* ёсьць цярпеньне. *На ката* пацягушкі, *на дзіця* растушкі. *На воўка* памоўка, а мядзьведзь тут. Захварэў *на сухоты*. *На* кожны гук не адгукаешся. Учора пілі *на карову*, сягоньні *на каня*. Жаль нам, Агатка, *на цябе*, што ты нас гоніш ад сябе. Бачыў *на свае* ўласныя вочы. Багаты *на латы*, а не *на шаты*. Наша мова багата *на словы* і *на звароты*. Выбачай, кума, *на пірагі!* Ежце, госьці, а *на другое* выбачайце. Хварэе *на грудзі, слаб на вочы, на ногі*.

в) для абазначэння часу: *На весну* пасеем, *на восень* зьбяром. Я за цябе *на тры годы* старэйшы. *На бязрыб'е* і рак рыба (тут можа быць і месны склон „на бязрыб'і“, як: „*На бязлюдзьдзі* і Хама чалавек“). *На гэта лета*, добра і гэта. *На лета*, да не на гэта.

Вінавальны часу можа быць падменен творным без прыназоўніка, напр.: *На гэта лета добра і гэта — Гэтым летам добра і гэта.*“

г) *спосабу дзеяння*: *Перапалохаўся на сьмерць. Рабіць на задор або на злосьць. На адно вока сьляпы. На адно вуха глуха, а на другое ня чуе. Пабілі ворага на галаву. Разьлёгся на ўсю хату. Ішлі шляхты на тры трахты. Ляцелі галачкі на тры стадачкі.*

Сюды належаць і такія звароты: *Вучаць там каго на шаўца, а каго на краўца. Вучыцца на доктара, на настаўніка (але — „будзе за доктара, за пісара, за настаўніка“).*

д) *цэлі* *Стань на помач. Не хавайся, пане, пад лаву ды выдзі к нам на расправу. Даць лекарства (зёлак) на поты. Трохі зьелі, а трохі пакінулі на вячэру. Пакінулі на плямя, на насеньне. Хацелі прадаць, але падумалі ды пакінулі на восень. Учора пазычалі на карову, а сёньні на каня. Пакінулі цяля на плямя. Хлеб на продаж, устава на валокі адзежа на сьвята, плацьце на сьмерць, мяшок на жыта, цэбар на воду, скрынка на лісты, шкап на кнігі. Завілі вяночкі на годы добрыя, на жыта густое, на ячмень каласісты, на авёс расісты.*

е) для *выражэньня меры, колькасці*: *На капейку піва, а на ўсё сяло дзіва. На капейку патравы, а на рубель прыправы. На сем двор адзін тапор. Пані на ўсе сані. На цэлы рубель груш купіў. На рубля (тут вінавальна-родны склон) груш купіў.*

Дабранач, мамка, дабранач!

Да ня той дабранач, што на нач,
А той дабранач, што на ўвесь век,
Не на ‘дну мяне, а на ўвесь сьвет,
Не на ‘дну ночку, а на ўвесь век.

2) Пры месным склоне прыназоўнік „на“ для абазначэньня месца стаіць нават у такіх разох, дзе мог быць прыназоўнік „у“, напр.: *Жыве ўвесь час*

на вёсцы. Княжыў на Вільні. Стаў гаспадаром на Літоўскай зямлі (у гэтых прыкладах, замест „на“, мог стаяць прыназоўнік „у“). *На вярбе* грушы. *На* жывой *касьці* мяса мусіць абрасьці. *На сьвеце*, як у карэце: едзеш, трасешся, покі ня вывернешся. *На злодзеі* шапка гарыць. *На пастаці* нечага стаяці. *На карку* сядзіць. *На* адным *месцы* і камень абрастае.

Часта пры прыназоўніку „на“ з месным значэньнем (як пры „у“; бач. ніжэй) стаіць месны склон у форме *давальнага* склону, напр.: Заржалі конікі *на броду*: чулі яны на сябе прыгоду. У нас сягонья масляніца,—прыляцела к нам ластавіца, села-пала *на калу*, скінула масла па каму. Ішла сьвіньня *на ляду*, рассыпала каляду.

Сюды трэба аднесьці і такія нявыразныя выпадкі, як: „*На злодзею* шапка гарыць“. „*На каню* сядзіць, а каня пытае.“

У такіх разох прыметнік стаіць у месным склоне, напр.: *На сваім каню*, як хачу скачу. *На лечаным каню*, далёка не заедзеш. *На гэтым гаму* хто што зарваў, то і таму. Пры лузе, пры дарозе, *на бітым гасьцінцу*.

Падобныя формы бываюць і пры прыназоўніку „па“ (бач. ніжэй).

20. над. Гэты прыназоўнік злучаецца з *вінавальным* і *творным* склонам. З *вінавальным* злучаецца ён для абазначэньня руху куды-нібудзь ці над кім-нібудзь; у пераносным значэньні выражае перавагу над кім-нібудзь, панаваньне. З *творным* склонам абазначае прабываньне над кім ці над чым-нібудзь, а таксама перавагу, панаваньне.

Вінавальны склон з „над“ у жывой мове рэдка сустракаецца (было *над вечар*); найчасьцей знаходзім яго пры параўнаньні, для выражэньня перавагі, напр.: Разумнейшага *над яго* няма нікога. Узяў *над сілу*. (Даўней пісалі: „Будзеш мілован *над хвалу* людзкую“). Над’ехаў *над сяло* (блізка к сялу). *Над меру* вялік. *Над меру* б’еш хлапца. *Над усё* любіць малако.

З гэтым-жа значэннем ужываецца прыстаўка „над“: *надужываньне* (надужываньне сілы, мае ласкі; падымаеш цяжкае з надужываньнем свайго здароўя), *надужыцьце* (надужыцьце здароўя, надужыцьце мае ласкі, мае цярплівасьці—злоўжываньне), *надужыты* (надарваны: „Надужытымі сіламі многа не пацягнеш“).

2) З творным склонам „над“ ужываецца асобна і з прыназоўнікам „па“-„па-над“, напр.:

а) з параўнальным значэннем: Славен наш гаспадар *над усімі гаспадарамі* (з песьні). Да зялён наш бор, зялён *над усімі барамі*. Высок шчыр бор, высок *над усімі барамі*.

б) з значэннем прабывання ці руху над чым: *Над* пешым *арлом* і сарока з калом. Каршун кружыцца *над хатай*. Ляцеў воран *па-над морам*. Што *над намі* ўверх нагамі?

в) у пераносным значэнні: *Над* душой стаіць.

21. пад. Гэты прыназоўнік злучаецца з *вінавальным* і *творным* склонам; з *вінавальным* склонам стаіць пасля дзеясловаў руху на пытаньні „пад што?“, „да чаго?“, а з *творным* склонам злучаецца для абазначэння прабывання пад чым ці пад кім. Апроч прасторавага значэння, ужываецца ў пераносным сэнсе для абазначэння часу, падпарадкаваньня ці чаго падобнага.

1) З *вінавальным* склонам „пад“ паказвае:

а) *месца*: *Пад* ляжачы камень вада не цячэ. Схаваўся *пад сена*, кінулі *пад стол*. *Пад гару* (на гару) цяжка йсьці. Падышлі *пад горад*. Два браты пузаченькія *пад гору* бягуць, трэці гарбаченькі за хахлы іх трымае (вёдры на каромысьле). Ігнат-пракурат (хват) *пад зямлю* пайшоў, красную шапку найшоў, проці сонца стаў, красную шапку зьняў (мак). Гэта яму не *пад густ* прышлося (пераноснае значэнне).

б) *цэль*: Ты мяне *пад забітак* вядзеш.

в) *час*: Гэта было *пад вечар*, *пад Новы Год*.

2) З творным склонам „пад“ ужываецца для абазначэння месца ў простым і пераносным значэнні, часу і залежнасці ад каго-нібудзь, напр.: Тут рэчка *пад бокам*, і просьма ў ёй рыбы. У нас увесь луг *пад вокам*. *Пад адным калпаком* семсот казакоў (макаўка). Еду па раўнядзі, а ад сьмерці на тры пядзі, *а пад нагамі* сьмерць (у чайцы на вадзе). *Пад туркам* засталіся. *Пад немцам* жывуць.

3) У злучэнні з прыназоўнікам „з“, вытвараецца складаны прыназоўнік „з-пад“, але склонам (родным) кіруе першы, напр.: Выскачылі юры *з-пад* каменнай гары. *З-пад* цёмнага лесу, *з-пад* карча і г. д.

4) „З-пад“-, „спад“ знаходзім у такіх прыслоўях: *спадлоб'я* глядзіць, *спадыспаду* (хлеб спадыспаду пад-гарэў); спод—іменьнік, ніжняя частка чаго-нібудзь. Палажы *пад спод* пасьцелі. Палажы *пад сподам*. Ляжыць *пад сподам*; адгэтуль: *ісподак* (талерачка пад шклянку), *сподні, ісподні* (прыметнікі).

5) Злучэнне прыназоўнікаў „па“, „з“, „пад“ знаходзім у такіх разох: *Па падвоканьню* ходзіць. Беленькія куркі *з падпеччу* глядзяць (зубы). *Пападбівалі* ногі йдучы.

6) Прыназоўнік „пад“ знаходзім у такіх прыслоўях: *подбегам* ісьці, *подскакам* бегчы, якія становяць сабою форму творнага склону.

22. перад, прад. 1) Прыназоўнік „перад“ стаіць звычайна з прыкладным склонам для абазначэння месца, часу, прычыны, напр.: Стань *перада мною*, як ліст *перад травою*. *Перад невадам* рыбы ня ловяць. *Перад сьмерцю* не надышашся. *Перад тым* не хацеў, а цяпер просіш. І чаго было прыяжджаць *перад часам* (заўчасу)?

2) Прыназоўнік „прад“ (пад націскам „прэд“) сустрачаецца толькі як прыстаўка, напр.: *прадмова* (Я ня люблю *прадмовы*, гавары проста; бяз жадных *прадмоў*), *праднакой* (Пачакай у *праднакою*), *прад-*

пакоік, прэдні (ранейшы і наступны. Гэта *прэднія* твае словы. На *прэднія* дні адлажылі).

„Прад“ злучаецца з „на“—напрад (наўперад, на пачатку). Даўней пісалі і цяпер яшчэ кажуць у прамовах на вясельлі: „напрад“; у другіх мясцох, замест „напрад“, кажуць „наперш“.

23. па. Гэты прыназоўнік злучаецца з *вінавальным і месным* склонам. Дзеля таго, што ў беларускай мове формы *давальнага і меснага* склону (ад іменьнікаў жаночага роду і пры некаторых асновах мужчынск.) *супалі*, то пры злучэнні з гэтым прыназоўнікам іменьнікаў адзіночн. ліку часам трудна бывае пазнаць, які гэта склон—месны ці давальны, але ў множн. ліку выразна выступае месны склон.

Пры кожным злучэнні з прыназоўнікам „па“ выражаюцца звычайна месныя адносіны ў прасторы ці ў часе; бывае і пераноснае значэнне.

1) З *вінавальным* склонам „па“ абазначае: а) граніцу, мяжу, куды даходзіць дзеянне ці стан у прасторы ці ў часе, напр.: *Па вушы ўлез*. Вады было *па шыю, па пояс*. *Па гэты дзень* памятаю.

б) У пераносным значэнні для абазначэння *цэлі руху* да пэўнай мяжы: *Паехаў па дрова, па жыта, па сена, па авёс*. *Пайшоў на пошту па грошы*. *Пайшла па воду*. *Па вошта*, воўча, ідзеш? Я прышоў *па цябе*. *Пайшоў на поплаў па коні*. *Пайшла па кумоў*. *Схадзі па воду*. *Паслалі па доктара*. *Страла ты мая, страла! па што ты прышла? Ці па мёд, ці па гарэлачку, ці па красную дзевачку?*

Матулька мая, куды-ж ты ідзеш?

Ці ў млын *па муку*, ці ў Дунай *па ваду*?

Калі ў млын *па муку*—я муку прынясу,

Калі ў Дунай *па ваду*—я вады прынясу (п.).

Парасійску ў такіх разох ставіцца творны склон з прыназоўнікам „за“, напр.: *Поехаты за дрывамі*. *Послаты за докторам*.

в) Заплацілі *па тры* капейкі. Далі кожнаму *па пяць* рублёў. Узялі з кожнага *па дзесяць* снапоў.

2) З *месным* склонам на пытаньне „па чым?“ прыназоўнік „па“ абазначае пашырэнне па паверхні чаго-нібудзь; мае меснае і пераноснае значэнне ды ўжываецца:

а) для абазначэння *месца* на пытаньне „па чым“?: Паляваў *па лясох і пушчах*. *Па вуліцах* пацяклі равочкі каламутнае вады. *Па межах* хадзіў, жыта радзіў. Чарот расце *па балотах*. Хадзіў *па чужых дварох*. Служыў *па людзях*. Гэты цвеце *па ўсім сьвеце*. Езьдзіў *па лясох, па палёх, па барох і па лугох*. Хадзіў *па гарадох, па розных мясцох*. Вада разьлілася *па лузе*. *Па небе* плыла чорная хмара. Хадзіў *па полю (і па полі)*. Коце, браце! мяне ліска нясе *па бару, па каменьню, па ўсялякаму зелью*. *Па колью* вочы ходзяць. Ні *па каню*, дык *па аглоблі*. *Па беленькай жэрдацы* чырвоны дзедзя едзе (запаленая лучына). Лезу, лезу *па жалезу*, а ўзьлезу на высокую гору (конь з сядлом і яздох). Павявайце вы, ціхія вятры, *па полю шырокаму, па жыту ядронаму*, ах павявайце! Не хадзі, коце, *па хаце*, не пабудзі дзіцяці; не хадзі, кот, *па масту*—буду біці *па хвасту*. *Па жоўтых пясках, па чорных лясох*. Гаспадынька *па двару* пахаджае, сваіх жнеек паглядае. *Па ўсяму двару* гаспадарскаму. Ні *па ім, ні па яму* (тут *месны* поплеч з формаю *давальнага* склону). Пайшоў проста *па вадзе*, як *па сухому*. Ідуць *па сялу* ды пытаюць: ці ня пусьціць хто начаваць к сабе? Разышлася погаласка *па ўсяму сьвету*. Гэты цвеце *па ўсім сьвеце*.

б) для абазначэння *часу*: Хадзіла дзевачка *па ночы*, шукала цыбулькі пад вочы: ці ня будзе цыбулька шчасьліва, каб з аччу сьлёзкі каціла. *Па лету* трудна бывае ўпраўляцца з гаспадаркаю. Прыехалі

па захаду сонца. Відаць па вочках, хто ходзіць па ночках.

в) для абазначэння прычыны, спосабу дзеяння, пазнаваньня і інш. найчасцей выступае форма давальнага склону, калі гэта адзіночны лік; у множн. ліку будзе месны склон, напр.: *Выбраў па свайму густу, па свайму нораву. Напісаў па Дарвіну, па Марксу. Судзіш па людзкіх гаворках, а не па праўдзе. Слова можна дзяліць па іх форме і па значэнню. Як хто хоча, так па свайму бацьку плача. Па чужой дудцы скача. Плача айцец-маці па роднаму дзіцяці. Па мне хоць воўк траву еж. Па нітацы клубочак знаходзяць. Па адзеньню страчаюць, а па вуму праваджаюць. Па татку дзіцятка. Не па бацьку, а па матцы пайшоў. Па чым-жа табе Іванька спадабаў (замест „спадабаўся“): ці па розуму, ці па абычаю па яго? Ці па коніку па вараненькім па яго? Знаць-пазнаць па вясельлейку дзевачку-сіротачку! Відзен сокал па палёту, а сава па воку. Сталі расьці не па днёх, а па часох.*

г) для абазначэння разьмеркаваньня па прадметах знаходзім давальны склон попlech з месным: *Па Саўку шапка. Па заслуге заплата. Даў кожнаму па яблыку. Па капейцы ў дзень—куды хочаш, туды дзень. Прывяла яна два сыны—на лбе па месяцу. Не забывайце на мяне маладую: калі буду жабраваці—вароці адчыняйце, хоць па куску хлеба дайце (п.). Па чом жыта? Па рублю пуд. Па чом хунт? Купіў сыном па коніку па вараненькім.*

д) у значэнні „пасьяля“, напр.: *Прышоў па чаце, па абедзе. Па ласым кусе я і вады нап'юся. Па нас ня будзе нас. Па восені і ў кошкі ляпёшкі, і ў вераб'я піва. Па маёй галаве астанецца ўсё табе.*

е) для абазначэння прычыны, асновы для чаго-нібудзь, напр.: *Відаць (і—відно) па вочках, хто ходзіць па ночках. Я пазнаў яго па вусох, па валасох. Па чым пазнаць ляха?—што на жываце бляха.*

24. подле, паводле, подлуг, паводлуг, водлуг, водле. У сувязі з прыназоўнікам „па“ знаходзяцца прыслоўі-прыназоўнікі: *подле, паводле, подлуг, паводлуг* (і „павэдлуг“), *водле, водлуг*; ужываюцца яны рэдка і злучаюцца з *родным* склонам у значэньні: згодна з чым, побач з чым, у параўнаньні з чым, напр.: *Подле твае мовы ён праўду кажа. Подле праўды кажу табе. Подлуг твайго слова. Жыта вырасла, паводле леташняга, вельмі харошае. Водлуг тых прылад, якімі гукі вымаўляюцца, іх можна падзяліць...* Цені бегалі па зямлі *паводлуг таго, як* хмаркі засьцілалі сонца.

Гэтыя прыназоўнікі могуць ужывацца не з „па—по“, а з „во“: *водле, водлуг* з тым-жа самым значэньнем, напр.: *Водле рады твае. Водлуг праўды* ня так было. *Водлуг волі твае* зрабіў.

Прыназоўнікі „подле“, „водле“ ўжываюцца і ў месным значэньні, напр.: *Водле рэчкі* (каля рэчкі). *Ляцелі тры галіцы, селі подле праціцы* (прасла).

25. поверх, пасярод. Таксама ў сувязі з прыназоўнікам „па“ (пад націскам „по“) стаяць прыслоўі-прыназоўнікі „поверх“, „пасярод“ у форме вінавальнага склону з гэтым прыназоўнікам. Ужываюцца яны з *родным* склонам, напр.: *Повверх галавы.* Я ня соўнейка, што *повверх лесу* буду сушыць (п.). *Повверх дзярэўя* ходзіць, лазіць (кажуць на малога шаляніцу). *Пасярод двара.* Коні *пасярод аўса* ходзяць. *Стань пасярод нас! Сярод хаты* (бяз „па“).

26. посьля, пасьял. Гэтае часоўнае прыслоўе ў форме дзеяпрыслоўя цяпершняга часу сустракаецца ў ролі прыназоўніка з *родным* склонам, напр.: *Посьля гэбля* тапаром. *Пасьля кашы* б'юць у зашый. *Пасьля нас* хоць патоп*). *Посьля таго.*

27. пра. Гэты прыназоўнік заўсёды злучаецца з *вінавальным* склонам у значэньні *аб кім ці аб чым*

*) Тыповае выслоўе буржуазіі.

гаворка, як і прыназоўнік „аб“, напр.: *Пра воўка* памоўка, а воўк тут. *Пра адны дрожджы* не гавораць трожды. А *пра зямлю* і забыліся.

З значэньнем „для“, „на“: Вазьмі з сабою рукавіцы *пра запас*. Трэба ўзяць *пра запас*. Запішы сабе *пра памяць*.

28. праз, пераз. Гэты прыназоўнік падмяняе „цераз“ і злучаецца з *вінавальным* склонам:

а) у месным значэньні—цераз што-нібудзь, напр.: *Праз лес* дарога. Пераскочыў *праз (і пераз) калоду*. *Праз роў* ляжала кладка. Ня едзь *праз мост*, а лепей у брод.

б) для абазначэньня часу, прычыны: *Праз усю ноч* ліў дождж. Згінуў *праз* сваю *нядбаласьць*. *Праз цябе* мы гінем. *Праз тыдзень* вярнуся. Паслаў *праз вернага* чалавека (пераноснае значэньне). Ты, казача, не хадзі да мяне, каб ня было *няславы праз цябе*.

29. пры—ужываецца толькі з *месным* склонам для абазначэньня прабываньня пры кім ці пры чым-нібудзь у прасторы ці ў часе, напр.: Цьвіла рожа *пры дарозе* чырвоненькім цветам. Ой у лузе *пры дарозе* там стаялі дзьве бярозе. *Пры* гатовай *калодзе* латвей раскладаць агонь *Пры табе* ня густа, да і без цябе ня пуста. *Пры месяцы* стоя. Як *пры тым*, так і без таго.

30. проці, проціў. Гэты прыназоўнік-прыслоўе звычайна злучаецца з *родным* склонам; часам ён ускладняецца прыбаўкамі „на“, „наў“, „су“: *напроці*, *наўпроці*, *насупраць*, *супраць*, *насупраця*.

Усе яны злучаюцца з *родным* склонам і абазначаюць:

а) месца: Жыве *проці нас*. Яго хата *насупраця* нашае хаты. *Проціў* *вады* ня сплынешся. *Проці ліха* на ўзгорачку (жартуюць на пытаньне—дзе жыве?). *Проціў ветру* не ссапешся. Прасеклі аконца *проці сонца*.

б) час у значэньні „напярэдадні“, напр.: Заручылі дзеўку *проці панядзелку*. *Напроці ночы* паехаў у дарогу.

в) у пераносным значэньні для выражэньня паўнаньня, напр.: Што ты значыш *супроць мяне*? *Проціў мяне* ты яшчэ блазан. Яго работа горшая *проціў мае*. Менск *супроць* Вільні — мястэчка.

г) сустракаецца і давальны склон з гэтым прыназоўнікам, але ў такіх разох ён стаіць ужо на мяжы з прыслоўем спосабу дзеяньня, напр.: Усё робіць *напроціў нам*.

д) у вагульным значэньні прыназоўнікі „проці“, „проціў“ розьняцца паміж сабою тым, што першы найчасцей ставіцца для абазначэньня спакойнага прабываньня або стану прадмета (*Жыве проці нас*), а другі, з „у“ ў канцы, абазначае нешта больш дзейнае (*Проціў ветру не ссапешся*).

31. скрозь. Гэты прыназоўнік злучаецца з *вінавальным* і *родным* склонам; у ролі прыслоўя паясьняе дзеяслоў у значэньні „ўсюды“, „наскрозь“, а як прыназоўнік, абазначае рух праз што-небудзь, напр.: Як *скрозь донную* праваліўся. Праваліўся *скрозь зямлі*.

32. у. Пасьля гэтага прыназоўніка заўсёды стаіць *родны* склон для абазначэньня прабываньня пры кімнібудзь (*жыве ў нас*) або для *запытаньня* ў кагонібудзь. Гэтым ён і розьніцца ад прыназоўніка „у“ (33, у), які найчасцей мае меснае значэньне на пытаньне „дзе?“, „куды?“, хоць фонэтычна яны супалі і вымаўляюцца аднолькава.

Гэты прыназоўнік ужываецца перш-на-перш для *запытаньня*, просьбы ў каго, напр.: *У каго* гэта ў вас арэ трох чалавек? Пытаю ў *цябе*, месяцу: ці рана ўсходзіш, ці позна заходзіш? Прашу я ў *вас*, каб ня было майму дзіцяці ганьбы ў *вас*. Прасілася дачка ў *маці* пад сосну гуляці. Пытаецца сын у *маці*: каторую брэдзі? Прашу ў *айца і маткі*, у *цётка і бабкі*.

б) для абазначэння прабывання пры кім: *У нас*, нябога, ня чуваць нічога ні ткучы, ні мялочы, ні па воду йдучы. Прыляцела сарока—чы-чы-чы, села ў *дзеванькі* на плячы. Як *у нас*, так і ў *вас*. Было ў *бацькі* тры сыны. Няма ў *сіраціны* ні айца, ні маткі, толькі ў *сіраціны* два родныя браткі (п.).

в) у безасабовых сказах пры выказніках залежнага значэння для абазначэння дзейнае асобы: *У мяне* было так зроблена. *У нас* усё пакошана.

33. у. З фонэтычных прычын гэты прыназоўнік можа мець від „у“, „ў“ і „ув“; у вапошнім выпадку „в“ перадаецца на пісьме зьлітна з наступным словам. Гэта бывае ў тых разох, калі ён не скарачаецца (застаецца складовым), а наступнае слова пачынаецца з гука „а“ (у *ваднае* мацеры, дом у *вагні*— замест „ув“).

Злучаецца гэты прыназоўнік з *вінавальным* і *месным* склонам, і толькі пры лічэбніках бывае форма *роднага* склону (сталі жыць у *двух*, у *дзесяцях*), ды і то толькі дзеля таго, што форма назоўнікаў лічэбных *роднага* склону супала з формаю *меснага* склону. Гэтым ён розніцца ад папярэдняга прыназоўніка („32, у“), які злучаецца толькі з *родным* склонам, хоць фонэтычна яны супалі.

Асноўнае значэнне гэтага прыназоўніка—*меснае* на пытанні: „дзе?“, „куды?“, потым—*часоўнае* на пытаньне „калі?“. З гэтых значэнняў выцякаюць пераносныя значэнні, як, напрыклад, спосабу дзеяння на пытаньне „як?“ і іншыя.

1) З *вінавальным* склонам „у“ злучаецца:

а) у значэнні *месца* для абазначэння дзеяння, накіраванага ў сярэдзіну чаго-нібудзь, напр.: пайшлі ў *лазню*, увайшлі ў *хату*, загналі ў *хлеў*; пайшлі ў *ягады*, ў *грыбы*, паехалі ў *лес*, ў *дровы*; мыш уцякла ў *нару*, папаў у *сыяну*, у *лоб*, у *галаву*.

б) у значэнні *часу* для абазначэння тэрміну, у які адбываецца што-небудзь, напр.: У *голад* на-

мруцца, а ў *вайну* налгуцца. У вадзін *дзень* сем перамен. У самую *восень*. І ў *дзень*, і ў *ночы* ўсё плача (тут вінавальны поплеч з месным склонам). Браў мяне ты ў *дзень*, ні ў *ночы*—дзе-ж тады меў свае вочы? Ці то ў *дождж*, ці ў *пагоду* вясёл іду на работу.

Як відаць з гэтых прыкладаў, *вінавальны* склон часу супадае з *месным* часу, ужываецца з ім поплеч і мае аднолькавае значэнне—абазначаюць час, у які што-небудзь адбываецца, напр.: Як ў дванаццатым *годзе*, у тую самую *руіну* (тут вінавальны таксама поплеч з месным з аднолькавым значэннем).

в) для абазначэння якасці на пытаньне „як?“ таксама звычайна стаіць *вінавальны* склон, напр.: даць ў *падарунак*, *малоць* ў *жорны*, *пайсьці* ў *госьці*, *выйсці* ў *людзі*, *абуцца* ў *боты*. Паехалі ў *госьці*. Сукенка ў *дзевяць* пол. Злажылі ў *тры* столкі.

Сюды належыць і такое ўжываньне *вінавальнага* склону з „у“, калі выражаецца *падабенства* каго ці чаго-нібудзь, напр.: жыта *колас* ў *колас*; *падабраў* малайцоў *волас* у *волас*, *голос* у *голос*; *дзень* ў *дзень* ідзе *дождж*, *год* ў *год*, *ягадка* ў *ягядку*.

Для абазначэння якасці пры назоўніках лічэбных з „у“, замест *вінавальнага*, можа стаяць і *месны* або *родны* склон, бо формы гэтых склonaў ад лічэбнікаў супалі, напр.: Сталі яны жыць у *двух* у хаце. Прышлі ў *дзесяцёх*, *касілі* ў *шасьцёх*, сталі жыць у *дзвёх*. Напалі на мяне ў *трох*.

г) у непрадметным значэнні „у“ злучаецца з *вінавальным* склонам пры дзеясловах руху на пытаньні: „у вошта?“, „у сярэдзіну чаго?“, напр.: Я ні ў *вошта* ня ўступаюся. Запісаліся ў *дурні*.

2) *Месны* склон ставіцца з „у“ для абазначэння дзеяння ці стану, якія выражаюць *прабываньне* на месцы, што ў пераносным значэнні абазначае таксама *прабываньне*, змяшчальнасьць. Гэтым *месны* склон з „у“ розніцца ад *вінавальнага* месца, які абазначае *рух*, а не *прабываньне*. Прыклады: Жыве

ў Вільні, ў Менску, у сяле, у вёсцы. У канцы грэблі шумяць вербы. Ляжыць ў труне, у склепе. Мы былі ў лесе, у полі, у вагародзе. Быў ў маскалёх, у салдатах. Я сам ў людзях начую. Сталі жыць у зямлянцы, у хаце. Ой ў лузе, пры дарозе там стаялі дзьевабярэзе.

Як мы ўжо ведаем, для абазначэння часу месны склон з прыназоўнікам „у“ ўжываецца нараўне з вінавальным часу (прыклады бач. вышэй 1,б).

3) У народных песнях і прыказках, а часам і ў звычайнай мове, для абазначэння месца (прабывання на месцы) ставіцца месны склон у форме давальнага склону, напр.: Дзень добры таму, хто ў гэтым даму! Як той каліне ў зялёным лугу, так мне, сіраціне, бяз вернага другу.

У гэтых прыкладах прыметнік-азначэнне стаіць у месным склоне, а іменьнік мае форму давальнага склону.

Звычайна-ж знаходзім у такіх разох месны склон, напр.: Еду ў поле (вінав. склон, бо выражае рух) жыта глядзець: і ў каранне караністае, і ў саломцы сьцебялістае, і ў коласе ядраністае. А ў свёрне ўсё насыпіста, у млыне ўсё намеліста, а ў дзяжы ўсё падходзіста, у печы ўсё падросьціста (п.).

4) Прыназоўнік „у“ ўваходзіць у склад некаторых прыслоўяў, напр.: улетку, узімку, удвая, утрая, і інш. Першыя два становяць сабою форму вінавальнага склону ад назоўнікаў іменных „летка“, „зімка“ з прыназоўнікам „у“, а другія два—дзеяпрыслоўі цяпер. часу.

Прыназоўнік „у“ знаходзім яшчэ ў такіх прыслоўях: уперад, удоўж, удаўжкі, ушыркі, увышкі, увелькі (формы вінавальнага склону з „у“), увонках (форма меснага склону з „у“).

34. уз. Гэты прыназоўнік (взз=воз=уз) асобна рэдка ўжываецца (Ня торкай уз бок), і ў такіх разох

кіруе *вінавальным* склонам для абазначэння руху ўверх чаго (Рукі свае ўз гору падымалі).

Прыназоўнік „уз“ найчасьцей сустракаецца ў злучэнні з „па“ (*паўз*) ды кіруе *родным* склонам для абазначэння руху, які адбываецца поплич з чым, напр.: Прайшоў *паўз вокны, паўз хаты*. Як бачым, тут можа быць і *вінавальны* склон.

Прыназоўнік „уз“ знаходзім: а) у такіх прыслоўях: *уздоўж* (лёг уздоўж), *усьцяж* (усьцяж па табе плачу), *вусьцішна* (у ночы вусьцішна аднаму ў лесе); б) у наступных словах: *узгорак, узгалоўе* (узгалоўе паслала нізка), *узгадованы* (выгадаваны), *узьдзерж* (яму узьдзержу(кі) няма), *уздухі* (уздухі заняло), *уздыхаць, уздыханьне* (цапочкам узмахне—цяжэнька ўздыхне), *уздыхнулася, узьдзержвацца* ад злосьці.

35. цераз (чэраз). У літаратурнай мове ўжываецца „цераз“. Гэты прыназоўнік кіруе *вінавальным* склонам ды абазначае рух у прасторы ці ў часе цераз што-нібудзь, па чым-нібудзь, праз што-нібудзь; у пераносным сэнсе абазначае спосаб дзеяння ці што падобнае, напр.:

а) абазначэньне *месца*: *Цераз тын* у вагарод. *Цераз рэчку* кладка. *Цераз край* не налівай. *Цераз мора* катой хвост (восілка на вядры). Паедзем дамоўкі *цераз валатоўкі* (валатоўкі—курганы волатаў). *Цераз сьцяну* вала пякуць (яйцо варыцца);

б) абазначэньне *часу*: *Цераз тыдзень* вернемся;

в) абазначэньне *прычыны, спосабу* дзеяння з значэньнем „праз“: *Цераз сваю сваволю* папаўся ў бяду. *Цераз сілу і конь* не пацягне. *Валіць цераз пень* калоду (абы-як 'робіць). Ат, ведае пятае *цераз дзесятае*. *Цераз волю* (супраць) маю ты пайшоў.

§ 25. Даданія словы ў сказе, выражаныя прыслоўямі і дзеяпрыслоўямі.

1. АКАЛІЧНАСЬЦІ.

Акалічнасьці выражаюцца прыслоўямі і дзеяпрыслоўямі, напр.: ён чытае *выразна*, мы гулялі *доўга*, гэта было *ўчора*, пойдзем *заўтра*, трэба сьпяшацца *скарэй*; яны сядзелі *моўчкі*; заснуў *чытаючы*, *чытаюшы*; беглі *як мага*, *як маецяся*?

Асноўная прымета, па якой мы пазнаём акалічнасьць, гэта тая, што акалічнасьць не дапасуецца і ня кіруецца. Гэтым акалічнасьць розьніцца ад дапаўненьня і азначэньня. Часьціны мовы, якімі выражаюцца акалічнасьці—прыслоўі і дзеяпрыслоўі, не зьмяняюцца ні ў склонах, ні ў родах, ні ў ліках.

а) Прыслоўе.

Пераважную большасьць прыслоўяў становяць формы назоўнікаў ці прыметнікаў, акасьцяненыя ў тым ці іншым склоне, часам з прыназоўнікам. Покі ў такой форме склон, а таксама род і лік мысьліліся, то гэтая форма ня была яшчэ прыслоўем, а, значыць, і акалічнасьцю ў сказе: яна была яшчэ або назоўнікам, або прыметнікам у значэньні назоўніка ды служыла ў сказе дапаўненьнем. Напрыклад, прыслоўе „заўтра“ вытварылася з іменьніка „утра“ ў вінавальным склоне адзіночнага ліку з прыназоўнікам „за“ (заўтра—за утра, як „за дзень“). Покі прыназоўнік „за“ і назоўнік „утра“ адбіваліся ў сьвядомасьці кожны паасобку, то слова „за утра“ было дапаўненьнем, а калі гэта забылася ды перастала мысьліцца, тады „заўтра“ абярнулася ў прыслоўе ды стала ў сказе акалічнасьцю. Таксама прыслоўе „замуж“—даўнейшая форма вінавальнага склону іменьніка „муж“ з прыназоўнікам „за“; слова „замужам“—форма творнага склону таго самага іменьніка з прыназоўнікам „за“, дзе творны склон ужо ня мысьліцца склонам; „завідна“, „удоўж“—формы даўнейшага вінавальнага склону, якія ўжо ня мысьляцца іменьнікамі, бо іх сапраўднае зна-

чэньне як-бы выветрылася, а засталася адно пераноснае значэньне.

Пераходныя формы. Некаторыя формы йменьнікаў у залежных склонах з прыназоўнікам ці без прыназоўніка стаяць на мяжы паміж дапаўненьнем і акалічнасьцю. У нашай сьвядомасьці яны часам адбываюцца, як дапаўненьне, а часам—як акалічнасьць. Гэта—*пераходныя формы* ад дапаўненьня да акалічнасьці. Напрыклад: *перапалохацца на сьмерць, пайсьці да хаты, да дому* (дамоў), *у восень, на сярэдзіне, пехатою*, абярнуцца *травой*, паляцець *сокалам* і шмат іншых.

У такіх пераходных выпадках, калі іншыя формы гэтых слоў ужываюцца яшчэ асобна, напр.: *у восень, на пярэдадні, на сярэдзіне*, лепш прымаць іх за дапаўненьні і пісаць асобна, хоць такія формы, як *нач, назіму, вобземлю*—ужо бяспрэчна прыслоўі, бо націск прыходзіцца на прыназоўнік, а ў беларускай мове састаўное дапаўненьне ніколі ня мае націску на прыназоўніку.

Такое прыслоўе, як „улетку“, розьніцца ад падобнага да яго „ў восень“ тым, што слова „летка“ ўжо забылася і асобна ў іншых формах перастала ўжывацца, а „восень“ жыве ў іншых формах; значыць, „улетку“—прыслоўе-акалічнасьць у сказе, а „ў восень“—ускосны склон, г. зн., дапаўненьне ў сказе.

Прыслоўе ў сказе. Прыслоўе-акалічнасьць у сказе звычайна адносіцца да дзеялова-выказьніка, напр.: *жывуць сумесна, лагодна, згодна; ён быў тады хворы, надта рад.* Але прыслоўе-акалічнасьць можа адносіцца і да іншай часьціны сказу і нават да самой акалічнасьці, напр.: *вельмі цікаўная кніга, вельмі хораша* выглядае. Ва ўсіх разох прыслоўе паманяе тое слова, да якога адносіцца, напр.: *Зноў мароз надыйдзе люты. Бор стары завые нудна. Нават ён ня ведае гэтага. Воўк увелькі з сабаку.*

б) Дзеяпрыслоўе.

Дзеяпрыслоўі—гэта род прыслоўяў, выведзеных ад дзеясловаў; як дзеяслоўныя формы, яны захавалі некаторыя ўласцівасці дзеяслова; яны, напр., паказваюць час, трываньне, залежнасць ці незалежнасць дзеяння. Гэтым яны розняцца ад звычайных прыслоўяў.

Напрыклад, дзеяпрыслоўі: *стоячы, чытаючы* паказваюць на цяперашні час, а дзеяпрыслоўі—*стаяўшы, чытаўшы*—прошлага часу. Формы: *стоячы, гаворачы*—належаць да незакончанага трывання, а *сказаўшы, прачытаўшы*—да закончанага трывання. Апроч таго, дзеяпрыслоўі могуць выражаць *шматразовасць* (пагульваючы, пасьвістваючы), *аднаразовасць* (міргануўшы, сьвіснуўшы) і *пачынальнасць* (заплакаўшы, засьпяваючы).

Дзеяпрыслоўі, як і звычайныя прыслоўі, служаць у сказе *акалічнасьцямі*. Але дзеяпрыслоўі—акалічнасьці асобнага роду: яны выражаюць дзеянне або стан; час, трываньне. З гэтае прычыны яны зьяўляюцца ў сказе акалічнасьцямі ня простымі, якія выражаюцца звычайнымі прыслоўямі, а акалічнасьцямі асобнага роду. Ёх можна назваць *акалічнасьцямі дзеяслоўнымі*.

Гэтыя дзеяслоўныя акалічнасьці могуць мець пры сабе тыя самыя даданыя часьціны (дапаўненьні і акалічнасьці-прыслоўі), якія маюць адпаведныя ім інфінітывы, напр.: „старанна пераглядаць кнігу“—„старанна пераглядаючы кнігу“; „сустрэць вас неспадзявана“—„сустрэўшы вас неспадзявана“ і г. д. Разам з дапаўненьнямі, азначэньнямі і акалічнасьцямі дзеяпрыслоўі складаюць як-бы нешта адно цэлае, хоць і не незалежнае (*На чужы лоб шыбаючы, трэба і свой падставіць*).

Пахаджэньне дзеяпрыслоўяў. Дзеяпрыслоўі, як паказвае гісторыя мовы, вытварыліся з даўнейшых дзеяпрыметнікаў назоўнага склону ў сказе, дзе яны

станавілі другую частку сустаўнога выказніка ды дапасаваліся з дзейнікам. Напрыклад, вельмі рэдкія цяпер дзеяпрыслоўі на „а-я“ (як *мага*; еж, што *хаця*, пры месяцы *стоя*, ат! ясі *пасаля*; з рукаўца *бяра*, вяночак пляла) былі некалі формамі назоўнага склону адзіночнага ліку мужч. і ніякага роду *дзеяпрыметнікаў*, а дзеяпрыслоўі на „чы“ (*ідучы, гукаючы, шукаючы*) і на „шы“ (*сказаўшы, спалохаўшыся, меўшы*)—былі формамі дзеяпрыметнікаў назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага роду.

Гэтае склонавае значэнне дзеяпрыслоўяў даўно ўжо забыта. Некаторая памяць аб гэтым адчуваецца ў тым, што дзеяпрыслоўі найчасцей адносяцца да дзейніка (назоўнага склону), але ў беларускай мове яны ўжо могуць адносіцца і да дапаўнення. Напрыклад: Спаткалі мы чалавека конна *едучы*. Ці ня бачылі вы войска *ідучы*?

Тут дзеяпрыслоўі „едучы“, „ідучы“ адносяцца не да дзейніка, а да дапаўнення (*чалавека, войска*).

У некаторых безасабовых сказах (*Ня ведаючы броду, нельга сунуцца ў воду*) дзеяпрыслоўі сталі зусім незалежнымі, безадноснымі, бо ў такіх сказах няма дзейніка, да якога-б цягнула дзеяпрыслоўе, і яно стала зусім незалежным. Такую пастаноўку незалежных дзеяпрыслоўяў мы знаходзім у кніжных зваротах: „па праўдзе кажучы“, „прымаючы пад увагу“, „не зважаючы на тое“, „дзякуючы гэтаму, мы скоро вярнуліся дадому“.

Такія дзеяпрыслоўі паступова трацяць сваё пачатковае значэнне ды пераходзяць у прыслоўі-прыназоўнікі, а часам у злучнікі. Так вытварыўся, праз страту значэння дзеяслоўнае акалічнасьці, злучнік „хоць“ з дзеяпрыслоўя „хаця“ (ад дзеяслова „хацець“), страціўшы свой канчатак „я“.

(в) Формы дзеяпрыслоўяў *).

¹*Дзеяпрыслоўі* павытвараліся з іменных (скарочаных, без канчаткаў) дзеяпрыметнікаў. Дзеяпрыметнікі

*) Напісана паводле кнігі О. Курылы—„Увагі да літ. Укр. мовы.“

дзеянага значэння з канчаткамі (з формамі займеньнікаў *ён, яна*) або зусім загінулі, або абярнуліся ў звычайныя *прыметнікі*, як, напрыклад, *гарачы, ляжачы, рабочы, гуляшчы, рабацяшчы* і іншыя.

Брак канчаткаў перашкаджаў кароткім дзеяпрыметнікам так цесна злучацца з іменьнікамі, як злучаюцца з імі дзеяпрыметнікі з поўнымі канчаткамі, і яны сталі бліжэй да дзеясловаў, як звычайныя прыслоўі, а тымчасам поўныя формы цясьней прымыкалі да іменьнікаў, дапасуючыся з імі ў родзе, ліку і склону. Стаўшы бліжэй да дзеяслова, кароткія формы дзеяпрыметнікаў ужо ня мелі патрэбы ў сваіх радавых, кланавых і асабовых канчатках ды з часам перайшлі ў нязьменныя формы дзеяпрыслоўяў.

Беларускае мова захавала ў сабе пабудову сказаў з дзеяпрыслоўямі ад даўнейшых іменных (кароткіх) дзеяпрыметнікаў, што злучаліся (дапасаўваліся) некалі ня толькі з *дзеянікамі (суб'ектам)*, а і з *простым дапаўненнем (об'ектам)*. Напрыклад: „Ой, пайду я дарогаю *бягучы*, ці ня стрэну п'янічэнькі *йдучы*“—тут даўнейшы іменны дзеяпрыметнік, цяперашняе дзеяпрыслоўе „*йдучы*“, дапасаваўся з дапаўненнем „*п'янічэнькі*“, як цяперашняе дзеяпрыслоўе „*бягучы*“ дапасавалася з дзеянікамі *я*. „Ой, зіма мая маразьлівая, не марозь мяне з паходу *ідучы*, каня *вядучы*, шаблю *нясучы*, зброю *вязучы*“. Як у першым прыкладзе „*ідучы*“, так тут дзеяпрыслоўі „*ідучы*, *вядучы*, *нясучы*, *вязучы*“ стаяць на месцы даўнейшага *другога вінавальнага склону*.

I. У беларускай мове, як і ў іншых славянскіх мовах, найбольшае пашырэнне маюць тыя дзеяпрыслоўі, што вытварыліся з *назоўнага* склону даўнейшых іменных дзеяпрыметнікаў, якія дапасаваліся з *дзеянікамі (суб'ектам)*. Напрыклад: Ой, пайду *я гукаючы*, свае долі *шукаючы*.

У нашай мове захаваліся яшчэ дзеяпрыслоўі прэдыкатыўнага (выказальнага) характару, г. зн. тыя дзеяпрыслоўі, што вытварыліся з дзеяпрыметнікаў *назоўнага* склону ў састаўным выказьніку: „Яны былі

не дзяліўшыся. Ён трохі выпіўшы. Я сёння яшчэ не абедаяўшы. Ён так і стаяў там падпёршыся; так і застаўся там сплочы.

Дзеяпрыслоўі, што вытварыліся з дзеяпрыметнікаў назоўнага склону, дапасованых даўней з дзейнікам, складаюць у сучаснай мове дзьве конструкцыі: а) дзеяпрыслоўі, што станавілі некалі другі назоўны склон азначэння, выражанага дзеяпрыметнікам і дапасованага з першым назоўным склонам—*дзейнікам*; б) дзеяпрыслоўі з тых дзеяпрыметнікаў назоўнага склону, што ставіліся ў сказах бяз першага назоўнага склону (бяз дзейніка) пры дзеясловах-выказьніках у форме *загаднага* ладу, г. зн. там, дзе дзеяпрыслоўе само было назоўным склонам.

Найбольш пашырана першая конструкцыя, дзе дзеяпрыслоўе стаіць на месцы другога назоўнага склону дзеяпрыметнікаў. Напрыклад: „Засьвісталі ўсе стралкі з паходу *ідучы*. Ой, пайду я *гукаючы*, свае долі *шукаючы*. Айцец—мамка плачуць, каля Дунаю *ходзячы*, у Дунаю *просячы*. Вочы так і гараць *пазападаўшы*“. Дзеяпрыслоўі гэтае конструкцыі—з другога назоўнага склону, могуць замяняцца інфінітывам пры тых дзеясловах, што могуць мець пры сабе інфінітыў. Напр.: „Ой, пайду я *гукаючы* свае долі *шукаць*“.

Дзеяпрыслоўі гэтага пахаджэння могуць мець пры сабе свае паясьняльныя словы, напр.: „І сустрэне вас чалавек, *нясучы гляк вады*“ (г. зн. „І сустрэне вас чалавек з гляком вады“). „Хто з вас, *маючы сто авец і страціўшы адну з іх*, не пакіне дзевяцьдзесят дзевяць у пустыні ды ня пойдзе *шукаць згубленае*“.

Дзеяпрыслоўі з даўнейшага першага назоўнага склону (з дзейніка, выражанага дзеяпрыметнікам знаходзім у такіх сказах: „Ня кайся рана *ўстаўшы*, *маладым жаніўшыся*“. „Не хваліся *згінаючыся*, а хваліся *выпрастаючыся*“. Тут дзеяпрыслоўі „*ўстаўшы*“, „*жаніўшыся*“, „*згінаючыся*“, „*выпрастаючыся*“ стаяць на месцы даўнейшага дзейніка, выражанага дзеяпрыметнікам. Яшчэ прыклады: „*Увесь закурэў ідучы*“.

„Сядзеўшы нічога ня высядзіш“. „Пытаючыся дапытаешся“.

Дзеяпрыслоўі з назоўнага склону даўнейшых дзеяпрыметнікаў з канчаткамі на а (я) у беларускай мове сустракаюцца вельмі рэдка, і толькі ў такіх зваротах: як *мага, колькі змога, што хаця, куды хаця*, напрыклад: „Памагалі адзін аднаму, як мага“. „Далі яму есьці, колькі яго змога“. „Вольна йсьці, куды хаця“. „Еж, што хаця“.

Як відаць з гэтых прыкладаў, дзеяпрыслоўі на а (я) ужываюцца толькі ў прэдыкатыўнай (выказальнай) форме, звязаныя з асноўным выказнікам злучным словам— „як“, „што“, „куды“, „колькі“. У іншых пазыцыях яны сустракаюцца яшчэ радзей, напрыклад: „Ат! ясі *пасаля*“. „Прыехаў мой міленькі з поля, заплакаў ля коніка *стоя*“. „*Стойма* стаіць, *бегма* бяжыць“. У вапошніх двух прыкладах дзеяпрыслоўі „бегма“, „стойма“ маюць пamacняльнае значэньне пры дзеяслове.

II. *Другі вінавальны склон.* Цікавую асаблівасьць беларускае мовы становяць тыя дзеяпрыслоўі, што паходзяць з даўнейшых дзеяпрыметнікаў, якія дапасаваліся ня з дзейнікам, а з дапаўненьнем. Тут могуць быць дзьве конструкцыі: а) дзеяпрыслоўі з даўнейшых дзеяпрыметнікаў у *давальнай* форме, што дапасаваліся з дапаўненьнем у давальным склоне („Надаела мне *лежучы*“) і б) дзеяпрыслоўі з даўнейшых дзеяпрыметнікаў у *вінавальнай* форме, што дапасаваліся даўней з дапаўненьнем у вінавальным склоне.

Другім вінавальным склонам называецца *азначэньне* да простага дапаўненьня, выражанае прыметнікам або дзеяпрыметнікам ці йменьнікам назоўным у форме прыдатка да простага дапаўненьня, напр.: „Выгнаў дачку *босую*“. „Купіў кніжку *падраную*“. „Узяў сабе сірату *за дачку*“ і інш. Тут словы „босую“, „падраную“, „за дачку“ становяць сабою тое, што ў граматыцы называецца *другім вінавальным*

склонам, бо ў першым вінавальным павінна стаяць дапаўненьне, г. зн., іменьнік або іншае слова, што падмяняе іменьнік. (§ 23, 1).

У беларускай мове ўсе тыя дзеяпрыметнікі з дзейным значэньнем, што стаялі даўней у другім вінавальным склоне, абярнуліся ў дзеяпрыслоўі, напр.: „Угледзілі яны чалавека на полі аручы“. „Найшла мужа Ульлянкі, аручы палянкі каля свае хаткі“. „Чула я, малада, салаўя сьпяваючы“. „Калі ўгледзіш татку йдучы“... „Ці ня бачыў ты войска йдучы?“ „Знайшлі яго пад кустом сплучы“. „Ой, зіма мая маразьлівая! не марозь мяне з паходу ідучы, каня вядучы, шаблю нясучы, зброю вязучы“. „Пад вароты пад'яжджаючы, чую брата гаворачы“.

Калі ўзяць першы прыклад — „Угледзілі яны чалавека на полі аручы“ — ды падмяніць дзеяпрыслоўе „аручы“ ц.-славянскім дзеяпрыметнікам з гэтым значэньнем, то дастанем такі зварот: „Угледзілі яны чалавека на полі орущего“. У беларускай мове такога звароту быць ня можа, бо ў нашай мове ўсе такія дзеяпрыметнікі абярнуліся ў дзеяпрыслоўі, якія, як нязьменныя словы, ня могуць дапасоўвацца з сваім азначальным словам.

У навуковай мове, якая патрабуе сьціслай дакладнасьці, ужываць дзеяпрыслоўі ў паказанай пазыцыі нельга, бо іх можна было-б памылкова зьвязаць з дзейнікамі, і гэтым зьяцямніўся-б сэнс сказу.

Дзеяпрыслоўі з другога вінавальнага склону могуць замяняцца асабовымі дзеясловамі, напр.: „Угледзілі яны чалавека на полі аручы“ — „Угледзілі яны чалавека, які на полі араў“.

III. Дзеяпрыслоўі, што стаяць на месцы даўнейшага дзеяпрыметніка ў давальным склоне (другі і першы давальны, і давальны незалежны).

Тут могуць быць такія выпадкі: а) калі дзеяпрыслоўе зьвязваецца з дапаўненьнем, г. зн., калі дзеяпрыслоўе вытварылася з другога давальнага склону

дзеяпрыметніка (дапаўненне становіла сабою першы давальны), б) калі дзеяпрыслоўе само стаіць на месцы даўнейшага давальнага склону—гэта так званы першы давальны склон.

Прыклады на 2-і давальны: „Абрыдзела *мне* тут *лежачы*“. „Якаво *табе*, сястрыца, з роўным мужам *жывучы*?“. „Добра *табе*, дзяўчыначка, па горніцы *ходзячы*“. „Прыскучыла *мне*, малайцу, на марозе *сто-ячы*“.

Дзеяпрыслоўі з 2-га давальнага склону можна замяніць інфінітывам (неазначальнай формай). Можна сказаць, напрыклад: „Абрыдзела *мне* тут *ляжаць*“. „Якаво *табе*, сястрыца, з роўным мужам *жыць*?“

Дзеяпрыслоўямі з 2-га давальнага склону можна замяняць неўласцівыя беларускай мове звароты на азначэнне часу, умоўнасці, што выражаны дзеяслоўнымі іменнікамі з „пры“, „на“, „пасля“ ў безасабовых сказах, дзе дзейнік стаіць у родным склоне. Напрыклад, замест: „*пры чытанні* яму здавалася, што“... лепш сказаць: „*чытаючы*, яму здавалася, што“...

Прыклады на 1-ы давальны: „*Неапранушыся* холадна“. „Надаела *ждучы*“. „*Не стаяшы* ў парозе, не сядзець на куце“. „*Не хвацішы* на душу, нечага палажыць і ў душу“ (жартаблівае выбачэнне за ўзятку). „*Ня ешы* лягчэй, а *пад'ешы* ляпей“. „На чужы лоб *шыбаючы*, трэба і свой падставіць“.

Гэтыя дзеяпрыслоўі таксама можна выкарыстаць замест неўласцівых беларускай мове дзеяслоўных іменнікаў з прыназоўнікамі. Напрыклад, заместа: „*пры вызначэнні* кірунку ветру, трэба“... лепш сказаць: „*вызначаючы* кірунак ветру, трэба“...

Дзеяпрыслоўі з давальнага склону стаяць у безасабовых сказах.

Давальны незалежны. У беларускай мове дзеяпрыслоўі могуць стаяць на месцы даўнейшага даваль-

нага незалежнага прыметніка: „Пытаю цябе, месяцу: ці рана сходіш, ці позна заходіш?—Я зыду зьмяркаючы, а зайду сьвітаючы“.

§ 26. Злучэньне і падпарадкаваньне сказаў.

І. ЗЛУЧЭНЬНЕ СКАЗАЎ.

Значэньне злучнікаў і злучальных слоў.

Асобныя сказы зьвязваюцца паміж сабою двума спосабамі: 1) *спосабам злучэньня* і 2) *спосабам падпарадкаваньня*.

Спосабам *злучэньня* зьвязваюцца *роўнапраўныя* сказы, г. зн., незалежны з незалежным, даданы сказ з такім-жа даданым сказам.

Спосабам *падпарадкаваньня* злучаюцца *няроўнапраўныя* сказы, г. зн., даданья з асноўнымі або адзін даданы сказ з даданым другога парадку, іначай пабудованым.

Злучэньне сказаў адбываецца з дапамогаю тых самых *злучнікаў*, што служаць і для сувязі аднолькавых, роўнапраўных часьцін у сказе. Такімі злучнікамі найчасьцей бываюць *і, ды, а, але, ці, або, (альбо)* і іншыя.

Вот прыклады на гэтыя злучнікі ў зьлітым сказе: „на стала ляжалі кнігі і сшыткі“ (тут злучнік „і“ зьвязвае дзейнік з дзейнікам); „мы йшлі ды йшлі“ (тут „ды“ злучае выказнікі); „мы гулялі не на лузе, а ў лесе“ (тут злучнік „а“ зьвязвае адно дапаўненьне з другім); „ён чытаў голасна, але нявыразна“ (тут „але“ злучае дзьве акалічнасьці); „мне ўсё роўна, дзе жыць—у горадзе ці ў вёсцы“ (тут „ці“ злучае два дапаўненьні); „прадамо карову або каня“ (тут „або“ злучае таксама два дапаўненьні) і г. далей.

Увага. 1) Злучнікі „а“, „але“ па сэнсу ня злучаюць, а разлучаюць словы, г. зн., выражаюць тое, што значэньне аднаго слова проціаставіцца значэньню другога слова (ня ты, а я... здольны, але не стараньні), але сьмтаксычна, г. зн., па сваёй

ролі ў сказе, яны злучаюць словы. Таксама злучнік „або“ найчасцей мае размеркавальнае значэнне (мы або вы), але сынтаксычна ён злучае словы. Тымчасам злучнік „і“ звязвае словы і сэнсам, і сынтаксычна.

Па сэнсу злучнікі „а“, „але“ можна назваць *разлучальнымі*, а „і“ — *злучальным*, а сынтаксычна яны аднолькава *злучальныя*.

2) Часам сустракаюцца ў мове падвойныя злучнікі — „а і“ „але і“, напр.: Я паспеў нагатаваць дроў ня толькі на заўтра, *а і* на пазаўтра.

У такіх разох „і“ перастае быць злучнікам ды абарачаецца або ў прыслоўе з значэннем „нават“, „таксама“, або ў памацяняльнае слова-частку, якое надае большую выразнасць таму слову, да якога адносіцца. Напрыклад: „І туз часам воду возіць“ — тут „і“ мае значэнне памацяняльнага слова. „Няўжо-ж ты і гэтага ня ведаеш?“ — тут „і“ мае значэнне прыслоўя „нават“ або „таксама“. У такіх моўных злучэннях, як: „Вот і ўсе“ „Вот і добра!“ — „і“ памацяняльнае слова, а ня злучнік.

1. Простае злучэнне сказаў.

Сюды належаць тыя *складана-злучаныя* сказы, што маюць роўнае лёгічнае значэнне, потым — падабенства ў зьмесьце ды *канечнае* аднашэнне да адной агульнай думкі, якая выражаецца ўсім складаным сказам.

Гэтыя сказы звязваюцца паміж сабою такімі злучнікамі: *і*, *ды*, *а*, *да і* інш.

Адносіны паміж сказамі, што становяць складана-злучаны сказ, устанаўляюцца гэтымі злучнікамі таксама, як і паміж часьцінамі зьлітага сказу.

1. *Злучнік і*. Самым звычайным злучнікам у простым злучэнні сказаў бывае „і“. У зьлітым сказе ён звычайна прылучае апошняю часьціну, калі іх некалькі, але можа стаяць і перад кожнай часьцінаю зьлітага сказу, напр.: *І* б'юць, *і* дзяруць, *і* плакаць не даюць. Цябе хваліў *і* поп, *і* Ярмошка, *і* я трошка (насьмешка над самахвалам).

Тое самае бывае пры простым злучэнні некалькіх сказаў, што адносяцца да аднаго *і* таго самага прадмета мысьлі, напр.: *І* воўк сыт, *і* козы цэлы. *І* мой бацька такі маўся, *і* я ў яго ўдаўся. *І* чувам ня чуваць, *і* відам ня відаць. Ёсьць у горадзе Сьлінішчы, *і* пасе пастух коні на сьмятнішчы.

2. *Злучнік а.* Часам у значэньні або замест злучніка „і“ стаіць „а“ ў зьлітым сказе, хоць вельмі рэдка, напр.: Цімох *а* Хомка пойдучь на работу. Ня было ў яго *а* нічога (тут памацненьне). Каюся, млада, *а* не памалу, што млада замуж пайшла.

Злучае „а“ таксама і цэлыя сказы ў простым злучэньні, напр.: Глянуў музыка на табакерку, *а* тая аж зяхціць. Зайшлі яны нанац к аднаму лясніку, *а* ў таго была віёрка. На ката пацягушкі, *а* на дзіця растушкі. Ластаўка дзень пачынае, *а* салавей канчае.

3. *Злучнікі ды, да.* Гэтыя злучнікі ў простым злучэньні сказаў ня бываюць; яны сустракаюцца ў зьлітых сказах у значэньні „і“.

Злучнік „ды“ найчасцей звязвае выказнікі ды ставіцца ў тых разох, калі гэтыя выказнікі выражаюць паступовасьць, згоднасьць, асабліва тады, калі наступны выказнік становіць як-бы вынік з першага, напр.: Напісаў прашэньне *ды* да міравога. Сеў *ды* заплакаў. Увайшоў у хату *ды* кажа. Дай *ды* яшчэ і наддай. Адчыніў дзьверы *ды* стаў клікаць у хату. Яны ўзялі *ды* закапалі тыя грошы. Выскачыў *ды* давай бог ногі.

Гэты злучнік можа мець пасья сябе памацняльнае „і“ (й), калі трэба надаць выказніку большай сілы і значэньня, напр.: Узяў *дый* паламаў на кавалкі. Глянуў *дый* заплакаў.

Злучнік „да“ ставіцца звычайна для злучэньня аднолькавых часьцін зьлітага сказу, выражаных назоўнікамі ў значэньні дабаўленьня, напр.: Знае пра тое купец *да* мама. Казаўся наш сват багаты, аж толькі рызы *да* латы.

Злучнік „да“, як і „ды“, можа мець пры сабе памацняльнае „і“ (й), напр.: Сядзіць хлопец *дай* плача.

Гэты злучнік можа быць і памацняльным словам, асабліва ў народнай поэзіі, дзе ён ставіцца яшчэ і дзеля складу, напр.: Ой што-ж там *даза* дым ку-

рыць? Што-ж там *да* за пыл курыць? Брацейка мой родненькі! едзь у луг *да* па каліну, *да* па калінавы цвяхочак *да* мне, маладзенькай, на вяночак. *Да* ўжо часіна, *да* ўжо гадзіна—чаму таго пасадку няма? *Да* хто едзе, пытае—чыя то чупрына лятае? *Да* хто едзе, сьмяецца—чыя то чупрына трасецца?

Злучнік „да“ часам ставіцца паміж дзейнікам і выказнікам. У такіх разох ён, разумеецца, перастае быць злучнікам, напр.: А той дзед *да* быў калека.

Крошку з іншым адценьнем ужываецца злучнік „дык“, напр.: Я вот я—*дык* пайду. А я—*дык* ня люблю гароху. Злучнікі „ды“, „да“ выражаюць супярэчнае злучэнне сказаў, як злучнік „але“ (бач. ніжэй).

2. Разьмеркавальнае злучэнне сказаў.

Часам у злучаных сказах выражаецца нешта такое, што аднолькава можа быць: той, хто гаворыць, выбірае што-небудзь адно, а падчас бывае няпэвен у выбары. Такое злучэнне сказаў называецца *разьмеркавальным*. Пры кожным з такіх сказаў звычайна ставіцца адзін і той самы злучнік. Да такіх злучнікаў належаць: *ні—ні, ці—ці, або—або, (альбо—альбо)*.

1. *ні—ні*. Гэтыя злучнікі бываюць паміж аднолькавымі часьцінамі ў зьлітым сказе і паміж злучанымі сказамі, напр.: *Ні* вала, *ні* кала. *Ні* ўцяць, *ні* ўзяць. *Ні* грозьбаю, *ні* просьбаю. *Ні* а, *ні* бэ. *Ні* дар, *ні* купля. *Ні* за што, *ні* пра што. *Ні* калі то было, *ні* калі то будзе. *Ні* к сялу, *ні* к гораду. *Ні* бацька спраўляў, *ні* сын насіць будзе. *Ні* самому паглядзець, *ні* людзям паказаць.

Злучнікі „ні—ні“ могуць прымаць да сябе памацняльную часту „а“: *ані—ані*, напр.: *Ані* цар, *ані* псар. Ляжыць ваяк на купіне—*ані* труны, *ані* ямы, *ані* айца, *ані* мамы. *Ані* ён што знае, *ані* маці яго памога.

2. *ці—ці* (у некаторых народных гутарках кажуць „чы“). Асобна „ці“ звычайна ставіцца ў пыталных сказах; у парным злучэнні гэты злучнік азначае разьмеркаваньне ці што падобнае, напр.: *Ці саву аб пень, ці пень аб саву—усё саве баліць. Ці сень клок, ці вілы ў бок. Ці кіем, ці палкай—усё роўна. Ці прыдзіўны, ці прыгаворны, ці прысьмешны, ці прыдумны, ці вадзяны, ці ветраны—пакарыся майму прыказу! Ці Мікітай па палцы, ці палкай па Мікіце—усё Мікіце баліць.*

3. *або—або, альбо—альбо*. Злучнік „альбо“ развіўся з старасьвецкага „алюба“ („Хто калі відзіць грамату, *алюба* слышыць чтучы“). Цяпер абодва злучнікі (*або, альбо*) ужываюцца ў разьмеркавальным значэнні, напр.: *Або так, або сяк. Альбо грай, альбо грошы аддай. Каторы з вас: ты альбо ён?*

Разьмеркавальны характар мыслі бывае і ў тых разох, калі ставіцца адзін толькі з пералічаных злучнікаў, напр.: *Я гэтага ня маю, ні ён можа дастаць. Бацька ня бачыў, ані сын ведае. Я паеду сам, ці сын зьбегае туды. Ты йдзі касіць сам, ці няхай твой сын ідзе. Ня ведаю, якая там бяда: дом абваліўся, ці гумно згарэла.*

3. Параўнальнае злучэнне сказаў.

У гэтым злучэнні першы сказ звычайна пачынаецца з „то не“, напр.: *То ня сон маю галованьку клоніць: то брат сястру з двара далоў гоніць. То ня зорка сьвяціла: то Ганулька хадзіла. З-пад гаю зялёнага, з-пад вішанья чырвонага не саколiк вылятае: сівы конік выбягае, сівая зя зюлька вылятае.*

Параўнальнае злучэнне сказаў асабліва любіць народная поэзія. Параўнальнае злучэнне бывае *адмоўнае* (з „не“) і *пацьвярджальнае* (бяз „не“).

У параўнальным злучэнні сказаў нашая народная поэзія найчасцей ужывае т. зв. *паралелізмы*, г. зн. два сказы, падобныя сваёю формай і зместам,

напр.: У садзе бяроза караністая—у мяне сьвякроука наравістая. Тры рэчачкі сьцякаліся—тры сястрыцы зьяжджаліся. Зялёны дубочак на луг пахіліўся—малады малойчык чаго зажурыўся? Ты палын, палын—трава горкая, а ты, доля мая, доля горкая! Каліначка чырвоная над вадою схілілася—а я, млада, журылася, што ад роду адбілася. Чырвона каліна гальляйко паклала—маладая дзяўчына бяз долі прапала. Ты, зялёны дубе, чаго пахіліўся?—Малады казача, чаго зажурыўся?

4. Супярэчнае злучэньне сказаў.

Сюды належаць такія складана-злучаныя сказы, паасобныя роўнапраўныя сказы якіх знаходзяцца ў супярэчных адносінах паміж сабою. Ступень супярэчнасьці, можа быць не аднолькавая: часам процівастаўіцца адна якая-небудзь часьціна аднаго сказу такой самай часьціне (члену) другога сказу.

Адносіны паміж супярэчнымі сказамі выражаюцца супярэчнымі злучнікамі: **а, да, але, ды (=але)** і іншымі. Супярэчнасьць можа выражацца і бяз гэтых злучнікаў.

1. **а.** Разгледжаны вышэй злучнік „а“ (§ 33: 1,2) найчасьцей ставіцца для выражэньня супярэчнасьці сказаў, напр.: Ты мне ня верыў, *а* вот тыя граматы. Брата жалка, *а* Сумка (сабакі) яшчэ жалчэй. Баран лёг на печ, *а* певень узьяцеў на паліцу.

У некаторых разох пры злучніку „а“, злучаным з „то“ („ато“), апроч супярэчнасьці, выражаецца іншае адценьне—умова ці што падобнае, напр.: Ня руш, *ато* крычаць будуць. Маўчы, *ато* загадаюць таўчы.

Злучнік „а“ можа зьлівацца з „жа“ ў скарочанай форме—аж ды таксама можа выражаць супярэчнасьць, напр.: Глянуў я, *аж* гэта зусім ня тое. Ой выду-ж я на сяло—нідзе агню ня відно, *аж* у нас агонь гарыць, маці з сынам гаварыць.

Але найчасьцей „жа“ мае памацняльнае значэньне, напр.: Наша поле *аж* да лесу. *Аж* пачырванеў ад сораму. Байбак бяжыць, *аж* балахон дрыжыць (баран)

Злучнік „а“ можа зусім прапускацца, напр.: Было ў мяне пара коняй—цяпер хаджу пешкі! Меў я два пакоі—цяпер няма хаты.

2. **ало.** Гэты злучнік мае супярэчнае значэньне, як і „а“, напр.: Адзеўся, як пава, *але* дурная слава. Паехаў баранаваць, *але* да поля не даехаў. Доўга яны грызьліся, *але* сабака воўка перамог.

У некаторых нелітаратурных гаворках можа стаць „алі“ замест „але“. Таксама „але“ ў нашай мове звычайна служыць *пацэвьярджальным* словам або словам згоды з чым-небудзь, напр.: *Але*, я гэта казаў. І ты пойдзеш з намі?—*Але*. Хочаш есьці?—*Але*. *Але, але*, гэта ўсё праўда. Ты ка мне прышоў?—*Але*.

3. **да, ды.** Супярэчнасьць можа выражацца таксама злучнікамі „да“, „ды“ ў значэньні „але“ для абазначэньня неспадзяванай супярэчнасьці, напр.: Вялік панок, *да* малы дварок. Ня дуж, *да* дасуж. Поле роўна ляжыць, *да* гуляць не вяліць. Хацеў-бы, *да* ня змога. Гаварыў-бы каток, *да* рот караток. Вялікі ўраджай, *да* ня будзе каму спажыць. Гульня, *да* не штодня. Ачом завідна, *да* жывату не пажытачна. Жыта злажылі, *ды* не надоўга.

4. **адно.** Гэты злучнік, выражаючы супярэчнасьць, можа злучацца з памацняльнаю часткай „ж“ (жа), напрыклад: Усяго было многа, *адно* прынукі ня было. Думаў, што жарты, *адно-ж* на праўду вышла. У лузе нікагенька, *адно* адзін салавейка.

5. **дык, дак** (з „так“ пад уплывам „да“): Хацеў узяць тыя грошы, *дык* крук (птушка) не дае. Няўчон, *дак* праўчон. Глухі не дачуе, *дык* прыложыць.

6. толькі: Усё, *толькі* ня гэта. Хлеба ня трэба, *толькі-б* есьці не хацелася. У лузе нікагенька, *толькі* адзін салавейка.

Бяз злучніка: Ішоў к вам—прышоў к нам.

5. Прычиннае злучэнне сказаў.

Сюды належаць такія злучэнні роўнапраўных сказаў, калі другі сказ выражае прычыну таго дзеяння ці стану, што выражаюцца папярэднім сказам

З лёгічнага боку той сказ, што выражае прычыну, зьяўляецца як-бы падпарадкаваным паясьняльнаму сказу, але з сынтаксычнага боку ён роўнапраўны з паясьняльным, а не падпарадкаван яму, бо ня служыць паясьненнем якой-небудзь часьціны другога сказу, асабліва выказніка.

Прычинна-злучаныя сказы звязваюцца паміж сабою злучнікамі *бо*, *ато*, хоць могуць быць і іншыя спосабы злучэння.

1. *бо*: Там добра, *бо* ўсё пад бокам. Скарэй канчай, *бо* абедаць пара. Не чапай сабакі, *бо* ўкусіць. Ня цешся з чужой бяды, *бо* свая наедзе. Не капай на чалавека ямы, *бо* сам туды ўпадзеш. Ня плюй вясьне ў рот, *бо* другая прыдзе ў год.

2. *ато*: Дай свае табакі, *ато* ад чужое нос баліць. Пашануйся, *ато* кепска будзе. Прывяжы каня мацней, *ато* адарвецца.

3. *жаж*. Прычиннае злучэнне часам можа выражацца падвойнай памაცняльнай часткай „жаж“ (жа+ж), напр.: Начуйце здаровы: вам *жаж* свае хаты на адну ноч не будаваць.

У старасьвецкай літаратурнай мове прычиннасьць паміж злучанымі сказамі абазначалася злучнікамі „ач—ача“, „заньжа“ ў значэнні „бо“ і „ведзьжа“ ў значэнні сучаснага „жаж“, напр.: „Ня веру таму, *ач*

таго нець, *заньжа* са мною гаразда живець, *ача* і бы мне явіл“. „Вітаўт рэк атцу сваему: „Ня веру таму, *заньжа* са мною гаразд живець“. І пойдеш за німі, *ведьжа* указал есмы маладзенцам, абы ся не датыкалі цябе“.

4. *Бяз злучнікаў*: Ня плюй у лужыну: згадзіцца напіцца. Ня свой брат: ня скажаш—пасунься.

6. Заклучальнае злучэньне сказаў.

У заклучальным злучэньні сказаў адзін сказ ста новіць вывад з другога сказу (з першага), але не па ясьняе тэй ці іншай асобнай часьціны сказу, як даданы сказ.

Для абазначэньня вываду (заклучэньня) з папярэдняга сказу няма асобных і пэўных формаў: адносіны паміж такімі сказамаі выражаюцца розна.

1. Такія сказы могуць злучацца паміж сабою злучнікамаі „і“, напр.: Шкода ім стала хлапца, і вярнуліся яны назад. Бачыць ён, што сьвятыя ні кураць, ні п'юць, ні песень не пяюць, і моташна яму стала. Стукнуў ён кулаком у сьцяну, і адчыніліся дзьверы.

2. Злучнікамаі *дык*, *дак*: Каму наканована ў які час памерці, *дык* нідзе ад сьмерці не схаваешся. Было вельмі цёмна, *дык* увашоў я ў хату вобмацкам. Працаваў, не ленаваўся, *дык* і меў кусок хлеба. Ён коні краў, *дык* яго мужыкі забілі.

3. *затым*, *от* (о + то = вот), *то*: Яго затрымалі на кірмашы, *затым* ён не пасьпеў к часу. Бачаць яны, што ад музыкі нідзе супакою няма, *от* і давай яны думаць, як-бы яго з сьвету зьвесьці.

II. ПАДПАРАДКАВАНЬНЕ СКАЗАЎ.

Падпарадкаваньнем называецца злучэньне *няроўнапраўных* сказаў. Пры такім злучэньні адны сказы зьяўляюцца *асноўнымі*, незалежнымі, а другія—даданымаі—*падпарадкаванымі*, залежнымі.

З лёгічнага боку даданыя, або падпарадкаваныя, сказы становяць сабою паясьненне якіх-небудзь часьцін таго простага сказу, які зьяўляецца ў такім выпадку *асноўным* сказам.

З формальна-сынтаксычнага боку *даданыя* сказы злучаюцца з асноўным або дапасоўнымі словамі (займеннымі прыметнікамі ці назоўнікамі), або словамі недапасоўнымі—злучнікамі, прыслоўямі ці прыслоўнымі выражэньнямі. Калі гэтым надворным спосабам формальныя адносіны паміж такімі сказамі не абазначаны, то з сынтаксычнага боку яны не становяць сабою *падпарадкаванага* злучэньня; тады гэта будучь *злучаныя* сказы, хоць з лёгічнага боку яны былі-б і няроўнапраўныя.

Такім парадкам, даданыя сказы служаць для паясьнення і для разьвіцьця якіх-небудзь часьцін асноўнага сказу. Розныя спосабы выражэньня даданых сказаў знаходзяцца ў залежнасьці ад таго, ці паясьняюць яны *назоўнік*—усё роўна, ці будзе гэты назоўнік дзейнікам, дапаўненьнем ці часткаю сустаўнога выказьніка, ці *дзеяслоў*.

У вапошнім выпадку (калі даданы сказ паясьняе дзеяслоў) даданы сказ можа выражаць простае дапаўненьне, якое можна перадаць іменьнікам, або службыць падменай прыслоўя ці прыслоўных зваротаў, што паказваюць час, месца, прычыну, мэту, спосаб дзеяньня ці чаго падобнага.

1. Даданыя сказы, што паясьняюць скланяльныя часьціны мовы ў асноўным сказе.

Даданыя сказы, што паясьняюць скланяльныя часьціны мовы ў асноўным сказе (дзейнік, дапаўненьне ці скланяльную частку сустаўнога выказьніка) звычайна называюцца *азначальнымі*. Яны паясьняюць назоўнік, які службыць дзейнікам, дапаўненьнем ці часткаю сустаўнога выказьніка.

Такія даданыя сказы найчасьцей падмяняюць прыметнік, а ў некаторых выпадках і назоўнік. Сюды

належаць і такія сказы, што падмяняюць дзейнік і, такім парадкам, стаяць на месцы назоўніка йменнага.

1. Найчасьцей дадана-азначальныя сказы зьвязваюцца з асноўным сказам прыметнікамі займеннымі „каторы“, „які“; гэтыя прыметнікі ўстанаўляюць і лёгічнае, і граматычнае дапасаваньне, дзеля гэтага яны зьяўляюцца найбольш пашыранымі з лучнікамі, бо ў жыцьці мы найчасьцей сустракаемся з патрэбаю вызначыць цікавы для нас прадмет, выясьніць тое ці іншае здарэньне ці зьяўленьне.

Прыклады: У моры гаду ёсьць, *катораму* і ліку няма. Шчыпай, кума, ягадкі, *каторы* салодкі, а каторы горкі, то для мае жонкі. Замкнуў такімі замкамі, *каторых* няма і ня будзе мацней. Тады загадаў ён аддаць кавалю таго самага каня, *на каторым* езьдзіў сам.

У звычайнай мове такія даданія сказы найчасьцей прылучаюцца да асноўнага словамі *які*; у васноўным яму адпавядае слова *такі*, напр.: *Якая* яда, *такая* і хада. *Які* сакавік, *такі* і красавік. *Які* дзень, *такі* і пажытак. *Якія* мы самі, *такія* і нашы сані. *Якое* дзерава, *такі* і клін.

Усе такія сказы падмяняюць прыметнікі-азначэньні, а часамі і выказнік. У гэтых сказах займенныя прыметнікі „каторы“, „які“ часта падмяняюцца словам **што**, якое, як назоўнік займенны, не дапасуецца з тым словам, да якога адносіцца, напр.: Суседзі і суседачкі, *што* ў нашай бяседачцы, хлопчыкі-малойчыкі, кладзеце чырвончыкі! У канцы грэблі шумяць вербы, *што* я насадзіла. Пакажэце мне тую кветку, *што* цьвіце зімой і ўлетку. А дзе-ж тая галубачка, *што* з намі лятала? Павень, ветру, з таго краю, дзе мой мілы, *што* кахаю.

Таксама на месцы „які“, „каторы“ знаходзім **дзе**, напр.: Шчабячы, салавейка, шчабячы, нам дарожаньку пакажы: ці да таго двара, *дзе* нас ждуць, ці да тае гаспожы, *дзе* мёд п'юць.

Займеньнік „што“ і прыслоўе „дзе“ ставяцца замест „каторы“ ці „які“ ва ўсіх родах і ліках, бо самі яны ня маюць гэтых формаў; „што“ і „дзе“ могуць выражаць і залежныя склоны ад „каторы“ нават з прыназоўнікам, напр.: Сталі яны жыць у той хаце, што летась пабудавалі. А дзе-ж тая крынічанька, што голуб купаўся? Няма таго чалавека, што сказаў-бы яму праўду. Той, што сьпіць. Той, што ў чорнай вопратцы. Вылаяў ён тых хлопцаў, што ў агарод лазілі.

2. хто—той. Даданыя сказы, што злучаюцца з асноўным сказам назоўнікам займенным „хто“, звычайна падмяняюць іменьнік, а часта і дзейнік. „Хто“, як назоўнік, не зьмяняецца ў родах; ён ня мае множнага ліку, а, значыць, не дапасуецца з тым словам, якое паясьняе. У васноўным сказе слову „хто“ адпавядае слова „той“, прычым яны могуць стаяць у розных склонах і з прыназоўнікам, напр.: Хто ўлетку халадку шукае, той узімку галадае. Няхай той серадзіць (посьціць), хто на неба глядзіць. Хто дбае, той і мае. У каго ёсьць матка, у таго галоўка гладка. Каму ня ймецца, таму заўсёды лжэцца.

3. што—то. Падобны да даданых сказаў, што пачынаюцца з „хто“, тыя даданыя сказы, што пачынаюцца з „што“. І гэты займеньнік не зьмяняецца ў родах і ня мае множнага ліку. У васноўным сказе яму адпавядае „то“, якое можа і прапускацца. „Што—то“ могуць стаяць у розных склонах і з прыназоўнікам, напр.: Што будзе, то будзе. Што з возу ўпала, то прапала. Што вясною ножкаю коп, то зімою ручкаю хоп. Што зямлёю пакрыта, няхай будзе забыта. На што спадзяваўся, таго дачакаўся. На чым стану—не адстану.

4. такі—што: Зайшоў у такую гушчарыну, што і сьвету ня відаць. Яго апанаваў такі сьмех, што ня мог вытрываць.

5. колькі—столькі. Ёсьць дадана-азначальныя сказы, што пачынаюцца неазначальным лічэбнікам „коль-

кі“; яму адпавядае „столькі“, напр.: *Колькі ў рэшаце вады, столькі ў яго праўды. Колькі зім, столькі лет.*

6. чый. Дадана-азначальныя сказы могуць пачынацца яшчэ прыметнікам займенным „чый“, які можа дапасавання ў родзе і ліку з іменьнікамі даданага сказу, напр.: *Чый род, таго і рот. Чый конь, таго і грошы.*

Ва ўсіх разгледжаных сказах займеньнікі, служачы сувяззю паміж даданым і асноўным сказам, звычайна адносяцца да назоўніка, які служыць *дзеяснікам, дапаўненнем або часткаю састаўнога выказніка.*

Але агроч азначэння прадмета, сказы, што паясьняюць скланяльную часціну ў асноўным сказе, могуць выражаць *месца, час і іншае.*

У такіх даданых сказах на месцы „які-б“, „у якім“ і інш. стаяць ужо адпаведныя злучнікі, прыслоўі і іншыя нязьменныя часціны мовы. Гэтыя сказы вызначаюцца большай незалежнасцю, але ўсё-ж такі служачы паясьненнем да скланяльнага слова ў асноўным сказе, і іх злучнікі заўсёды можна падмяніць займеньнікамі.

7. каб. Дадана-азначальныя сказы, што пачынаюцца гэтым злучнікам, напр.: *Ня было тае хаты, каб двое-трое не памерла. Не знашлося такога чалавека, каб мог яго выратаваць. Цяпер ня той сьвет настаў, каб байкі слухаць.*

8. дзе. Ёсць дадана-азначальныя сказы з адценьнем месца, што пачынаюцца з „дзе“, напр.: *Падышлі яны к таму месцу, дзе пачыналася рэчка. Няма тае крамы, дзе-б прадаваліся родныя мамы.*

9. калі. Азначальныя сказы з адценьнем часу: *Настала поўнач, калі нічога ня відаць.*

10. як. Азначальныя сказы з адценьнем параўнання: *Няма ўжо болей такой паншчыны, як у нас была.*

11. Қалі асноўны сказ адмоўны, то ён можа скарачацца ды прымае такі від: „Каго люблю — *няма таго*; хто мяне любіць — *ні я таго*“.

2. Даданыя сказы, што паясьняюць дзеяслоў.

Даданыя сказы, што паясьняюць дзеяслоў, называюцца *дапаўняльнымі*.

З формальна-сынтаксычнага боку *дапаўняльных* сказы бываюць дваякія: яны або падпарадкаваюцца дзеяслову злучнікамі, прыслоўямі ці прыслоўнымі выражэннямі, або становяць сабою залежнае пытаньне, і падпарадкаваюцца дзеяслову пыталымі займеньнікамі ці прыслоўямі займеннага пахаджэння.

1. *Дапаўняльныя* сказы, ня выражаныя ў форме залежнага пытаньня, зьвязваюцца з асноўным сказам наступнымі спосабамі:

1. *Злучнікамі аж, ажно*, напр.: Глянуў ён, *аж* конь няма. Глядзіць, *аж* там паноў хоць гаць гаці. Думаў хлеб сьпячы, *ажно* мукі ані званьня.

Гэтыя сказы становяць пераходную ступень ад *злучаных* да *падпарадкаваных*.

2. *Злучнік што*. Самымі звычайнымі, найбольш пашыранымі *дапаўняльнымі* сказами зьяўляюцца тыя, што пачынаюцца злучнікам „што“, які вытварыўся з займеньніка, што шырока ўжываецца ў азначальных сказах. Напр.: Цешыўся старац, *што* перажыў марац.

Бачыць, *што* няма рады. Ніхто-б іншы не адважыўся йсьці, пачуўшы, *што* пачынаюць страляць. Далі кляцьбу аб сабе, *што* будуць жыць у згодзе. Засталіся яны сіратамі, і ўсе дзівіліся, *што* як яны будуць жыць. Бачыць ён, *што* тут не прэліўкі. Плача, *што* дарэмна вяне ў глушы, *што* нідзе ня бачыць роднае душы (Я. Кол.). Чуюць — хтось стукае ў дзьверы.

3. *Злучнік каб*. *Дапаўняльныя* сказы могуць зьвязвацца з асноўным злучнікам „каб“, напр.: І за-

гадаў ён, *каб* ніхто не чапаў гэтых яблык. Тады стаў ён прасіцца, *каб* пусьцілі яго дадому. Я толькі аднаго хачу, *каб* ты здароў быў.

4. *Злучнік абы*. Здараецца, але вельмі рэдка, што дапаўняльныя сказы пачынаюцца злучнікам „абы“ ў значэнні „каб“, напр.: Яму хацелася, *абы* і часінкі ня страціць.

5. *быдта, быццам*. Для выражэння незалежнага факту, дапаўняльныя сказы могуць злучацца з асноўным дзеяслоўнымі прыслоўямі „быдта“, „быццам“. напр.: Кажуць, *быдта* пасварыліся яны за невашта. Скажы, *быццам* мы ня бачыліся з табою.

II. Да дапаўняльных сказаў, што паясьняюць дзеяслоў, належаць і так званыя *залежныя пытаньні*, якія заўсёды залежаць ад дзеяслова.

Ад дзеяслова могуць залежаць і простыя пытаньні, напрыклад: Тады падыходзіць селядоршы брат ды кажа: „Брат! нашто ты крыўдзіш мяне?“ Разважаў сам сабе, ці ехаць мне заўтра на кірмаш, ці не?

Але з формальна-граматычнага боку ў такіх сказах падпарадкаваньня дзеяслову ня будзе; яно наступіць толькі тады, калі перад такім сказам стане злучнік „што“ („Ён спытаў, што ці прынес ён грошы“), або калі пыталны сказ зьменіць сваю пабудову: дзеяслоў 2-ой асобы прайдзе ў 3-юю асобу, а займеньнікі „ты“, „вы“ выпадудь або заменяцца 3-яй асобай.

Дапаўняльныя сказы з залежнымі пытаньнямі зьвязваюцца з асноўнымі сказамі або пыталнымі часткамі (дапаможнікамі) або пыталнымі займеньнікамі.

1. Падпарадкаваньне пыталным дапаможнікам ці. Пытаюцца, *ці* ня бачылі яны коняй. Паглядзеў, *ці* жывы, ды зноў стаў біць. Прышлі паглядзець, *ці* праўда, што там шкло.

2. Падпарадкаваньне прыслоўем як: Ніхто ня ведае, *як* хто абедае. Прышлі паслухаць, *як* грае музыка.

3. Падпарадкаваньне прыслоўем дзе: Рыба шукае, *дзе* глыбей, а чалавек, *дзе* ляпей. Пытаецца ў сына, *дзе* ён быў.

4. Падпарадкаваньне пыталым займеньнікам хто: А ці ведаеш ты, чалавеча, *што* я? Толькі ня ведаю я, *што* вы ёсьцека. Спытай у яго, *ад каго* ён такога каня мае?

5. Падпарадкаваньне пыталым займеньнікам што: Прышлі паглядзецц, *што* яны робяць. Багаты дзівіцца, *чым* худака жывіцца. Ня ведама, *чым* і як яна жывілася. Тады стаў ён расказаць, *чаму* ня прышоў на работу.

6. Падпарадкаваньне займеньнікамі які, чый: Ён толькі спытаўся, *чыя* гэта коні. Праходзячы, пацікавіўся, *якія* гэта людзі.

3. Даданыя сказы акалічнасьці.

Даданыя сказы, што паясьняюць дзеяслоў, могуць выражаць *месца, час, прычыну, цэль, спосаб дзеяньня* і, такім парадкам, дапаўняць тыя акалічнасьці, пры якіх адбылося ці магло або не магло быць тое, што выражаецца асноўным сказам. Такія даданыя сказы называюцца *сказамі акалічнасьці*.

1. Сказы акалічнасьці месца.

Гэтыя сказы злучаюцца з асноўным сказам прыслоўнымі злучнікамі: *дзе, куды, адкуль*; у васноўным сказе ім адпавядаюць: *там, туды, адтуль*.

Гэтыя паказальныя словы (прыслоўі) могуць прапускацца, але яны заўсёды разумеюцца; дзе гэтых злучальна-паказальных слоў нельга разумець, там будучь звычайныя дапаўняльныя сказы або залежныя пытаньні ці нават—пры назоўніках іменных—азначальныя сказы. Прыклады: *Дзе* поўна было, *там* ста-

ла пуста, а дзе кветкі расьлі, там палын заняўся. Дзе нянек многа, там дзіця бязнога. Вольна йсьці куды хаця (у гэтым прыкладзе сказ акалічнасьці месца абярнуўся ў акалічнасьцевае выражэньне). Пайшоў, куды вочы глядзяць. *Адкуль хмара, адтуль і дождж. Куды прыдзе—паграе.*

Бываюць і мяшаныя звароты, з перастаўленымі прыслоўямі, напр.: Бацька пайшоў *туды, адкуль* ніхто не варочаецца.

2. Сказы акалічнасьці часу.

а) Самым пашыраным спосабам падпарадкаваньня даданых сказаў акалічнасьці часу зьяўляецца злучнік-прыслоўе *калі*, напр.: Не да парасят сьвіньні, *калі* яе смаляць. А мне і няўпрыцям, *калі* гэта было.

б) Даданыя сказы акалічнасьці часу могуць зьвязавацца з асноўным прыслоўным злучнікам *як*, напр.: *Як* ем—і глух, і нем. Ня слухай лісьцы, *як* яна прыдзе, бо яна цябе зьесьць. У ночы, *як* усе палеглі спаць, пайшлі яны вартаваць сад. *Як* заграе музыка, дык нават птушкі перастаюць сьпяваць. *Як* зьмеркне, то ні за што ня пойдзе на двор.

в) Вельмі пашыраны ў сказах акалічнасьці часу злучнікі-прыслоўі *покі, пакуль*, напр.: Касі каса, *пакуль* раса. Няхай звоняць, *пакуль* ахвоту згоняць. *Покі* сонца ўзйдзе, раса вочы выесьць. *Покі* жыў буду—не забуду. *Пакуль* на гумне цэл, датуль на стале хлеб. *Покі* сыты ссохне, датуль худы здохне. *Покі* да розуму дойдзе, многа вады ўцячэ.

Як відаць з прыкладаў, злучнікам „покі“, „пакуль“ у васноўным сказе часам адпавядаюць „пакуль“, „датуль“.

г) Апроч пералічаных злучнікаў-прыслоўяў, сказы акалічнасьці часу могуць злучацца з асноўным сказам прыслоўямі *толькі, колькі, пакамісь*, напр.: *Толькі* ён заснуў, аж чуе—нехта крычыць. *Толькі* быў задрамаў, чуе—нехта стукае. *Колькі* раз яны пры-

ходзілі сюды—нічога не знаходзілі. *Пакамісь* скосім, то і сонца зойдзе.

д) Здараецца, хоць вельмі рэдка, злучнік нім = *покі*, напр.: *Нім* я бег да хаты, загарэлася ўжо і гумно. Біліся яны, біліся, *аж нім* дурань усе шэсьць галоў адсек (з казкі; тут „нім“ мае перад сабою памацняльны дапаможнік „аж“).

е) У значэнні „покі“ ўжываецца яшчэ „аж“, каб выразіць, што далей час ня мог пайсьці, напр.: Ня пускалі з работы, *аж* *покі* сонца зайшло.

ж) Здараюцца яшчэ злучнікі ў сказах акалічнасьці часу *абы*, *што*, напр.: *Абы* дзень настаў, дык і пачынаюцца сваркі. *Абы* вышаў у лес, дык от на цябе ўсё і бяжыць. *Што* гадзінка, то новая прычынка. *Што* жывём, то вучымся. *Што* месяц, то дзесяць.

3. Сказы акалічнасьці прычыны.

Даданыя сказы акалічнасьці прычыны пачынаюцца звычайна такімі злучнікамі:

а) *што*—яму ў асноўным адпавядае „затым“, „адтаго“, напр.: Затым сьляпы плача, *што* сьцежкі ня бача. Адтаго мы пагалелі, *што* соладка пілі, елі.

б) Прычыннасьць можа выражацца часоўнымі сказымі, што пачынаюцца злучнікам „калі“, якому ў асноўным адпавядаюць „чаму“, „як“, напр.: Чаму мне ня пець, чаму ня гудзець, *калі* ў маёй хатаццы парадак ідзець. Як-жа мне ня плакаць, *калі* ў маю хатку ўлез некі страшны зьвер.

в) *бо*: З поля зьбяры ў адну кучу каменьне, *бо* замінае яно надарэмна.

4. Сказы акалічнасьці цэлі.

Даданыя сказы акалічнасьці цэлі злучаюцца з асноўным:

а) У пераважнай большасьці злучнікам *каб*, напр.: Дастаў ён з мяшочка скрыпку і смык, *каб* яшчэ раз паграць. Добра глядзі, *каб* агрэху ня даць. Сошку сваю ты нанова наладзь, лепш *каб* было, чалавеча, араць. Зачыняйце шчыльна хату, *каб* ня дзьмулі халады. Прышлі да хаты, *каб* супачыць.

б) Сказ цэлі можна бачыць і ў наступным прыкладзе: „Стаў зьбірацца, *нібыта* да дому ехаць“, дзе даданы сказ акалічнасьці цэлі пачынаецца словам „*нібыта*“.

5. Сказы акалічнасьці спосабу дзеяньня.

Даданыя сказы акалічнасьці спосабу дзеяньня, паясьняючы дзеяслоў, паказваюць спосаб дзеяньня. Яны выражаюць супастаўленьне, параўнаньне (дадатнае і адмоўнае) розных дзеяньняў, станаў, зьяў і здарэньняў; часам можа выражацца і вынік з пэўнага дзеяньня. Усё гэта пазваляе падзяліць сказы акалічнасьці спосабу дзеяньня на дзьве часткі: 1) *сказы параўнальныя* і 2) *сказы паясьняльныя*.

1. Сказы *параўнальныя* звычайна зьвязваюцца з асноўным сказам такімі злучнікамі:

а) *як*: Літвін, *як* лін. Сказаў, *як* зьвязаў. Сьпіць, *як* пшаніцу прадаўшы. Сядзіць, *як* мыш пад мятлою. Вочы гараць, *як* вугальлё. Пабялеў, *як* палатно. Шуміць лес, *от як* песьні сьпявае. *Як* пасьцелеш, так і высьпішся. Лепей у пяску гніць, *як* з нямілым жыць.

Як бачым з некаторых прыкладаў, злучніку „*як*“ у даданым сказе адпавядае злучнік „так“ у васноўным.

б) *бы*: з „якобы“: Дрыжыць, *бы* тая асіна. Дудка грае тонка, *от бы* тая павуціна. Ё ўсхліпвае рэчка ў пясках залатых, *бы* маці па дзецях сваіх.

в) *чым*—творны склон займеньніка „што“, часам з часткаю „сі“, якая разьвілася з паказальнага займеньніка, напр.: *Чым* далей, тым горай. Крычыць, *на чым* сьвет стаіць. Лепей хлеб з вадою, *чымсі* з

бядою. Лепей з добрым згубіць, чымсі з дурным знайсці.

г) **бытцам:** А той і не шманае, *бытцам* яго муха ўкусіла. На людзей брахаў, *бытцам* сваё дабро аберагаў.

2. Сказы *паясьняльныя* вельмі падобны да сказаў заключальных; у іх знаходзім такія злучнікі:

а) аж, які можа быць з часткаю „но“ (ажно): Ночы цёплыя, *аж* парыць. Байбак бяжыць, *аж* балахон дрыжыць. Бачыць, зусім сырыя дровы, *ажно* зацьвілі. Выбегла баба паглядзець, *ажно* ні рыбы тэй, ні лісіцы няма ў корабе. Як загрыміць, *аж* у вушшу зазвінела.

Гэтыя сказы можна разглядаць, як *злучаныя*.

б) **што:** Быў ён такі паганы, *што* як яго і зямля насіла. Дажыліся, *што* хлеба ня было куска. Мусіць нашага гаспадара забіла, *што* яго даўно ня чуць.

4. Сказы умоўныя і уступальныя.

Сказы умоўныя і уступальныя становяць асобную групу складаных сказаў. Яны, уласна кажучы, злучаныя сказы, але паасобныя сказы іх незалежна адзін ад аднаго ня мысляцца. І з надворнага боку яны звязаны паміж сабою так (*калі—то, хоць—але*), што гаворыць аб іх неразлучнай парнасьці. Але гэтыя граматычныя абазначэньні іх сувязі часта прапускаюцца, *калі*, напрыклад, стаіць загадны лад замест умоўнага. (*Не скажы—ніколі ня зробіць*).

1. Умоўныя сказы.

Умоўныя сказы належаць да прычынных сказаў. У вадным сказе звычайна выражаецца тая ўмова, ад якой залежыць дзеянне ці вынік, аб якім гаворыцца ў другім сказе.

Умоўныя сказы зьяўляюцца набыткам разьвітога, практычнага розуму, які ўжо ўмее вызначыць важнейшыя, істотнейшыя прыметы.

Умоўныя сказы злучаюцца паміж сабою наступным спосабам:

а) **калі—то** (дык, дак): *Калі* гаспадар у карчме скача, *то* гаспадарка ў дварэ плача. *Калі* нярод, *дык* і неўмалот.

б) **каб—то-б** („то“ часта прапускаецца), дык: *Каб* не перамерлі, *то-б* неба падперлі. *Каб* ня ежка да не адзежка, *дык* была-б грошай дзежка. *Каб* я цябе ба-яўся, з мяне-б дурны сьмяяўся. *Каб* чаўнок, пера-плыў-бы на той бачок. *Каб* воля, знашоў-бы сабе поле.

в) Часам для выражэння умоўнага сказу даволі бывае аднаго умоўнага ладу, напр.: *Былі-б* пабразгачыя, а памагачыя будуць. *Ня было-б тут* пастуха, ваўкі-б перадушылі авечкі. *Была-б* здарова бабўся, нікога не баюся.

2. Уступальныя сказы.

Уступальныя сказы яшчэ больш, як умоўныя, падобны да *злучаных* сказаў супярэчных, але ў такіх сказах адна думка не супастаўляецца з другой, а толькі трохі агранічае яе, часам выражаючы неспадзяваны вынік у параўнаньні з прычынай.

Уступальныя сказы сьведчаць ужо ня толькі аб практычнасьці і развазе таго, хто гаворыць; яны паказваюць, што асоба—чалавек грамадзянскі, бо ўмее цаніць і паважаць чужую думку, нават не згаджаючыся з ёю. Значэньне такіх сказаў пры вытварэньні навукі, культуры вялікае.

Уступальныя сказы таксама парныя сказы; сувязь паміж імі выражаецца парнымі злучнікамі, хоць часам злучнікі ў тым ці іншым сказе прапускаюцца. Найчасьцей сустракаюцца такія злучнікі:

а) **хоць—абы, хоць—але, хоць—да**, напр.: *Хоць* у латаным, *абы* ня ў хватаным. *Хоць* позна, *але* за-возна. *Хоць* гол, *да* васьцёр. Цішком браў, *але* ня краў. *Хоць* ты за мяне большы, *але* дурань горшы.

Хоць страту мець будзем, але свайго даб'ёмся. Мякка сьцэле, да мулка спаць.

б) **няхай:** *Няхай-бы яны пагасьцявалі дзень-два, ато другая нядзеля йдзе.*

в) **ні:** *Што ні рабілі, чаго ні чынілі—нічога не памагло. Куды ні кіць—усюды клін.*

„Ні“ часам можа прапускацца, напр.: Што махне, дык дзесяць дубоў і паляціць, бы тыя чароціны.

Скарачэньні ў тэксце.

- (Я. Кол.) — Якуб Колас.
(Я. Куп.) — Янка Купала
(М. Багд.) — Максім Багдановіч.
(Т. Гуш.) — Тарас Гушча.
(Кагн.) — Каганец.
(З. Б.) — З. Бядуля.
(Багш.) — П. Багушэвіч.
(Ст. Ўл.) — Стары Ўлас.
(Д.-М.) — Д.-Марцінкевіч.
(Яд. Ш.) — Ядвігін Ш.
(Ант. Г.) — Ант. Галіна.
(п.) — народная песьня.
(М. Куд.) — М. Кудзелька.
(Я. Луч.) — Янка Лучына.
(А. Гар.) — Ал. Гарун.
(К. Буйл.) — К. Буйла.
(Ц. Гарт.) — Цішка Гартны.
(Крп.) — Крапіва.
(У. Дб.) — У. Дубоўка.
(К. Чрн.) — К. Чорны.
(Я. Пуш.) — Я. Пушча.
-

З Ъ М Е С Т.

Стар.

Прадмова.

}	1) Морфолёгічныя тэрміны, прынятыя ў гэтым падручніку	3
}	2) Склад падручніка	4
	Да другога выдання	5

Уводзіны.

§ 1.	Граматыка і яе склад	7
§ 2.	Сынтакс	9
§ 3.	Кіраваньне і дапасаваньне:	10-15
	1) Кіраваньне (10). 2) Дапасаваньне (11). 3) Дапасаваньне неграматычнае (11). 4) Словы кіроўныя і дапасоўныя (12). 5) Словы прымыкальныя (13).	

Просты сказ і яго склад.

§ 4.	Сказ	16
§ 5.	Асноўныя часьціны сказу	17
	1. а) Выказнік	18
	б) Формы выказніка	19
	2. Дзейнік	22
§ 6.	Даданыя часьціны сказу	25
	1. Дапаўненьне	26
	2. Азначэньне	29
	3. Акалічнасьць	31
§ 7.	Прыдатак	34
§ 8.	Незалежныя словы ў сказе,	39
	1. Клічнае слова	—
	2. Пабочнае слова	41
	3. Дапаможнае слова	43
§ 9.	Формы простых сказаў	44-55
	1) Просты сказ (44). 2) Просты кароткі сказ (45). 3) Просты разьвіты сказ (45). 4) Сказ поўны (45). 5) Сказ няпоўны (45). 6) Неазначальна-асабовы сказ (47). 7) Безасабовы сказ (47). 8) Зьліты сказ (48). 9) Адначленныя сказы (52).	

	Стр
§ 10. Сказы адмоўныя	55
§ 11. Сказы клічныя і пыталныя	58
§ 12. Інфінітыў у сказе	63
§ 13. Паўторны пыталнік	66

Складаны сказ.

§ 14. Складана-злучаны і складана-залежны сказ.	68
§ 15. Складана-злучаны сказ:	72-76
а) простае злучэнне, б) супраціўнае, в) разьмеркавальнае, г) прычынна-заклучальнае, або вінавальнае, д) параўнальнае.	
§ 16. Складана-залежны сказ	76-82
Сказ асноўны і даданы (незалежны і залежны). Сказы сузалежныя (79). Сказы падзалежныя (79). Параўнальныя сказы (79)	
§ 17. Пабочны сказ	82
§ 18. Чужаслоўе	84
§ 19. Кругасказ (пэрыод)	88

Выражэньне часьцін сказаў і цэлых сказаў.

§ 20. Спосабы выражэньня роду і ліку	94-104
I. Род (94). II. Лік (97).	
§ 21. Спосабы выражэньня дзейніка	104-116
1. Выражэньне дзейніка назоўнікам іменным (105). 2. Выражэньне дзейніка займеньнікам (106). 3. Выражэньне дзейніка лічэбнікам (109). 4. Выражэньне дзейніка прыметнікам і дзеяпрыметнікам (112). 5. Выражэньне дзейніка нязьменнай часьцінаю мовы (113).	
§ 22. Спосабы выражэньня выказьніка	116
I. <i>Формы выказьніка</i>	
1) Просты выказьнік	—
2) Сустаўны выказьнік	118
3) Падвойны выказьнік	119
II. <i>Выражэньне выказьніка ў асабовых сказах</i>	
A. <i>Выражэньне простага выказьніка</i>	120-137
Звычайная форма простага выказьніка (120).	
1. Выказьнік аднаго кораню з дзейнікам (121).	
2. Просты выказьнік з дзеясловам-прыдаткам (121). 3. Просты выказьнік-дзеяслоў выражае: 1) асобу, 2) лік, 3) час, 4) лад, 5) стан і	

6) трываньне (121—137). Выражэньне асо-
бы, ліку, часу, ладу, стану, трываньня.

Б. Выражэньне сустаўнога выказьніка	137
1. Сувязь сустаўнога выказьніка	—
2. Іншыя дзеясловы ў ролі сувязі	139
3. Неддзеяслоўныя часьці ў сустаўным вы- казьніку:	
1) Назоўнік іменны	139
2) „Трэба“	140
3) Клічнае слова	—
4) Прыметнікі	—
5) Дзеяпрыметнікі залежнага значэньня	141
6) Дзеяпрыметнікі дзейнага значэньня	142
7) Параўнальная ступень прыметніка	143
8) Прыметнікі адносна-прыналежныя	—
9) Лічэбнікі	144
10) Займеньнікі	—
11) Прыслоўе ў сустаўным выказьніку	—
4. Парушэньне дапасаваньня	145
5. Пераход сустаўнога выказьніка ў прасты	—
а) Творны прэдыкатыўны	147
б) Родны прэдыкатыўны	149
в) Вінавальны прэдыкатыўны	150
В. Выражэньне падвойнага выказьніка	151

III. *Выражэньне выказьніка ў безасабоных
сказах* 154

§ 23. Даданыя словы, выражаныя формамі скло-
наў без прыназоўнікаў 159

I. Азначэньне	—
II. Прыдатак	160
III. Дапаўненьне	162
А. Значэньне дапаўненьня	—
Б. Выражэньне дапаўненьняў без прына- зоўнікаў	163
1. Вінавальны склон	—
2. Родны склон	167
3. Давальны склон	172
4. Творны склон	175
5. Месны склон	178

	Стар.
§ 24. Дапаўненні з прыназоўнікамі	178
1. Падзел дапаўненняў	—
2. Значэнне прыназоўнікаў	179
3. Пахаджэнне прыназоўнікаў і прыслоў- яў	182
4. Значэнне састаўных дапаўненняў	183
5. Агульная ўвага да прыназоўнікаў	—
6. Ужыванне прыназоўнікаў:	185-213
аб (а) (185), абাপал (187), ад (187), апроч, апрача, акром, акрамя (189), без (189), вобак, вобач (189), для, дзеля (190), да (190), з, з=із, з=с (191), за (194), к (196), каля (197), канец, канцы (197), край (197), кром, акром, акра- мя (197), кругом (198), між (198), міма (199), на (199), над (201), пад (202), перад, прад (203), па (204), подле, паводле, подлуг, паводлуг, водлуг, водле (207), поверх, пасярод (207), посьля, пасья (207), пра (207), праз, пераз (208), пры (208), проці, проціў (208), скрозь (209), у (209), у (210), уз (212), цераз, чэраз (213).	
§ 25. Даданыя словы ў сказе, выражаныя пры- слоўямі і дзеяпрыслоўямі	214-222
1) Акалічнасьці: а) прыслоўе (214), б) дзея- прыслоўе (216), в) формы дзеяпрыслоўяў (217).	
§ 26. Злучэнне і падпарадкаванне сказаў	223-244
<i>I. Злучэнне сказаў</i> (значэнне злучнікаў і злучальных слоў): 1) Простае злучэнне ска- заў (224). 2) Разьмеркавальнае злучэнне ска- заў (226). 3) Параўнальнае злучэнне ска- заў (227). 4) Супярэчнае злучэнне сказаў (228). 5) Прычыннае злучэнне сказаў (230). 6) За- ключальнае злучэнне сказаў (231).	
<i>II. Падпарадкаванне сказаў</i> : 1) Даданыя сказы, што паясьняюць скланяльныя часціны мовы ў асноўным сказе (232). 2) Даданыя сказы, што паясьняюць дзеяслоў (236), 3) Даданыя сказы акалічнасьці (238), 4) Ска- зы умоўныя і уступальныя.	
Скарачэнні ў тэксьце	245
Заўважаныя абмылкі і недагляды	246

Зауважаныя абмылкі і недагляды.

- Стар. 10. У § 3. Кіраваньне і дапасаваньне, у 5-м радку зверху, пасья слова „становяць“ прапушчаны словы: „граматычнае, або“...; павінна быць: „граматычнае, або моўнае злучэньне“.
12. У радку 18-м зверху пасья слоў: „род, лік і склон“ прапушчаны словы: „або лік і асобу“; павінна быць: „род, лік і склон або лік і асобу“.
18. У радку 12-м знізу надрукована: „даецца ёй па яе значэньні ўмове“, а трэба: „даецца ёй паводле яе значэньня ў мове“.
21. У радку 19-м зверху пасья слова „склон“ не пастаўлена коска; трэба: „склон. выражаны“...
23. У радку 9-м знізу пасья слова „іменныя“ прапушчана коска трэба: „іменныя, лічэбныя“...
27. У радку 15-м зверху пасья слова „слоў“ пастаўлена коска, а трэба працяжнік.
29. Абзац 6-ы выкінуць.
30. У 3-м радку зверху пасья слова „дзянькі“ прапушчана дужка.
32. У 2-м радку зверху не падчыркнута акалічнасьць „тут“, а ў 9-м радку зверху пасья слова „сёньня“ стаіць знак пераносу, а трэба знак роўнасьці: „=“.

Стар.	Радок:	Надрукована:	Трэба:
33	6 зверху	поўнай	пэўнай
35	11 знізу	яны—	яны=
38	5 зверху	невялікі	невялічкі
41	12 .	Ня,	Ня
44	16 знізу	пасья	пасалья
51	6 зверху	сьліва,	сьліва
65	2—4 .	Усе прыклады замяніць расійскімі і польскімі.	
66	2—4—6 .	Пашлі	Пайшлі
71	8—10 .	ускосныя	залежныя
77	9 .	Пасья слоў „ды бачаць“ прапушчана: „што сонейка сьвеціць, што настала цяпло. Па дыму відаць было што“..	
78	10 знізу	асноунага	асноўнага
82	12 зверху	Там,	Там,
83	22 .	пашла,	пайшла
86—88	— .	й .	і
92	5 знізу	й	і
96	3 .	некаторых беларускіх	гэтых

<i>Стар.</i>	<i>Радок:</i>	<i>Надрукосана:</i>	<i>Грэба:</i>
98	4 зверху	<i>крыльце</i>	<i>крыля</i>
105	6 знізу	Сказы з словамі выкінуць.	„сватове“, „братове“
110	5 „	Іменны	Прадметны
113	4 зверху	<i>калка</i> ,	<i>калекі</i> ,
116	2 знізу	(§ 9,6)	(§ 9, 9)
122	14 зверху	<i>застанецця</i>	<i>застаняцца</i>
130	19 знізу	вон“	вон!“
138	8 зверху	часу.	часу (
140	4 знізу	зялезныя	залезныя
144	21 „	На што	Нашто
156	21 „	На што	Нашто
160	6 знізу	кажа	кажа.
164	13 зверху	Напісаць прыклады парасійску.	
169	13 „	Напісаць прыклады парасійску.	
170	6 знізу	Прыклады на родны суб'ектыўны і аб'ектыўны пераблутаны	
174	13 зверху	Родны	Давальны
175	6 знізу	шасьма	шасьцьма
184	2 знізу	<i>З прыкладным</i>	<i>З творным</i>
184	7 „	навокал	навакол
187	7 зверху	Пагаварым	Пагаворым
190	3 знізу	<i>дарэчы</i>	гэта—прыслоўе
191	10 зверху	Прапушчан абзац—в): Прыслоўі з прыназоўнікам „да“, напр.: Ня войтава дачка, а <i>дарэчы</i> гаворыць.	
192	12 „	<i>а) Рух</i>	<i>а) рух</i>
193	5 зверху	зьдэквацца	зьдэкавацца
194	4 „	рознага	роднага
200	3 „	гэта“.	гэта.
200	14 „	цэлі	цэлі:
200	20 „	валокі	валокі,
219	7 знізу	дзеяпрыметнікам	дзеяпрыметнікам),

Кнігасьпіс.

Мастацкая літаратура.

Ц А Н А.

1.	Ц. Гартны.	Песьні Працы і Змаганьня	—	р.	75	к.
2.	"	Урачыстасьць. Збор вершаў	1	"	—	"
3.	"	Сокі цаліны, ч. I-я. Бацькава воля, роман.	1	"	—	"
4.	"	Сокі цаліны, ч. II-я. На перагібе.	2	"	—	"
5.	"	Трэскі на хвалях. Збор апавяданьняў.	2	"	50	"
6.	"	Выбраныя апавяданьні	—	"	15	"
7.	Янка Купала.	Безназоўнае. Збор вершаў	1	"	—	"
8.	"	Збор твораў, т. I-шы	2	"	—	"
9.	"	" " " II-гі	2	"	50	"
10.	"	Аповяданьні вершам, кн. I-я	—	"	25	"
11.	"	" " " II-я	—	"	25	"
12.	Якуб Колас.	(Тарас Гушча). Новая зямля. Пэма	1	"	50	"
13.	"	Сьмон Музыка. Пэма	1	"	60	"
14.	"	У ціхай вадзе. Аповяданьні	—	"	80	"
15.	"	На рубяжы	—	"	45	"
16.	"	Першыя крокі	—	"	40	"
17.	"	Крок за крокам	—	"	30	"
18.	"	Крокі жыцьця	—	"	50	"
19.	"	Выбраныя апавяданьні	—	"	25	"
20.	Зьмітрок Бядуля.	(Ясакар). Буралом. Збор вершаў	—	"	60	"
21.	"	Пад родным небам. Вершы	—	"	40	"
22.	"	На зачарованых гонях. Аповяданьні	—	"	40	"
23.	"	Аповяданьні	—	"	50	"
24.	Міхась Чарот.	Босья на вогнішчы. Пэма	—	"	10	"
25.	"	Марына. Пэма	—	"	20	"
26.	"	Веснаход. Аповяданьне (выданьне II)	1	"	10	"
27.	Міхась Зарэцкі.	У віры жыцьця. Збор апавяданьняў	1	"	50	"
28.	"	Пад сонцам	—	"	50	"
29.	"	Голы зьвер. Аповесьць	—	"	35	"
30.	Максім Гарэцкі.	Досьвіткі. Аповяданьні	—	"	4	"
31.	"	У чым яго крыўда. Аповяданьні	—	"	30	"
32.	"	Ціхія песьні. Аповяданьні	—	"	40	"
33.	"	На імперыялістычнай вайне	1	"	—	"
34.	Нёманскі.	На злеме. Аповяданьні	1	"	65	"

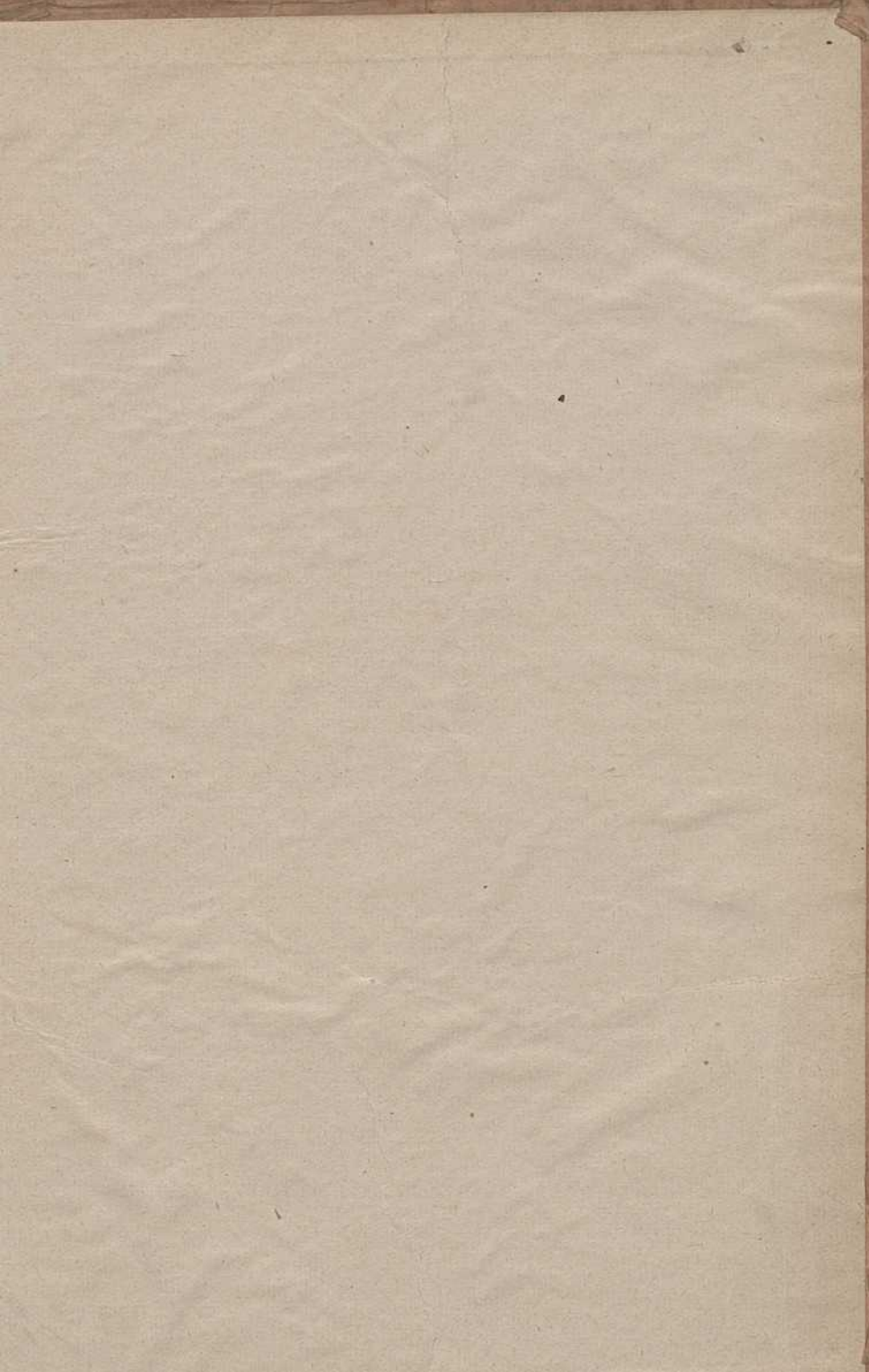
35. Крапіва.	„Крапіва“. Збор вершаў.	— р.	85 к.
36. „	„Біблія“	— „	50 „
37. Нікановіч.	Радасьць. Апавяданьні	— „	25 „
38. „	Золак. Апавяданьні	— „	75 „
39. Кузьма Чорны.	Пачуцьці. Апавяданьні	— „	75 „

Сялянская бібліотэка.

1. Грабоўскі.	Аб насеньні	8 к
2. Хатэнка.	Сарнякі і барацьба з імі	—
3. Драгілёў.	Шкоднікі нашых палёў	8 „
4. Вычокка.	Як палепшыць пясчаную глебу	8 „
5. Кацавураў.	Угнойваньне глебы.	8 „
6. „	Жыта і пшаніца	10 „
7. „	Ячмень, авёс, проса, кукуруза і грэчка	15 „
8. „	Бульба і караньплоды	10 „
9. Ажгірэў.	Культура бульбы	10 „
10. Бугаёў.	Буракі, бручка і рэпа ў полі	6 „
11. Кудзелька.	Каноплі і іх вартасьць	8 „
12. Марозаў.	Пажніўныя расьліны—два ўраджаі з поля	5 „
13. Журык.	Як у Даніі кормяць кароў	8 „
14. Сіцынскі.	Як трэба вырабляць масла	8 „
15. Ластоўскі.	Малочныя таварыствы	—
16. Фэрдынандаў.	Як атрымаць даход ад птушніцтва.	12 „
17. Серада.	Сьвіньня—скарбніца гаспадара	10 „
18. „	Заразьлівыя хваробы свойскай жывёлы	15 „
19. „	Першая дапамога хворай жывёле	35 „
20. „	Як вакаць коні	20 „
21. Сілін.	Такарнае рамяство па дзераве	15 „
22. „	Як кашалі плесьці	25 „
23. Былінскі.	Як ратавацца ад заразы	5 „
24. „	Трахома і сьлепата	5 „
25. Фурс.	Сухоты і змаганьне з імі	5 „
26. „	Кароста, паршы і вашывасць	6 „
27. Цьвікевіч.	Парады цяжарным	8 „
28. „	Як усьцерагчыся ад сыфілісу	10 „
29. Трамповіч.	Балотная трасца	30 „
30. Бараноўскі.	Змаганьне з пажарамі	20 „
31. Каралёў.	Як весці зямельныя спрэчкі	10 „
32. Зайцаў.	Падаткі і куды яны ідуць	8 „
33. Лункевіч.	Грозныя зьявы і цуды прыроды	12 „
34. „	Неба і зоры	10 „
35. „	Маланка, гром і электрычнасьць	10 „
36. Львоў.	Каменны вугаль	10 „
37. Гарабурда.	Як стварыўся сьвет	20 „
38. А. Раманоўскі.	Пісьмо і кніга, ч. I-я	15 „

Bp. Xp 239/20

1-00

ЦАНА 1 р. 40 к.

8800000402692

Бел. 2005

L

